

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

У К Р А І Н С Ь К И Й
І С Т О Р И Ч Н И Й
Ж У Р Н А Л

Р І К В И Д А Н Н Я Д Р У Г И Й

№ 1

СІЧЕНЬ—ЛЮТИЙ

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ—1958

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. ШЕВЧЕНКО (відповідальний редактор), **І. Л. БУТИЧ**,
І. О. ГУРЖІЙ, **М. Р. ДОНІЙ**, **В. А. ЖЕБОКРИЦЬКИЙ**,
П. М. КАЛЕНИЧЕНКО (заст. відповідального редактора),
С. М. КОРОЛІВСЬКИЙ, **І. П. КРИП'ЯКЕВИЧ**, **П. А. ЛАВ-**
РОВ, **Г. М. МУЛТИХ** (заст. відповідального редактора),
В. М. САМОФАЛОВ, **Г. М. ШЕВЧУК** (відповідальний
секретар).

Адреса редакції: Київ, Бульвар Шевченка, 14.

Телефон 4-53-43

Український історический журнал № 1

(На українском языке)

Технічний редактор *Є. Н. Розенцвейг*.

Коректори *С. М. Тейтсльбаум, Л. В. Туник*

БФ 02784. Зам. № 150. Вид. № 20. Тираж 4000. Формат паперу 70×1081/16. Друкарськ аркушів 14,386. Обл.-видавн. аркушів 17,827. Паперових аркушів 5,25. Здано до набору 18.І 1958 р. Підписано до друку 1.ІІІ 1958 р.

Друкарня Видавництва АН УРСР. Київ, вул. Репіна, 2.

СТАТТІ

А. Д. ЗАЛЄВСЬКИЙ

ЗДІЙСНЕННЯ НА УКРАЇНІ РІШЕННЯ X З'ЇЗДУ ПАРТІЇ ПРО ПРОДПОДАТОК (1921 р.)

В суворій обстановці воєнного часу Радянська держава підпорядкувала все внутрішнє життя завданню розгрому інтервенції та білогвардійщини. В цей період Комуністична партія та Радянський уряд вжили ряд надзвичайних заходів, спрямованих на мобілізацію всіх наявних в країні ресурсів для перемоги над зовнішніми та внутрішніми ворогами. Ця система заходів називається в історії Радянської країни політикою воєнного комунізму. Характеризуючи суть воєнного комунізму, В. І. Ленін відзначав, що він не був і не міг бути політикою, яка відповідає господарським завданням пролетаріату, що він був тимчасовим заходом¹.

Промисловість і сільське господарство в цей період організовувались переважно в напрямі задоволення воєнних потреб, без врахування нормальних економічних взаємовідносин міста і села. Як тимчасовий і надзвичайний захід була введена продрозверстка і монополія хлібної торгівлі. Всі лишки продовольства, що були у селян, мали поступати в розпорядження держави для постачання армії та робітників. Трудящі маси селянства в цілому добровільно здавали державі продрозверстку, вбачаючи в ній важливий засіб захисту своїх інтересів від зазіхань поміщиків, які разом з іншими скинутими експлуататорськими класами розпочали війну проти народної влади. Політика воєнного комунізму і її найважливіша частина—продрозверстка—була єдиною можливою і правильною економічною політикою держави пролетарської диктатури в умовах іноземної інтервенції і громадянської війни.

Досвід перших місяців мирної обстановки показав, що політика воєнного комунізму вже не відповідала назрілим новим вимогам дальшого розвитку соціалістичної революції. Воєнний комунізм і перш за все продрозверстка з переходом до мирного періоду соціалістичного будівництва перетворились в свою протилежність, стали тормозом на шляху дальшого руху вперед. Широкі селянські маси відкрито висловлювали своє незадоволення системою продрозверстки, а також ставили питання про винагородження їх промисловими товарами, конче необхідними селянському господарству. Незадоволення продрозверсткою серед селян давало можливість бандитським загонам та іншим контрреволюційним силам використати це в своїх класових інтересах проти корінних інтересів трудящого селянства.

Аналізуючи внутрішнє становище країни на початку 1921 р., В. І. Ленін вказував, що «розверстка на селі, цей безпосередній кому-

¹ Див. В. І. Ленін, Твори, т. 32, стор. 311.

ністичний підхід до завдань будівництва у місті, заважала піднесенню продуктивних сил і стала основною причиною глибокої економічної і політичної кризи, на яку ми наткнулися весною 1921 року»¹. Виникла необхідність зміцнити становище відповідно до нових умов, щоб оздоровити господарське і політичне життя країни. 8 лютого 1921 р. В. І. Ленін розробив перший документ, в якому формулювались конкретні завдання партії в зв'язку з переходом до нової економічної політики, визначалась нова форма союзу робітників і селян, розкривалась суть нового курсу; документ називався «Попередній, чорновий начерк тез відносно селян»².

Х з'їзд РКП(б) (8—16 березня 1921 р.) по доповіді В. І. Леніна 15 березня 1921 р. одностайно ухвалив постанову «Про заміну розверстки натуральним податком». Прийняття рішення про продподаток ознаменувало перехід Радянської влади від політики воєнного комунізму до нової економічної політики, було першим важливим кроком цієї політики.

Здійснення непу партія розпочала з піднесення продуктивних сил сільського господарства, бо відбудова і розвиток всього народного господарства країни в той період були пов'язані з сільським господарством. Тому зрозуміло, що на Х з'їзді партії вся увага була привернута до питання про політику щодо селянства і до питання про продподаток.

Відповідно до рішення Х з'їзду партії сума продподатку була майже вдвічі менше продрозверстки. Скасовувалась кругова порука, що існувала при продрозверстці, в основу обчислення продподатку був покладений принцип індивідуального підходу до кожного селянського господарства з врахуванням врожайності, кількості пашні та їдоків. Після виконання продподатку селянам дозволялась вільна торгівля, яка мала сприяти створенню міцних економічних зв'язків між містом і селом. Життєвість постанови про продподаток визначав важливий принцип соціалістичного будівництва — принцип матеріальної заінтересованості, правильного поєднання особистих і суспільних інтересів.

Декрет про продподаток був прийнятий другою сесією ВЦВК восьмого скликання і затверджений Президією ВЦВК 21 березня 1921 р. 23 березня декрет про заміну продрозверстки продподатком був опублікований в пресі.

На Україні декрет про заміну продрозверстки продподатком був прийнятий екстреною сесією Всеукраїнського ЦВК 27 березня 1921 р. На Україні він дещо відрізнявся від декрету в РРФСР, мав свої особливості, які впливали з конкретної соціально-економічної і політичної обстановки. Більшість губерній РРФСР на час обнародування декрету про продподаток в основному продрозверстку виконала, на Україні, навпаки, більшість губерній її не виконала. Тимчасом на Україні запасів продовольства було порівняно більше, ніж в інших районах країни, — особливо багато зерна було заховано куркулями, які вперто саботували продрозверстку. Гострота продовольчої кризи в країні не знижувалась, а, навпаки, збільшувалась. Україна в цих умовах являла собою одну з радянських республік, яка економічно була спроможна внести певний вклад у пом'якшення продовольчої кризи.

В зв'язку з цим сесія ВУЦВК не тільки прийняла закон про продподаток, а й ухвалила зібрати продрозверстку з врожаю 1920 р. у змен-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 39.

² В. І. Ленін, Твори, т. 32, стор. 107.

шеному розмірі: замість 95 млн., які Україна повинна була здати до нового врожаю 1921 р., встановлювалось 50 млн. пудів, тобто продрозверстка була скорочена майже наполовину.

Рішенням Раднаркому УРСР від 28 березня зовсім було звільнено від розверстки Волинську, Катеринославську, Харківську і Чернігівську губернії, як такі, що виконали найбільший процент хлібної розверстки і мали найбільшу кількість селянських господарств, для яких розверстка була дуже обтяжливою. Селянам вказаних губерній було надано право вільного розпорядження своїми продовольчими лишками¹.

В декреті про продподаток на Україні вказувалось, що з податку, який поступить, будуть утворені в порядку відрахування від 10 до 25% губернські продовольчі фонди, призначені для задоволення невідкладних потреб незаможного селянства². Справа в тому, що на Україні на цей час залишався ще численний клас куркулів, який вів жорстоку боротьбу проти Радянської влади і проти незаможних селян, що всіма силами підтримували Радянську владу. В цих умовах радянські органи в усіх своїх заходах спирались на найбідніше селянство, надаючи йому в той же час всебічну підтримку і конкретну матеріальну допомогу.

На другий день після прийняття декрету про заміну розверстки продподатком Раднарком УРСР в циркулярі всім губвиконкомом повідомив вказівки Пленуму ЦК КП(б)У про те, що прийняття продподатку ні в якому разі не означає будь-якого відхилення політики, яка проводилась щодо комнезамів³. ЦК КП(б)У в спеціальному циркулярному листі, роз'яснюючи завдання партії на селі, вказував: «Законои про продподаток та про землю не повинні бути використані як поступка куркулю і захист його інтересів від натиску незаможних»⁴.

Відбиваючи класову особливість українського села, перша Всеукраїнська нарада КП(б)У 2 травня 1921 р. в прийнятій резолюції «Про продподаток і комнезами» зазначала: «Перед нашою партією стоїть складне завдання поєднувати новий загальнофедеративний політичний курс з нашою політикою підтримки комнезамів, охороняти при проведенні закону про продподаток інтереси бідноти цілим рядом державних заходів, надати комнезаможам при виконанні податкової повинності певні привілеї, які б створили економічну зацікавленість комнезаможів у виконанні селом продподатку повністю»⁵.

Проведення декрету про продподаток в житті в значній мірі покладалось на комнезами. Для здійснення продподатку в конкретних умовах, що склалися, необхідно було мати в селі надійну класову силу, роль якої полягала б не тільки в безпосередній організації збору продподатку, а й в тому, щоб ця сила сприяла укріпленню Радянської влади на Україні і особливо на селі, зміцненню союзу робітничого класу і селянства, боротьбі проти куркульства і класовому згуртуванню бідноти. Такою реальною силою в українському селі були комітети незаможних селян.

В розвиток декрету, прийнятого екстреною сесією ВУЦВК 27 березня, Раднарком УРСР 29 березня затвердив і 31 березня опублікував постанову про розмір натурального податку на 1921/22 р. Пода-

¹ Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (далі — ЦДАЖР УРСР), ф. 2, оп. 2, спр. 10, арк. 180.

² Там же, ф. 1, оп. 2, спр. 26, арк. 9.

³ Там же, ф. 2, оп. 2, спр. 89, арк. 20.

⁴ Газ. «Коммунист» від 17 квітня 1921 р.

⁵ «КП(б)У в резолюціях ее съездов и конференций», изд-во «Пролетарий», Х., 1927, стор. 136.

ток на зернові продукти по Україні було встановлено в розмірі 117 млн. пудів замість розверстки на 1920/21 р. в 160 млн. пудів. На інші види сільськогосподарської продукції також зменшувался продподаток, сума якого була майже вдвічі менша, ніж продрозверстка¹.

Довести до глибокої свідомості найширших селянських мас суть нового закону про продподаток, підняти селян на свідому працю було найважливішим завданням партії після X з'їзду. Треба було переконати маси у необхідності здійснення нових виробничих завдань, що, за висловом Леніна, було з політичної точки зору найважливішим².

Виходячи з цього, ЦК партії надавав величезного значення роз'яснювальній роботі серед населення з питань про перехід Радянської держави до непу і перш за все про заміну продрозверстки продподатком. На початку травня 1921 р. ЦК РКП(б) у вказівках всім губвиконкомам писав: «Кампанію по всебічному роз'ясненню селянським і робітничим масам продподатку слід вважати найважливішим для цього моменту»³.

З приводу заміни продрозверстки продподатком уряд Радянської України звернувся до селянських мас із закликом, в якому роз'яснювалась нова політика партії, говорилось про необхідність спокійно і впевнено братися за роботу, повністю засіяти весь ярвий клин, вести нещадну боротьбу з бандитизмом. В цьому ж зверненні роз'яснювалась необхідність виконання скороченої продрозверстки і висловлювалась впевненість, що розверстка буде зібрана негайно після весняної посівної кампанії⁴.

Для проведення роз'яснювальної роботи про продподаток було мобілізовано центральну і місцеву пресу, видано велику кількість листівок, плакатів, брошур і т. д. Видатну роль в справі пропаганди і роз'яснення непу мала робота Леніна «Про продовольчий податок».

Керуючись вказівками ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У розгорнув діяльність по роз'ясненню трудящим України декрету про продподаток, про перехід до нової економічної політики. В циркулярному листі на ім'я губкомів ЦК КП(б)У в квітні 1921 р. вказував: «Зміну нашої політики щодо селянства треба розглядати як певний політичний крок, що іде назустріч багатомільйонній масі селянства з психологією дрібного власника. Без союзу з селянством неможливе тривале збереження пролетарської диктатури в країні з величезною перевагою селянства»⁵. Центральні газети «Коммунист», «Вісті» та ін. постійно друкували на своїх сторінках матеріали про продподаток.

З метою поліпшення партійної та радянської роботи на селі, а також для роз'яснення селянським масам нового курсу партії з міст в села посилались кращі комуністи та передові безпартійні робітники.

В справі реалізації рішень X з'їзду партії значну роль відіграла перша Всеукраїнська партійна нарада, що почала свою роботу 2 травня 1921 р. в Харкові. Нарада одноставно констатувала виключне значення продподатку для відбудови сільського господарства, для поліпшення політичного стану на селі і спрямувала партійні організації вести неухильну масово-роз'яснювальну роботу про податок серед мільйонних мас селян⁶.

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 2, спр. 10, арк. 18¹.

² В. І. Ленін, Твори, т. 32, стор. 14.

³ Журн. «Известия ЦК РКП(б)», 1921, № 31, стор. 11.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 26, арк. 9.

⁵ Газ. «Коммунист» від 17 квітня 1921 р.

⁶ «КП(б)У в резолюціях...», стор. 134—135.

Під керівництвом ЦК КП(б)У місцеві партійні організації розгорнули активну і різносторонню діяльність по роз'ясненню нової економічної політики. Так, в звіті Київського губкому КП(б)У губпартконференції відмічалось, що губком одразу після X з'їзду партії взяв твердий курс на проведення в життя нової економічної політики. Губком вів рішучу боротьбу з викривленнями непу¹. Одеським губкомом партії для роз'яснення непу були надіслані в повіти губернії всі члени губкому, які виступали на зборах трудящих з лекціями і доповідями про продподаток, про вільну торгівлю та з інших питань нової економічної політики².

Велику роботу по роз'ясненню історичних рішень X з'їзду партії проводили партійні організації Донецької губернії. З цією метою вони використовували найрізноманітніші форми: мітинги, збори, лекції, бесіди і т. п.³.

Величезна масово-політична робота партійних організацій по роз'ясненню непу дала свої наслідки. Широкі селянські маси з великим задоволенням прийняли рішення X з'їзду партії про заміну продрозверстки продподатком. Про це свідчать численні факти. На першому з'їзді комітетів незаможних селян Чернігівщини з питання про заміну продрозверстки продподатком була прийнята резолюція, яка схвалювала рішення X з'їзду⁴.

На безпартійних конференціях, особливо селянських, учасники їх не тільки гаряче вітали продподаток, а й брали конкретні зобов'язання по наданню допомоги робітникам продовольчими продуктами, по збільшенню посівних площ і по боротьбі з бандитизмом. За другу половину травня 1921 р. в Маріупольському повіті, Донецької губернії, було проведено 82 мітинги, а також відбулось багато зборів, на яких обговорювався закон про заміну продрозверстки продподатком. На всіх цих мітингах і зборах селяни брали зобов'язання віддати продовольчі надлишки для врятування робітників, які голодували, а також розширяти посівні площі, поліпшувати сільськогосподарське виробництво⁵.

В доповіді Житомирського повітпродкому в липні 1921 р. повідомлялось, що «селянство повіту зустріло закон про перехід від продрозверстки до продподатку у вищій мірі привітно і на всіх засіданнях, нарадах і з'їздах висловлювало вітання Радянській владі»⁶.

Загальні збори комітетів незаможних селян Знаменської волості, Мелітопольського повіту, Запорізької губернії, 24 липня 1921 р. в питанні про податок прийняли резолюцію, в якій відзначалося, що закон про введення продподатку є надзвичайно корисним і важливим, бо він дає можливість кожному трудящому поліпшити своє господарське становище; селяни обіцяли вжити «всіх заходів для того, щоб на місцях цей закон був проведений у життя»⁷.

Ці та численні інші дані є важливим підтвердженням того, що більшість селян з величезним задоволенням прийняли рішення X з'їзду партії про продподаток, про перехід Радянської держави до нової економічної політики.

¹ «Пятая Губпартконференция Киевщины», Госиздат, 1921, стор. 16—17.

² «Вторая Одесская Губпартконференция КП(б)У. Стенографический отчет», Госиздат, Одесса, 1921, стор. 9—10.

³ Архів Сталінського обкому КП України, ф. 5, оп. 1, спр. 87, арк. 5—9.

⁴ Архів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 1, оп. 6, спр. 1005, арк. 3.

⁵ Архів Сталінського обкому КП України, ф. 5, оп. 1, спр. 37, арк. 15.

⁶ Архів Житомирського обкому КП України, ф. 6, оп. 1, спр. 23, арк. 10.

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 29, арк. 51.

* *
*

У відомій праці «Про продовольчий податок» В. І. Ленін писав у квітні 1921 р.: «Найневідкладніші є тепер заходи, здатні піднести продуктивні сили селянського господарства негайно. Тільки *через* це можна добитись і поліпшення становища робітників, і зміцнення союзу робітників з селянством, зміцнення диктатури пролетаріату»¹. Сільське господарство Радянської України, як і всієї Радянської країни, знаходилося в стані надзвичайної розрухи, яка була наслідком імперіалістичної і громадянської війн. Величезна маса селян залишилась без інвентаря, продовольчих запасів². До цього слід додати велику недостачу робочої худоби, відсутність добрив, запустіння великих земельних площ. Значно знизилась врожайність всіх сільськогосподарських культур.

В Одеській губернії восени 1920 р. налічувалося 32,4% селянських господарств, які зовсім не мали сільськогосподарського інвентаря, а навесні 1921 р. — 27,4%³. При цьому слід врахувати, що майже весь наявний інвентар вимагав капітального ремонту. Наприклад, з даних Первомайського повітземвідділу в повіті понад 75% сільськогосподарського інвентаря вимагало капітального ремонту⁴. Навесні 1921 р. в Одеській губернії налічувалось 23,8% селянських господарств, які зовсім не мали робочої худоби⁵. В Подільській губернії в 1921 р. майже половина селянських господарств зовсім була без робочої худоби⁶. В Запорізькій губернії в 1921 р. у порівнянні з 1916 р. число коней зменшилося майже в 5 раз, а корів у 3 рази⁷. В такому стані сільськогосподарський інвентар і робоча худоба були в усіх губерніях України.

Для піднесення культури землеробства і його правильної організації необхідна була величезна кількість спеціалістів сільського господарства, але Україна, як і вся країна, не мала їх. В Донецькій губернії, наприклад, на початку 1921 р. дільничних агрономів налічувалось тільки 37 чоловік⁸, у Київській губернії на 1 квітня 1921 р. агрономів з вищою освітою було 50 чоловік, з середньою 88, з практичним стажем — 48 чоловік⁹.

В таких важких умовах трудяще селянство Радянської України приступало до своєї першої весняної сівби в умовах непу. В газеті «Коммунист» було опубліковано звернення ВУЦВК і Раднаркому України до селянства з приводу проведення весняних польових робіт. В цьому зверненні підкреслювалось внутрішнє і міжнародне значення проведення першої весняної посівної кампанії в умовах непу, а також був заклик не залишити жодного клаптика землі, не засіяного яровими культурами. У зверненні повідомлялось про роботу, проведenu на допомогу селянам. Урядом було організовано близько 1 тис. ремонтних пунктів, 5 тис. великих прокатних пунктів, 4 тис. кузень; 20 державних заводів ремонтували сільськогосподарський інвентар; для потреб ремонт-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 32, стор. 310.

² «КП(б)У в резолюціях...», стор. 267.

³ Державний архів Одеської області (далі — ДАОО), ф. 46, оп. 24, спр. 288, арк. 60.

⁴ Там же, спр. 215, арк. 1.

⁵ ДАОО, ф. 46, оп. 24, спр. 288, арк. 60.

⁶ «Отчет Подольского губэкономсовещания Укрэкономсовету», Вінниця, 1922, стор. 64.

⁷ Архів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, спр. 111, арк. 75.

⁸ Архів Сталінського обкому КП України, ф. 349, оп. 1, спр. 86, арк. 141.

⁹ Державний архів Київської області (далі — ДАКО), ф. 349, оп. 1, спр. 86, арк. 121.

них майстерень та кузень на місцях було доставлено 120 вагонів вугілля¹.

В лютому 1921 р. на V Всеукраїнському з'їзді Рад було поставлено завдання довести посівну площу весною 1921 р. до рівня посівної площі 1916 р. На з'їзді було також встановлено, що для здійснення цього завдання необхідно щонайменше 1,2 млн. нових плугів, 700 тис. нових борін, 200 тис. сівалок. Але держава не могла дати такої кількості нових сільськогосподарських машин та знарядь. Тому V з'їзд Рад поставив завдання обладнати і відкрити 1800 майстерень та підсобних кузень для ремонту наявного сільськогосподарського інвентаря і 20 тис. прокатних пунктів² для обслуговування насамперед незаможних селян, сімей червоноармійців та перестарілих.

Виключно тяжке становище в країні було з залізом та іншими матеріалами, необхідними для ремонту сільськогосподарського інвентаря. Однак держава в значній мірі задовольнила ці потреби. Для селян також було виділено лише урядом України понад 6,5 млн. пудів посівного матеріалу³.

Для конкретного і оперативного керівництва посівною кампанією за ініціативою Комуністичної партії і під її безпосереднім керівництвом були створені по всій республіці посівкоми. В кінці січня 1921 р. у Харкові було створено Центрпосівком, який здійснював керівництво місцевими посівками. В склад посівкомів входили представники партійних, радянських і профспілкових організацій, а також представники комітетів незаможних селян, які, особливо у волосних і сільських посівках, були основною силою. Ці тимчасові оперативні органи являли собою ту необхідну організаційну форму, через яку Радянська держава впливала на прискорення відбудови сільського господарства та підняття життєздатності селянських господарств. У Волинській губернії на початок квітня 1921 р. в усіх повітах і волостях було організовано близько 600 посівкомів. Губпосівком видав інструкції для роботи повітових, волосних та сільських посівкомів, а також відозви до селян про проведення весняної посівної кампанії⁴.

Поширення сільськогосподарських знань і поліпшення засобів ведення сільського господарства було оголошено справою особливої державної ваги. Ця робота набрала найрізноманітніших форм. Так, в Одеській губернії в 1921 р. було організовано 74 агродільниці⁵, видано 43 брошури в кількості 50 тис. екземплярів з різних питань сільськогосподарських знань, в місцевій пресі опубліковано 68 великих і 215 менших статей з сільськогосподарських питань, видано 36 бюлетенів⁶. У Полтавській губернії була створена 51 агродільниця та насінницька станція, яка провела 166 досліджень насіння на схожість, сортність та господарську придатність⁷. В дні весняної посівкампанії за постановою Київського губкому КП(б)У газета «Більшовик» (орган губкому) була перетворена на орган губпосівкому⁸.

Велика робота була розгорнута в губерніях, повітах, волостях і селах по ремонту сільськогосподарського інвентаря і створенню прокат-

¹ Газ. «Коммунист» від 6 квітня 1921 р.

² Газ. «Коммунист» від 2 березня 1921 р.

³ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 28, арк. 58—60.

⁴ «Отчет Волинского губисполкома II съезду Советов Волини и VI Укръезду Советов», Житомир, 1921, стор. 55—57.

⁵ ДАОО, ф. 46, оп. 24, спр. 145, арк. 184—185.

⁶ Там же, арк. 349.

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 2, спр. 320, арк. 62.

⁸ ДАКО, ф. 349, оп. 1, спр. 86, арк. 140

них пунктів, що поряд з допомогою селянам посівним матеріалом було вирішальним фактором в успішному завершенні весняної посівкампанії. В Київській губернії по ремонту сільськогосподарського інвентаря працювало 1125 майстерень, велика кількість дрібних кузень, де працювало 11 тис. робітників. У губернії було організовано 500 прокатних пунктів¹, на яких знаходилося 617 сівалок, 700 плугів, 1018 збиральних машин, 495 молотарок і багато інших сільськогосподарських машин та знарядь². Для весняної посівкампанії Київська губернія одержала від держави 31 888 пудів вівса і 18 607 пудів ячменю³. Заводи та ремонтні пункти Київської губернії відремонтували 12 701 сільськогосподарське знаряддя, з них для оранки — 11 739⁴. В результаті величезних зусиль партійних, радянських, господарчих органів і всіх трудящих селян Київська губернія по посівній площі навесні 1921 р. перевищила рівень 1916 р. на 15%. На III Київському губернському з'їзді Рад 11—15 липня 1921 р. відмічалось, що успішне виконання завдання весняної сівби пояснюється насамперед тим, що у селян була тверда впевненість у тому, що наслідки праці будуть належати їм⁵.

Велика робота в період посівної кампанії була проведена в Одеській губернії, особливо задовільно тут було здійснено ремонт сільськогосподарського інвентаря.

Успішно справилося з завданням весняної сівби Кременчуцька губернія. В деяких повітах губернії площа посіву перевищувала на 15—20% площу 1916 р.⁶ Організовано проходила також сівба і в Волинській губернії, яка одержала від держави посівного матеріалу 116 тис. пудів, 3 вагони сортного заліза, 12 вагонів залізних обрізків і п'ять вагонів кам'яного вугілля. В губернії працювало понад 50 прокатних пунктів, 46 ремонтних майстерень⁷. Недосів у губернії щодо площі 1916 р. становив лише 4,7%, головним чином через нестачу посівного матеріалу⁸.

В напружені дні весняних робіт виключно велику допомогу селянству надавав робітничий клас Радянської республіки. В усіх ремонтних майстернях в основному працювали робітники, яких мобілізували з фабрик і заводів. Незважаючи на наявність виключно великих труднощів при створенні для селян ремонтних закладів, що виявлялось в недостатці необхідного устаткування, матеріалів, топлива, продовольства, робітники успішно провели роботу по налагодженню сільськогосподарського інвентаря.

Більшість промислових підприємств на Україні проводила різні суботники і недільники, тижні та місячники допомоги селу. Під час цих заходів проводилось збирання заліза, необхідного для ремонту, і виготовлення нових сільськогосподарських машин та устаткування. Майже кожне промислове підприємство вносило посильний вклад у виконання найважливішого народногосподарського завдання.

Під керівництвом партійних організацій велику роботу на селі вели профспілки. Навесні 1921 р. в Маріупольському повіті, Донецької

¹ Газ. «Коммунист» від 3 квітня 1921 р.

² ДАКО, ф. 349, оп. 1, спр. 86, арк. 140.

³ Там же.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 2, спр. 223, арк. 30—31.

⁵ ДАКО, ф. 111, оп. 1, спр. 21, арк. 68.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 28, арк. 85.

⁷ «Отчет Волинского губисполкома II съезду Советов Волини и VI Укръезду Советов», стор. 57—61.

⁸ Там же.

губернії, був оголошений місячник сприяння селянину. Профспілкові організації проявили велику активність в наданні допомоги селянам повіту. На всіх підприємствах Маріуполя були організовані «летучі загони», які відправлялися в села для ремонту сільськогосподарського інвентаря. Ці загони тут же на підприємствах постачались необхідними інструментами та матеріалами. На чолі загонів, які відправлялись в села, були представники повітового партійного комітету. Роботи під час місячника сприяння селянству проводились безплатно. Було відремонтовано і виготовлено сотні сільськогосподарських та інших знарядь¹.

В Київській губернії по ремонту сільськогосподарського інвентаря працювало сім заводів². Робітники-шахтарі Гришинських рудників Донецької губернії безплатно надіслали селянам для майстерень по ремонту сільськогосподарського інвентаря три вагони вугілля³.

Допомога, надана робітничим класом трудовому селянству, мала величезне політичне значення. Вона зміцнювала союз робітничого класу та селянства, укріпляла диктатуру пролетаріату.

Величезну допомогу селянству у весняній посівній кампанії надали частини Червоної Армії. На Україні, за неповними даними, у весняній посівній кампанії брали участь 67 тис. червоноармійців, працювало 80 тис. коней з військових частин, якими було оброблено 52 тис. дес. землі⁴. В Київській губернії у весняній сівбі брало участь 8 тис. червоноармійців, військові частини виділили 5 тис. коней⁵, в Миколаївській — 6 тис. коней⁶.

Партія і уряд високо оцінили вклад червоноармійців у проведення весняної сівби. ВУЦВК нагородив орденом Трудового Червоного Прапора ті військові частини, які особливо відзначились на трудовому фронті під час проведення весняної посівної кампанії. Були нагороджені: 15-а, 30-а і 51-а стрілецькі дивізії, 14-а кавалерійська дивізія I Кінної армії⁷.

Підводячи підсумки весняної посівної кампанії, перша Всеукраїнська партійна нарада у резолюції з цього питання відзначала: «Досвід посівної кампанії, яка тільки що закінчилася, виправдав надії, які покладались на дію закону про продподаток на селянське господарство. Поряд з цим закон про продподаток вніс і значне заспокоєння в село і привів до послаблення розвитку бандитизму»⁸.

Підсумки весняної посівної кампанії були також розглянуті на другій сесії ВУЦВК в травні 1921 р. Сесія відзначила, що поставлене завдання — засіяти навесні 1921 р. площу в розмірі 16 млн. дес. — на Україні виконано задовільно⁹.

* *
*

Дальше піднесення народного господарства Радянської країни, перетворення в реальну дійсність намічених партією на найближчі роки планів було безпосередньо зв'язано з успішним і своєчасним проведенням збирання продовольчого податку. Виключна важливість і актуаль-

¹ Архів Сталінського обкому КП України, ф. 5, оп. 1, спр. 90, арк. 8.

² Газ. «Коммунист» від 3 квітня 1921 р.

³ Державний архів Сталінської області, ф. Р — 2005, оп. 1, спр. 6, арк. 13.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 28, арк. 61.

⁵ Там же, ф. 2, оп. 2, спр. 223, арк. 30—31.

⁶ Газ. «Коммунист» від 3 квітня 1921 р.

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 34, арк. 62.

⁸ «КП(б)У в резолюціях...», стор. 134.

⁹ Газ. «Коммунист» від 8 травня 1921 р.

ність проведення продподатку визначались і тим, що в більшій частині родючих районів країни, в тому числі й України, сильна посуха викликала недорід і голод.

Збирання продовольчого податку було в центрі уваги партії і Радянського уряду. Політбюро ЦК КП(б)У у 1921 р. на своїх засіданнях розглянуло 116 питань, зв'язаних з проведенням продподаткової кампанії¹.

Організація збирання продподатку була більш складною і важчою справою, ніж збір продрозверстки. Необхідно було перебудувати весь апарат, пристосувавши його до умов продподатку. Крім того, необхідно було цей апарат значно розширити, бо розрахунки тепер проводились з кожним селянським господарством, а не з селом в цілому, як це було при продрозверстці. Треба було мати більшу кількість кваліфікованих кадрів для проведення складної роботи по обліку посівної площі, визначенню врожайності, кількості їдоків по кожному селянському господарству.

Селянство повинно було бути впевненим, що податок — це твердо визначене завдання держави і що після виконання цього обов'язкового завдання можна вільно розпоряджатись лишками своїх продуктів. Завдання полягало в тому, щоб своєчасно добитись повного виконання продподатку, проявляючи при цьому турботу про бідноту, оберігаючи інтереси середняка, обмежуючи й економічно послаблюючи куркуля.

Всі ці питання були новими як для Комуністичної партії і Радянської влади, так і для широких трудящих мас. Щоб їх розв'язати, необхідне було величезне напруження і воля партії, мобілізація всіх її сил, проведення широкої політичної і роз'яснювальної роботи серед мас.

ЦК КП(б)У і уряд Радянської України мобілізували всі сили республіки на своєчасне виконання продподатку. ЦК РКП(б) надіслав на Україну для продроботи 540 чоловік². 23 червня 1921 р. ЦК КП(б)У видав директиву за підписом члена Політбюро ЦК КП(б)У і голови ВУЦВК тов. Петровського всім організаціям КП(б)У, в якій давалася установка щодо проведення своєчасного збирання продподатку. «Тільки при найбільшому напруженні всього радянського і партійного апарату, — вказувалось в цій директиві, — ми зможемо швидко справитись з покладеним на нас завданням і полегшити важке продовольче становище, в якому знаходиться республіка»³.

В цей же час було опубліковано звернення ЦК КП(б)У «До всіх членів партії», в якому визначалось господарське і політичне значення податкової кампанії і містився заклик до всіх членів партії мобілізувати всі сили на виконання продподатку. Всі члени ЦК, члени місцевих партійних комітетів, члени колегії наркоматів повинні були негайно виїхати на місце для організації продподаткової кампанії⁴. В спеціальній директиві всім агітпропам губкомів і редакціям газет в липні 1921 р. ЦК КП(б)У запропонував негайно приступити до широкого висвітлення в пресі питань, зв'язаних з податковою кампанією⁵. Радянський уряд України, оголосивши з 15 серпня по 15 вересня місячник по збиранню продподатку, підкреслював, що цей захід є загальнодержавним політичним завданням⁶.

¹ Журн. «Известия ЦК КП(б)У», 1921, № 9.

² Там же, стор. 4.

³ Архів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, спр. 111, арк. 74.

⁴ Газ. «Коммунист» від 31 липня 1921 р.

⁵ Газ. «Коммунист» від 28 липня 1921 р.

⁶ Газ. «Коммунист» від 12 липня 1921 р.

На п'ятій Київській губернській конференції КП(б)У (26 листопада—1 грудня 1921 р.) відзначалось, що губком і місцеві партійні організації своєчасно почали підготовку до продподатку, провели велику роботу по організації продапарату, провели масово-роз'яснювальну роботу про значення продподатку. В результаті цієї роботи на 26 листопада 1921 р. Київська губернія здала державі 11 млн. пудів продподатку при плані до кінця року 12 млн. пудів¹.

У ході продподаткової кампанії з багатьох місць Київської губернії повідомлялось про масове і добровільне здавання продподатку, про політичне піднесення серед селян, які усвідомлюють свій обов'язок перед робітничо-селянською республікою. Одними з перших по губернії і першими по Київському повіту до 30 серпня повністю виконали продподаток селяни с. Новоселки².

В ході підготовки і проведення продподаткової кампанії ЦК КП(б)У особливу увагу приділяв Правобережній Україні, а Подільська і Волинська губернії були предметом виключної уваги. Справа в тому, що в цих губерніях були дуже слабкі продовольчі органи. Наприклад, у Волинській губернії майже зовсім не було кваліфікованих спеціалістів продовольчої справи³. Продовольчі органи цих губерній ще не встигли перебудувати свою роботу відповідно до вимог нової обстановки.

Для надання допомоги партійним організаціям Правобережжя в продподатковій кампанії ЦК КП(б)У мобілізував у Донбасі 200 комуністів. Для постійної роботи в порядку зміщення партійних організацій ЦК КП(б)У надіслав у правобережні губернії 209 комуністів⁴. З метою дослідження стану партійно-радянської та господарчої роботи на Правобережжі і надання допомоги на місцях, перш за все в організації продподаткової кампанії, ЦК КП(б)У командировав у цей район комісію в складі 60 чоловік⁵.

Допомога, надана ЦК КП(б)У губерніям Правобережжя, сприяла мобілізації та активізації сил партійних, радянських і господарських органів у боротьбі за виконання продподатку. Ця допомога особливо позитивно позначалася на роботі Волинської губернії, яка 1 листопада 1921 р. виконала продподаток⁶.

Усвідомлюючи свої зобов'язання перед країною, селянство України з кожним днем збільшувало темпи здачі продподатку. В зв'язку з цим у вересні—жовтні 1921 р. особливо гостро постало питання про нестачу зсипних пунктів. Про це в жовтні 1921 р. повідомлялось із Вінниці в ЦК КП(б)У.

В зв'язку з таким становищем, що загрожувало зривом продподаткової кампанії, ЦК КП(б)У, Раднарком України і ВУЦВК в жовтні 1921 р. звернулись з телеграмою в ЦК РКП(б) на ім'я Леніна і Калініна з проханням допомогти Україні залізничними вагонами⁷. Така допомога була надана.

Партійним, радянським і продовольчим органам в боротьбі за продподаток велику допомогу надавали організації незаможних селян і комсомольські організації. Так, наприклад, у Волинській губернії незамож-

¹ «Пятая губконференция Киевщины», стор. 18, 22.

² ДАКО, ф. 111, оп. 1, спр. 27, арк. 11.

³ Державний архів Житомирської області, ф. 45, оп. 4, спр. 182, арк. 120.

⁴ Журн. «Известия ЦК КП(б)У», 1921, № 9, стор. 4.

⁵ Там же. Дані про роботу комісії ЦК КП(б)У див. ЦДАЖР, ф. 2, оп. 2, спр. 304, арк. 11—13.

⁶ «Отчет Волинского губисполкома II съезду Советов Волини и VI Укръезду Советов», стор. 6.

⁷ Архів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, спр. 82, арк. 228.

ні селяни допомагали складати податкові списки і виявляли приховану куркулями землю. Крім того, кожна волость виділила представників незаможників на зсипні пункти контролерами при здачі продподатку. Як свідчить звіт Волинського губвиконкому III з'їзду Рад Волині, в більшості волостей губернії незаможники першими повністю здавали державі продподаток, чим робили великий моральний вплив на своїх односельчан¹.

В Катеринославській губернії, за неповними даними, добровільно і по мобілізації, особливо в районах засилля куркульства, в збиранні продподатку брали участь 643 незаможники². Як повідомлялось тоді в пресі, на Україні не було жодної губернії і повіту, де б комсомол не брав найактивнішої участі в продподатковій кампанії³. Однією з перших губерній на Україні, які закінчили здачу продподатку, була Полтавська губернія. Президія ВУЦВК, заслухавши на своєму засіданні 19 жовтня 1921 р. повідомлення про здачу Полтавською губернією 10 млн. пудів хліба в рахунок продподатку, ухвалила рішення, в якому висловлювала подяку селянству і вказувала, що більшість селянства «Полтавської губернії виконала свій обов'язок перед Радянською владою, селянами та робітниками, які голодували...»⁴. Цим же рішенням Гадяцький і Миргородський повіти, Полтавської губернії, за повне виконання податку були нагороджені Президією ВУЦВК орденом Трудового Червоного Прапора⁵. Тоді ж були нагороджені орденом Трудового Червоного Прапора також Харківський і Сумський повіти Харківської губернії, які своєчасно і на 100% виконали продподаток. 12 грудня 1921 р. орденом Трудового Червоного Прапора були нагороджені за виконання продподатку селянство і пролетаріат Київської губернії⁶.

Постановою ВУЦВК відповідні органи зобов'язувались завезти в повіти, які виконали продподаток, велику кількість товарів широкого вжитку для того, щоб селяни мали можливість обмінювати їх на свої лишки продуктів⁷.

Хід і результати першої продподаткової кампанії, незважаючи на величезні труднощі, викликані неврожаєм 1921 р. як в РРФСР, так і на півдні України, свідчили про позитивне ставлення широких мас селянства до продподатку. Перша продподаткова кампанія мала не тільки великі господарські результати, які особливо виявились під час голоду 1921—1922 рр., а й важливі політичні наслідки.

Підводячи підсумки першої продподаткової кампанії, В. І. Ленін у своїй доповіді на IX з'їзді Рад говорив: «Продподаток загалом і в цілому дав селянам в усій масі, беручи все селянство, полегшення. Це не потребує доказів. Справа не тільки в тому, яку кількість хліба було взято з селянина, а в тому, що селянин відчув себе більш забезпеченим при продподатку, і в нього піднялася заінтересованість у господарстві»⁸. Роблячи основний політичний висновок з першої продподаткової кампанії, Ленін вказував на зміцнення союзу робітників і селян на новій основі: «Уперше в 1921 р. переживаємо ми цей союз, як економічний»⁹.

¹ «Отчет Волгубисполкома III съезду Советов Волини», стор. 63.

² ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 19, арк. 42.

³ Газ. «Коммунист» від 19. 23 серпня 1921 р.

⁴ «Сборник постановлений и распоряжений ВУЦВКа V созыва», X., 1922, стор. 71—72.

⁵ Там же.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 87, арк. 60—61.

⁷ Там же.

⁸ В. І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 133.

⁹ Там же, стор. 126.

Проте в 1921 р. на Україні в цілому не було повністю зібрано продподаток. В постанові Президії ВУЦВК від 11 березня 1922 р. «Про виконання продподатку» відзначалось, що на відміну від Радянської Росії, де величезна більшість селянства вже повністю виконала свій обов'язок перед Радянською владою, на Україні поступило продподатку хлібних продуктів тільки близько 62,5 млн. пудів. Однак після уважного розгляду податкових списків усіх губерній, після повного звільнення неврожайних губерній від податку, після численних скидок податку з малосильних господарств на Україні на цей час було недовиконано продподатку 6,5 млн. пудів¹.

Корінною причиною значного недовиконання продподатку на Україні була гостра класова боротьба, в умовах якої відбувалася перша продподаткова кампанія. Українське куркульство чинило впертий опір здачі продподатку, саботувало продподаткову кампанію. Куркулі всіляко затягували строки здачі продподатку, приховували кількість засіяної землі, збільшували число їдоків, подавали явно занижені дані про врожаї, ховали хліб в ямах, підкупали окремих продпрацівників. Це далеко не повне перерахування форм саботажу продподатку з боку куркулів.

Крім відзначених форм боротьби проти продподатку, куркулі чинили ще впертий збройний опір. Озброєні куркульські банди продовжували діяти ще в ряді місць України, особливо на Правобережжі, нападали на продпрацівників і вбивали їх, грабували продподаткові бази, підпалювали продовольчі склади і зсипні пункти, пускали під укіс продовольчі ешелони. Куркульські банди нанесли народному господарству тяжкий удар, вони спалили десятки мільйонів пудів хліба.

У вересні 1921 р. недалеко від Фастова бандитами був пущений під укіс маршрутний поїзд з тисячами пудів селянського хліба. Під час катастрофи загинули також робітники і селяни Донбасу, що їхали за насінним матеріалом². У Бердичівському повіті, Київської губернії, бандою Карого було спалено в серпні 1921 р. 7 тис. пудів зерна, зібраного по продподатку. Аналогічні випадки мали місце в Уманському і Таращанському повітах, Київської губернії³. В Житомирському повіті, Волинській губернії, бандити спалили в снопах близько 10 тис. пудів хліба⁴.

ЦК РКП(б) і Рада праці і оборони з самого початку продподаткової кампанії, передбачаючи жорстокий опір куркульства, в своїй телеграмі від 1 липня 1921 р. пропонували ЦК КП(б)У, Раднарком УРСР та командуючому військами України силою придушувати всякі спроби куркульських банд зірвати продовольчу роботу⁵.

Робітничий клас і трудяще селянство України під керівництвом Комуністичної партії в ході продподаткової кампанії повели рішучу боротьбу з куркульсько-націоналістичним бандитизмом, в результаті якої він був повністю розгромлений.

Уряд Радянської України рішуче поставив вимогу перед куркульством повністю здати Радянській державі продподаток. При активній допомозі широких селянських мас і особливо комітетів незаможних селян це завдання було розв'язане.

¹ «Сборник постановлений и распоряжений ВУЦВКа VI созыва», X., 1923. стор. 169.

² Архів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, спр. 87, арк. 23.

³ Там же, спр. 97, арк. 143.

⁴ Там же, арк. 156.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 3, спр. 70, арк. 52.

* *
*

Успішне розв'язання першої весняної і продподаткової кампанії на новій економічній основі було наглядним підтвердженням правильності і своєчасності рішення X з'їзду партії про перехід Радянської держави до нової економічної політики.

Ленінський декрет про продподаток викликав піднесення продуктивних сил сільського господарства, дав поштовх до розширення виробництва продовольства, сировини та інших продуктів. Він був першим найважливішим кроком по шляху нової економічної політики, єдиною здатною в той період відбудувати катастрофічно зруйноване народне господарство і забезпечити його дальший розвиток.

Говорячи про деякі підсумки переходу Радянської країни до непу В. І. Ленін на IX з'їзді Рад РРФСР в кінці 1921 р. говорив, що завдання організації робітників і селян в міцний економічний союз поставлене партією правильно і ніяких сумнівів щодо цього бути не може. «І це завдання,— продовжував В. І. Ленін в своїй промові,— не тільки російське, а і світове.

Те завдання, яке ми розв'язуємо зараз, поки що — тимчасово — одні, здається завданням чисто російським, але на ділі це — завдання яке стоятиме перед усіма соціалістами. Капіталізм гине; у своїй загибелі він ще може завдати десяткам і сотням мільйонів людей неймовірних мук, але вдержати його від падіння не може ніяка сила. Нове *суспільство, яке оснований буде на союзі робітників і селян, є неминучим. Рано чи пізно, на двадцять років раніше чи на двадцять років пізніше, воно прийде, і для нього, для цього суспільства, допомагаємо ми виробляти форми союзу робітників і селян, коли трудимося над розв'язанням нашої нової економічної політики. Ми це завдання розв'яжемо і союз робітників і селян створимо таким міцним, що ніякі сили на землі його не розірвуть*¹. Історія повністю підтвердила ці геніальні, повні революційного оптимізму ленінські передбачення.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 145—146.

Т. Г. ВАСИЛЬЧУКОВ

СОЦІАЛІСТИЧНІ СПІЛКИ РОБІТНИЧОЇ МОЛОДІ В БОРОТЬБІ ЗА ПЕРЕМОГУ ЖОВТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ НА УКРАЇНІ

У лютому 1917 р. в Росії перемогла буржуазно-демократична революція. Об'єднані сили робітників, солдатів і селян під керівництвом більшовицької партії повалили самодержавство. Але завдяки угодовській політиці меншовиків та есерів буржуазії і поміщикам вдалось захопити владу і створити свій Тимчасовий уряд, який продовжував політику ведення війни до переможного кінця, зберігав поміщицьке землеволодіння та капіталістичну експлуатацію.

Більшовицька партія, яка вийшла з підпілля, в новій складній обстановці почала об'єднувати маси і спрямовувати їх зусилля на дальший розвиток революції. Ленінські тези стали програмою і конкретним планом боротьби за перехід від буржуазно-демократичної революції до революції соціалістичної.

Основну увагу партія приділяла завоюванню більшості в створених у процесі революції Радах робітничих і солдатських депутатів, зміцненню союзу робітничого класу і трудового селянства, а також звільненню їх з-під впливу дрібнобуржуазних партій. Комуністична партія прагнула мобілізувати всі резерви революції, в тому числі й пролетарську молодь, організаційно і політично підготувати їх до участі у великій вирішальній битві проти буржуазії.

Ще в тяжких умовах царського підпілля більшовицька партія політично виховувала пролетарську молодь, залучала її до революційної боротьби. Передова, свідома робітнича молодь брала активну участь в страйках, демонстраціях і озброєних виступах робітничого класу.

Після Лютневої революції молодь ще активніше включилася в політичну боротьбу, у неї з'явилося прагнення до створення своїх молодіжних пролетарських організацій. Разом з тим більшовицькі організації, відстоюючи інтереси юнацтва, намагались підпорядкувати його своєму впливу, зробити його своїм вірним союзником, помічником і надійною зміною. Вони всіляко сприяли прагненню молоді організовуватися, допомагали їй знайти організаційні форми, дбали про те, щоб створювані молодіжні організації виховували у юнаків і дівчат почуття пролетарської солідарності, відданості справі робітничого класу.

Подаючи велику допомогу молоді в справі організації, більшовицька партія виходила з вказівок В. І. Леніна, який ще в 1916 р. писав: «...за організаційну самостійність спілки молоді ми повинні стояти безперечно і не тільки внаслідок того, що цієї самостійності бояться опортуністи, а і по суті справи. Бо без повної самостійності молодь

не зможе виробити із себе добрих соціалістів, ні підготуватись до того, щоб вести соціалізм вперед»¹.

В березні — червні 1917 р. в Петрограді і Москві, а також в інших промислових центрах Росії за допомогою більшовиків були створені ініціативні групи, гуртки і спілки робітничої молоді. Молодіжні організації створюються також в Києві, Харкові, Одесі та в інших містах України.

Справі організації молоді багато уваги приділяла більшовицька преса. У травні — червні 1917 р. «Правда» надрукувала цілу серію статей, присвячених боротьбі за організації пролетарської молоді. «За ким робітнича молодь, за тим майбутнє», — писала в травні більшовицька «Правда»². В газеті публікувались статті Н. К. Крупської «Боротьба за робітничу молодь» (27 травня), «Спілка молоді» (30 травня), «Як організуватись молоді» (20 червня). В цих статтях Н. К. Крупська критикувала буржуазні теорії «виховання» підростаючого покоління і закликала пролетарську молодь до об'єднання в свої класові організації, до активної боротьби за соціалізм.

У червні 1917 р. «Правда» надрукувала примірний статут спілки робітничої молоді³. Перед спілкою ставилось завдання виховувати молодь свідомими борцями за визволення поневолених з-під гніту капіталу. Найближчим завданням спілки була боротьба за здійснення політичних і економічних прав робітничої молоді.

Київська міська більшовицька організація створила в квітні 1917 р. ініціативну групу, яка повинна була стати ядром і організатором майбутньої спілки робітничої молоді. До неї увійшли молоді більшовики: М. Ратманський, А. Ситниченко і ін., які мали досвід революційної роботи в підпіллі. Саме в цей період у київській партійній організації виникли суперечності в питанні про ставлення до Квітневих тез В. І. Леніна. Ознайомившись з Квітневими тезами, ініціативна група збрала слухачів колишнього підпільного молодіжного гуртка і передову пролетарську молодь, що примкнула до групи, в одній з аудиторій Київського університету. На збори був запрошений член Київського комітету РСДРП М. О. Савельєв (Петров), який щойно повернувся з Петрограда. Він виступив перед молоддю з доповіддю про Квітневі тези В. І. Леніна. Доповідь Савельєва, його відповіді на численні запитання юнаків і дівчат допомогли їм краще зрозуміти історичну обстановку, що склалася в країні, глибше усвідомити ленінський план боротьби за перехід від буржуазно-демократичної революції до революції соціалістичної⁴.

Збори одностайно схвалили тези і доручили президії надіслати вітальну телеграму В. І. Леніну. В телеграмі молодь Києва гаряче вітала Володимира Ілліча як ідейного керівника революційного пролетаріату, справжнього і стійкого борця за повалення гніту капіталу, за соціалізм. Через кілька днів була одержана відповідь за підписом Н. К. Крупської. Від імені Леніна вона радила назвати створювану організацію Спілкою молоді імені III Інтернаціоналу, рекомендувала скласти примірний статут спілки й твердо пам'ятати, що без дисципліни не може існувати жодна організація⁵.

На засіданнях Київського міського комітету РСДРП(б) не раз розглядались питання, зв'язані з організацією спілки молоді, а саме:

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 23, стор. 154.

² Газ. «Правда» від 30 травня 1917 р.

³ Газ. «Правда» від 20 червня 1917 р.

⁴ Газ. «Київський комсомолец» від 25 травня 1957 р.

⁵ Там же.

питання про вироблення статуту, про створення школи при спілці та ін. Так, 30 травня 1917 р. міський комітет РСДРП, обговорюючи питання «Про спілки молоді», доручив Лаврентію (Картвелішвілі) разом з ініціативною групою виробити статут спілки молоді й представити його комітету¹. 11 червня була прийнята постанова «Про принципи організації спілки молоді»². Керуючись цією постановою, члени ініціативної групи створювали в різних районах Києва групи робітничої молоді. В червні — липні 1917 р. такі групи виникають в Подільському, Деміївському, Центрально-Міському, Печерському районах міста.

Під керівництвом партійних комітетів молоді робітники навчалися в політичних гуртках, зростали політично, виконували різні, часом найвідповідальніші, доручення партійних організацій. Групи робітничої молоді ставали вірними помічниками партії.

Харківський міський комітет партії для об'єднання робітничої молоді створив у червні 1917 р. спеціальну організаційну комісію. Молодь активно вступала в спілку. На загальноміських зборах молоді був обраний тимчасовий загальноміський комітет. До серпня спілка налічувала вже близько 300 членів. Багато уваги молодіжній організації приділяв тов. Артем (Ф. А. Сергєєв). Він часто зустрічався з організаторами спілки, майже завжди був присутній на зборах молоді³.

Більшовики Харківської Ради робітничих та солдатських депутатів багато зробили в справі піднесення активності юнацтва. При Раді була створена агітаційна комісія, яка підтримувала добрі починання спілки, виділяла комуністів для читання лекцій молоді, надавала приміщення, матеріально допомагала молодіжній організації. В органі Харківського комітету партії — газеті «Пролетарий» було вміщено ряд статей, які роз'яснювали більшовицькі принципи та шляхи розвитку молодіжного руху.

Спілка молоді ретельно виконувала завдання партійної організації. Вона розповсюджувала партійну літературу, брала участь в організації мітингів, лекцій. Молоді робітники рішуче виступали проти заводчиків і фабрикантів, які, загрожуючи робітникам масовим звільненням, намагались перешкодити наростанню пролетарської революції.

В Одесі перші осередки молодих робітників виникли на підприємствах металообробної промисловості (заводи Розенфельда, Співак-Співакова та ін.). Наприкінці квітня 1917 р. для організації спілки молоді Пересипський райком РСДРП виділив молодих членів партії. Створена ініціативна група звернулася із закликом «До молодих робітників і робітниць», в якому роз'яснювалися політичні завдання юнаків і дівчат, значення їх організації, рекомендувалося об'єднуватись для боротьби за велику спільну мету. На діяльності молодіжних організацій в місті негативно позначилося те, що в Одесі більшовики до літа входили в об'єднану організацію з меншовиками.

На початку травня з учнівських гуртків в Одесі була створена Соціалістична спілка учнів. До спілки увійшли молоді члени різних партій: більшовики, есери, меншовики. Передова частина спілки ставила питання про залучення до організації робітничої молоді. Вона запропонувала назвати спілку Соціалістичною спілкою молоді (ССМ). Про-

¹ Архів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 51, оп. 1, спр. 3, арк. 66.

² «Борьба за власть Советов на Киевщине (март 1917—февраль 1918 г.). Сборник документов и материалов», Держполітвидав УРСР, 1957, стор. 181.

³ «Борьба за победу Радянской власти на Украине. Сборник споговдов участников Великой Жовтневої соціалістичної революції», Держполітвидав УРСР, 1957, стор. 166.

позиція була прийнята. Наприкінці травня ССМ приєдналась до Пересипської групи робітничої молоді. Відтоді одеська молодіжна організація стала зватися Соціалістичною спілкою робітничої молоді. Після об'єднання та прийняття такої назви права частина ССМ, тобто вихідці з дрібнобуржуазних кіл, почали покидати спілку. Але це тільки зміцнило і згуртувало її ряди. В кінці червня на загальних зборах був прийнятий статут, складений на основі примірного статуту, опублікованого в «Правде»¹. Спілка тісно зв'язується з робітничою молоддю. Молодіжні осередки виникають на заводах Ропіт, Шполянського, Левіна, Гена та ін.

Активну участь у політичному житті після Лютневої революції бере молодь Миколаєва. Так, вона була надійним помічником більшовиків у проведенні демонстрації 10 березня. Молодь складала ядро створених загонів міліції, вела посилену агітацію проти присяги військ буржуазному Тимчасовому уряду.

В липні відбулися об'єднані збори гуртків робітничої молоді двох заводів — «Наваль» і «Руссуд». На зборах, які пройшли з великим піднесенням, було створено Спілку трудящої молоді, прийнято статут і вiдозву, в якій роз'яснювалась політична мета і завдання спілки: боротьба за перемогу соціалізму².

Спілка трудящої молоді швидко зростала. В її лави вливались молоді робітники інших заводів. Спілка твердо ставала на позиції більшовицької партії і незабаром була перейменована в Соціалістичну спілку робітничої молоді.

Влітку 1917 р. в Катеринославі виник молодіжний гурток. Наприкінці серпня при комітеті РСДРП був створений Клуб трудового юнацтва імені III Інтернаціоналу. Клуб проводив велику роботу по політичній освіті молоді, вів непримиренну боротьбу з молодіжними опортуністичними організаціями³.

Пролетарські юнацькі організації в перші місяці після Лютневої революції були створені в Полтаві, Бахмуті, Юзівці та інших містах України⁴. Вони швидко поповнювалися все новими і новими масами юнаків і дівчат, які впевнено ставали під прапор більшовиків.

Вплив більшовицької партії серед робітничої молоді зростав з кожним днем. Це не могло не турбувати буржуазію та її агентів—меншовиків і есерів, які розуміли, що в класовій боротьбі юнацький пролетарський рух відіграє велику роль. Користуючись недосвідченістю молоді і прикриваючи свої справжні цілі, вороги революції всіляко намагались здобути довір'я молоді, відірвати її від більшовиків, відвернути від загальної боротьби робітничого класу.

Якщо робітнича молодь йшла в основному за більшовиками, то деяка частина юнаків та дівчат інших верств населення, не маючи політичної загартованості, приймала за чисту монету гучні псевдореволюційні фрази меншовицьких лідерів і вступала в дрібнобуржуазні спілки та об'єднання. Ці спілки складалися здебільшого з представників інтелігенції, учнів і зовсім незначної кількості робітничої молоді.

В Харкові, наприклад, були створені Рада учнівських делегатів,

¹ «Двадцать лет Ленинского Коммунистического Союза Молодежи Украины», вид-во ЦК ЛКСМУ «Молодой большевик», 1939, стор. 28.

² М. Шеремет, Кров їх не пройшла даремно, вид-во ЦК ЛКСМУ «Молодий більшовик», К., 1938, стор. 13.

³ Зб. «Дніпропетровський комсомол (1917—1927 рр.)», Дніпропетровськ, 1927, стор. 75.

⁴ «Комсомол Полтавщини у роки громадянської війни (1914—1920 рр.)». Збірник документів, матеріалів та спогадів, Полтавське обласне видавництво, 1957, стор. 5.

Будинок учнів. Під лозунгом «аполітичності» і «безпартійності» в цих організаціях протаскували теорію про те, що молодь не доросла до революційної боротьби, не доросла до того, щоб займатися політикою¹.

В Катеринославі меншовикам, есерам та єврейській націоналістичній організації Бунд вдалося створити юнацькі об'єднання під назвою «Труд і світло», «Еюро», «Маяк». Однак різні назви, дещо інші форми роботи не змінювали суті справи. Буржуазія та угодівські партії скрізь мали одну мету — відвернути молодь від активної участі в економічній і політичній боротьбі робітничого класу.

В Маріуполі на двох металургійних заводах «Нікополь» і «Провіданс» великий вплив серед робітничої молоді мала юнацька соціалістична організація — «Юнацький соціалістичний самоосвітній гурток» (ЮССГ). Меншовики, намагаючись зменшити цей вплив, створили на противагу ЮССГ різні недільні та вечірні загальноосвітні школи, драматичні та хорові гуртки. Але молодь не йшла в ці гуртки. Тоді меншовики змінили тактику, вони намагались провести в ЮССГ своїх представників і таким чином заволодіти соціалістичною організацією. Але й ця спроба провалилась. Ні до чого не привів також намір саботувати роботу ЮССГ через Раду, де меншовики мали більшість².

Проте меншовики не залишили думки підірвати ЮССГ зсередини. До нього різними шляхами проникали синки заводського начальства та різні опортуністичні елементи. Одного разу, скориставшись тим, що більшість робітничої молоді була зайнята в нічну зміну, опортуністи негайно скликали збори організації і прийняли постанову про відмову ЮССГ від всякої політичної діяльності, про повний перехід до культурно-освітньої роботи, про прийняття до ЮССГ не тільки робітників, а й вихідців з інших верств населення.

Звістка про ці збори швидко облетіла всі цехи двох заводів. Молодь кинула роботу, прибігла в клуб і розіграла провокаторів. Після цих подій місцевий комітет більшовиків разом з юнацьким більшовицьким активом вирішив створити самостійну революційну організацію робітничої молоді — Спілку пролетарської молоді імені III Інтернаціоналу. Така спілка була створена в червні 1917 р. Спілка надіслала листа Н. К. Крупській, яка дала молоді ряд цінних порад³.

Швидке зростання робітничої молоді, її боротьба з опортуністичними, дрібнобуржуазними юнацькими організаціями, з якої молоді пролетарі виходили переможцями, пояснюється тим, що вони мали постійний тісний зв'язок з більшовицькими партійними організаціями. Виділені партійними організаціями комуністи Артем (Ф. А. Сергеев), В. Межлаук (Харків), Лаврентій (Картвелішвілі), М. О. Савельєв (Петров) (Київ), П. Старостін (Одеса), С. Гопнер (Катеринославі) повсякденно і неухильно дбали про політичну освіту й організаційне оформлення робітничої молоді в спілки, рішуче виступали проти дрібнобуржуазних партій, які намагались спрямувати революційну пристрасть молоді лише на культурне самовдосконалення.

Економічне становище робітничої молоді в період панування Тимчасового уряду з кожним днем погіршувалось, знижувалась заробітна плата, робочий день тривав 12—14 годин. Про охорону праці дітей та підлітків не могло бути й мови. Використовуючи підтримку есерів і мен-

¹ Ф. З. Минайленко, З гвинтівкою в руках, зб. «Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні», Держполітвидав УРСР, К., 1957, стор. 166.

² Журн. «Юнацький рух», 1928, № 5, стор. 75.

³ «Двадцать лет Ленинского Коммунистического Союза Молодежи Украины», стор. 3.

шовиків у своїй зрадницькій політиці продовження імперіалістичної війни, капіталісти нещадно посилювали експлуатацію молоді в тилу, кидали на смерть тисячі молодих робітників і селян на фронті.

Тільки більшовицька партія послідовно і наполегливо боролась за поліпшення економічного становища молоді, за її політичні права. Більшовицька газета «Правда» вела велику роботу в справі боротьби за охорону праці молоді, за скорочення для молоді робочого дня¹. Конкретна програма, висунута більшовиками, — встановлення 6-годинного робочого дня для підлітків, охорона праці дітей, загальне безплатне навчання, право обирати і бути обраним з 18 років, — відповідала її життєвим інтересам. Крім того, пролетарській молоді була близькою і зрозумілою боротьба більшовицької партії проти імперіалістичної війни за мир, за хліб, за політичні та економічні інтереси робітничого класу.

Більшовики активно залучали молодь до економічної боротьби пролетаріату. На багатьох фабриках і заводах при профспілках створювались комітети молоді, яким доручалося доводити до відома адміністрації економічні вимоги молодих робітників і добиватись практичного їх здійснення. В 1917 р. на ряді великих підприємств Харкова, Києва, Катеринослава та інших міст України ці комітети намагались створити школи фабрично-заводського учнівства і «Ради нагляду в ділях найсудовішого додержання шестигодинного робочого дня для учнів і учениць молодше 16 років»². Нерідко 6-годинний робочий день запроваджувався на заводах всупереч волі адміністрації майже явочним порядком.

В Києві при спілці робітників друкарень в 1917 р. була створена юнацька секція для організації молоді на боротьбу за поліпшення економічного становища. Такі ж секції існували і при інших спілках робітників³.

Пролетарська молодь Харкова та її авангард — члени ССРМ брали активну участь в економічних і політичних страйках робітників на машинобудівних заводах, на паровозобудівному, в залізничних майстернях, на заводі ВЕК⁴.

Незважаючи на настійні вимоги пролетаріату про поліпшення економічного становища робітничої молоді, Тимчасовий уряд обмежився тільки тим, що 8 серпня 1917 р. видав закон, за яким нібито заборонялись нічні роботи для жінок і підлітків до 17 років на всіх фабрично-заводських і гірничих підприємствах, але тут же було зроблено застереження, що до закінчення війни за угодою з міністерством торгівлі і промисловості підприємці можуть ставити жінок і підлітків на нічні роботи⁵.

За участь в революційному русі буржуазія жорстоко розправлялась з молоддю, масами викидала молодих робітників з фабрик і заводів. Боячись революційної молоді, капіталісти намагались всіляко утруднити її участь в політичному житті. При підтримці меншовиків та інших буржуазних партій вони позбавили виборчих прав молодь до 20 років. Так, у повідомленні Тимчасового уряду про скликання Уста-

¹ Н. К. Крупская, О молодежи, вид-во ЦК ВЛКСМ «Молодая гвардия», 1940, стор. 92.

² «Зародження харківського комсомолу (1917—1918). Збірник документів і матеріалів», вид-во ЦК ЛКСМУ «Молодий більшовик», 1934, стор. 32.

³ Газ. «Київський комсомолец» від 4 жовтня 1957 р.

⁴ «Зародження харківського комсомолу (1917—1918). Збірник документів і матеріалів», стор. 24.

⁵ Газ. «Известия» від 4 жовтня 1917 р

новчих зборів записано, що «правом участі у виборах користуються російські громадяни, які досягли 20-річного віку»¹.

Тільки більшовицька партія висунула вимогу надати виборчі права молоді з 18 років. Велику кампанію за надання молоді починаючи з 18 років виборчих прав проводила більшовицька газета «Правда». Молодь читала «Правду» і сприймала більшовицькі ідеї². «Правда», зокрема, закликала пролетаріат до рішучої боротьби за справжнє демократичне виборче право, проти спроб буржуазії та її прихвостнів обмежити його. «Правда» закликала скрізь: на фабриках і заводах, в казармах і окопах — подавати голос за право тієї молоді, яка бере активну участь в житті і несе увесь його тягар³.

Більшовицькі газети «Пролетарий» (Харків), «Голос социал-демократа» (Київ), «Звезда» (Катеринослав), а також газети, що виходили як органи Рад робітничих і солдатських депутатів, систематично друкували матеріали про боротьбу молоді за право голосувати з 18 років.

В газеті «Известия» Харківської Ради робітничих і солдатських депутатів повідомлялось, що робітники заводу ВЕК висловили протест проти постанови Тимчасового уряду, яка позбавляла виборчих прав 18-річних юнаків і дівчат⁴.

Отже, організовуючи робітничий клас на боротьбу з Тимчасовим урядом, за поліпшення економічного становища молодих пролетарів, за їх виборчі права, більшовицька партія завойовувала робітничу молодь на свій бік, виковувала з неї надійну опору для штурму капіталізму.

* *
*

Після липневих подій становище в країні різко змінилось. Кінчилось двовладдя. Влада повністю опинилась в руках Тимчасового уряду. Скориставшись підтримкою меншовиків та есерів, буржуазія почала шалений наступ на революцію. Редакція газети «Правда» була розгромлена, почались арешти діячів більшовицької партії, роззброєння червоногвардійських загонів. 7 липня з'явився наказ про арешт В. І. Леніна.

Для вироблення тактики в новій обстановці партія зібралась на VI з'їзд. Історичне значення VI з'їзду РСДРП(б) полягає в тому, що він націлив партію на збройне повстання, на соціалістичну революцію. Маніфест, який був прийнятий на з'їзді, закликав робітників, селян і солдатів готуватися до рішучої боротьби з буржуазією.

Вважаючи молодь надійною силою в боротьбі з контрреволюцією, беручи до уваги її прагнення до об'єднання, з'їзд ухвалив спеціальну постанову «Про спілки молоді». В цій постанові чітко викладено характер та організаційні принципи спілок робітничої молоді і накреслено бойову програму їх дій.

З'їзд висловився за те, щоб спілки робітничої молоді були організаціями самостійними, але духовно зв'язаними з партією, щоб вони з самого виникнення набули соціалістичного характеру, шляхом пропаганди ідей соціалізму розвивали класову самосвідомість у пролетарського юнацтва і «одночасно захищали економічні і політичні правові інте-

¹ Газ. «Известия» від 3 червня 1917 р.

² Н. К. Крупская, О молодежи, стор. 92.

³ Газ. «Правда» від 26 травня 1917 р.

⁴ Газ. «Известия» Харьковского Совета рабочих и солдатских депутатов від 13 червня 1917 р.

реси неповнолітніх робітників і робітниць». З'їзд підкреслив, що тепер, коли боротьба робітничого класу переходить у фазу безпосередньої боротьби за соціалізм, він «вважає сприяння створенню класових соціалістичних організацій робітничої молоді одним з невідкладних завдань моменту і ставить партійним організаціям в обов'язок приділити цій роботі можливий максимум уваги»¹.

Створюючи організаційно самостійні спілки молоді, партія розуміла, що запорука їх успішної діяльності — в повсякденному партійному керівництві. Виховувати молодь, залучати її до активної революційної боротьби повинні партійні організації. Партійне керівництво в поєднанні з самодіяльністю та ініціативою самої молоді — ось основний більшовицький принцип в роботі з юнацтвом.

Роздрібнені, розрізнені юнацькі організації після VI з'їзду партії об'єднувалися в сильні соціалістичні спілки робітничої молоді. Слідом за Петроградом і Москвою спілки робітничої молоді створюються у великих промислових містах України.

На протязі літа значно зросли молодіжні організації на багатьох заводах та фабриках Києва. На початку жовтня 1917 р. ініціативна група опублікувала відозву до молодих робітників та учнів. Відозва закликала: «Товариші учні і робітники до 20 років! Збирайтесь по заводах, обирайте делегатів від 15—1, присилайте їх на наші перші делегатські збори у неділю 22 жовтня о 10-й годині ранку... Ми певні того, що всі робітничі організації допоможуть нам»².

22 жовтня на міські делегатські збори зібралось понад 200 делегатів. Це були представники молоді фабрик, заводів, установ Києва. Від Київського міського комітету РСДРП(б) на зборах був присутній І. Крейсберг, який зробив доповідь про поточний момент. Після обговорення доповіді «Про завдання юнацького руху» (доповідач В. Бухарцев) від ініціативної групи виступив М. Ратманський з доповіддю про програму, статут і назву спілки. Потім було оголошено перерву. Під час перерви представники молоді «Арсеналу», суднобудівної верфі, електростанції, друкарні тут же записались у спілку. Після перерви делегатські збори назвали себе конференцією робітничої молоді. Конференція затвердила програму і статут спілки, прийняла назву організації — Соціалістична Спілка робітничої молоді імені III Інтернаціоналу і звернулася до молоді з відозвою стійко і мужньо боротися за владу Рад³.

Беручи активну участь в роботі Ради робітничих та солдатських депутатів, молодь Харкова створювала свої осередки на багатьох підприємствах. Але відсутність міської організації спілки негативно позначилась на роботі первинних осередків.

18 жовтня 1917 р. організаційна комісія звернулася з «Закликом до молоді», в якому роз'яснювала, що «метою соціалістичного виховання пролетарської молоді є розвиток класової самосвідомості підрастаючого покоління робітничого класу». Звернення закінчувалось так: «Юнаки і дівчата — пролетарі, організуйте свою спілку, яка змогла б дати вам світло знань, поліпшення економічного й політичного правового становища. Отже, за організаційну роботу, товариші!»⁴.

¹ «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. 1, 1954, Держполітвидав УРСР, К., стор. 360.

² С. Білокриницький, Зародження юнацького руху на Україні, журн. «Юнацький рух», 1931, № 4 (8), стор. 75.

³ Газ. «Київський комсомолец» від 25 жовтня 1957 р.

⁴ «Харьков в Великой Октябрьской социалистической революции. Сборник документов (февраль — декабрь 1917 г.)», X., 1947, стор. 203—204.

На багатьох заводах і фабриках були проведені збори, на яких обговорювалась відозва організаційної комісії. Молодь активно записувалась в спілку.

Перші організаційні збори харківської Соціалістичної спілки робітничої молоді відбулися 26 листопада 1917 р. в клубі «Знання»¹. В доповіді про мету та завдання ССРМ говорилось, що спілка повинна розвивати класову самосвідомість молоді для підготовки до боротьби за соціалізм, охороняти її економічні та правові інтереси. Відбулись вибори тимчасового комітету, до складу якого увійшли Височиненко, Репельська та ін. Збори привітали петроградську ССРМ імені III Інтернаціоналу, яка поклала початок організаціям робітничої молоді в Росії. Була обрана комісія для вироблення статуту ССРМ. Наприкінці 1917 р. в харківській ССРМ налічувалось понад 500 чоловік².

Під керівництвом більшовицької партії спілки робітничої молоді виникали і в інших містах України. Так, в Юзівці наприкінці жовтня з ініціативи комітету більшовиків відбулись збори молодих робітників, на яких була організована Спілка пролетарської молоді імені III Інтернаціоналу³. В Миколаєві утворилась Спілка трудящої молоді, яка незабаром була перейменована в ССРМ⁴. В Херсоні Соціалістична спілка молоді імені III Інтернаціоналу була створена на об'єднання зборів соціалістичного гуртка молоді (його організували учні 2-ої міської гімназії) і Спілки робітничих підлітків⁵. Восени 1917 р. революційний молодіжний рух значно поширився на Полтавщині. У багатьох повітах губернії створювались революційні спілки молоді. Великі молодіжні організації виникли в Полтаві, Кременчуці, Лубнах, Лохвиці, Кобеляках⁶.

За прикладом Петрограда і Москви ще з весни 1917 р. майже в усіх містах України були створені загони Червоної Гвардії. Разом з передовими робітниками в Червону Гвардію широкою хвилею вливалась свідома, революційно настроєна молодь. Під керівництвом інструкторів, що виділялись військовими організаціями, молоді робітники вивчали в загонах зброю, навчались стрільбі. Робітнича молодь чітко виконувала свої обов'язки, хоробрістю, бадьорістю та ентузіазмом запалювала старших товаришів.

В Києві червоногвардійські загони були створені на «Арсеналі», в залізничних майстернях, на суднобудівній верфі, чавуноливарному й механічному заводі «Ауто», а також при професійних організаціях друкарів, хлібопекарів, будівельників. До липня 1917 р. в Києві вже налічувалось 15 загонів Червоної Гвардії з 2 тис. червоногвардійців.

У Харкові питання про створення бойових дружин стояло на перших нелегальних зборах більшовицьких організацій (3 березня 1917 р.). А вже в травні 1917 р. член завкому заводу ВЕК Сімкін «приступив до організації з середовища революційно настроєної робітничої молоді бойових дружин»⁷.

Передова частина харківської ССРМ на чолі з комітетом влилась в робітничі дружини Червоної Гвардії. В липні 1917 р. червоногвардій-

¹ «Харьков в Великой Октябрьской социалистической революции. Сборник документов (февраль — декабрь 1917 г.)», стор. 204.

² «Зародження харківського комсомолу (1917—1918). Збірник документів і матеріалів», стор. 29.

³ Журн. «Юнацький рух», 1931, № 4 (11), стор. 128.

⁴ Там же.

⁵ Журн. «Юнацький рух», 1933, № 1 (16), стор. 67.

⁶ «Комсомол Полтавщини в роки громадянської війни (1919—1920)». Збірник документів, матеріалів та спогадів, Полтавське обласне видавництво, 1957, стор. 5.

⁷ Журн. «Летопись революции», 1926, № 1, стор. 87.

ський загін заводу ВЕК налічував понад 400 чоловік. Значну частину робітників заводу становила молодь. Дружинники вивчали зброю, охороняли завод — арсенал Червоної Гвардії¹. Червоногвардійські загоони були створені на багатьох харківських заводах. В кінці вересня 1917 р. під керівництвом Артема і Миколи Руднева був проведений огляд бойових дружин. Цей огляд показав, що харківська Червона Гвардія — нова революційна сила робітничого класу. Бійці загону добре оволоділи військовою справою.

Одеська ССРМ створила червоногвардійський робітничий загін на початку вересня 1917 р. До нього увійшли А. Златопольський, Вігман, Урицький, Вчитель (Крамов) та ін. Молоді дружинники наполегливо вивчали військовоу справу, знаючи, що попереду — грізні бої. Дружина була поділена на півсотні, десятки. Вони входила до складу одеської Червоної Гвардії, виконувала різні завдання шагбу Гвардії².

В загоони Червоної Гвардії активно вступала молодь Катеринослава. Першими дружинниками були молоді робітники Курочкін. І. Шпіндяк, І. Коменський, В. Коменський, Родін та ін.³ В Червоній Гвардії навчалась військової справи молодь Миколаєва, Полтави, Маріуполя та інших міст України.

В червоногвардійських загонах, які створювались по всій країні, робітнича молодь зарекомендувала себе як надійна сила в боротьбі за встановлення диктатури пролетаріату. В. І. Ленін, розробляючи план збройного повстання, великого значення надавав участі в ньому робітничої молоді. Він ставив завдання «виділити найрішучіші елементи (наших «ударників» і робітничу молодь, а також кращих матросів) у невеликі загоони для зайняття ними всіх найважливіших пунктів і для участі їх скрізь, в усіх важливих операціях...»⁴.

М. І. Калінін так говорив про цю оцінку В. І. Леніна ролі молоді в революції: «Я вважаю, що це найвища оцінка революційних достоїнств нашої молоді, і вона цілком виправдала цю оцінку в ході революції»⁵.

Коли настав час повстання, робітнича молодь Петрограда і Москви була в перших рядах червоногвардійців. Вона брала участь в захопленні телефонних станцій, вокзалів, мостів і інших стратегічних пунктів.

У Києві збройне повстання робітників проти військ Тимчасового уряду почалось 29 жовтня. В жовтневих боях кївська молодь взяла найактивнішу участь. Бойова дружина спілки молоді, окремі групи якої перебували в заводських загонах Червоної Гвардії, вела бої, де тільки виникала потреба. В період рішучої сутички з військами Тимчасового уряду дружинники перебували в бойових рядах майже в усіх районах міста. Велика група молоді на чолі з міським комітетом ССРМ (М. Ратманський, О. Ситниченко і ін.) із зброєю в руках вела бої на барикадах «Арсеналу»⁶.

Під час однієї з вилазок робітник «Арсеналу» М. Дормостуков разом з двома іншими юнаками зібрав важливі відомості. Повертаючись в «Ар-

¹ «Зародження харківського комсомолу (1917—1918). Збірник документів і матеріалів», стор. 102.

² «Мобілізації комсомолу України на фронті громадянської війни, 1918—1920», вид-во ЦК ЛКСМУ «Молодий більшовик», 1939, стор. 30.

³ Газ. «Сталинское племя» від 25 червня 1957 р.

⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 26, стор. 150.

⁵ М. І. Калінін, Славний путь комсомолу, изд-во «Молодая гвардия», М., 1947, стор. 22.

⁶ О. Ситниченко, Молодь на барикадах, сторінки героїзму комсомолу на Україні, Держвидав України, 1929, стор. 19.

сенал», вони натрапили на офіцера, що стояв на розі вулиці біля кулемета. Вміло замаскувавшись і вибравши зручну хвилину, вони пристрелили офіцера, забрали кулемет і принесли його на завод¹.

Шулявський район надіслав на допомогу арсенальським робітникам близько сотні молодих озброєних червоногвардійців на чолі з Довнар-Запольським, які за дорученням військово-революційного комітету взяли участь в боях біля Маріїнського парку і губернаторського палацу².

Молодь Печерська підносила снаряди, патрони своїм батькам та старшим братам, сама брала участь у барикадах, боях, відбивалась від юнкерів³.

Пліч-о-пліч з чоловіками на барикадах билась і дівчата — В. Гончарова, Т. Медущенко, О. Приходько, Т. Степанова. Вони ходили в розвідку, працювали на санітарних пунктах, з небезпекою для життя переносили поранених, доставляли в «Арсенал» харчі, зі зброєю в руках билась проти ворога⁴. Сміливість і відвагу проявила розвідниця А. Ситниченко.

По всій Україні революційні маси піднялись на збройну боротьбу проти місцевих органів Тимчасового уряду.

Але, ще коли йшли бої між робітниками і юнкерами, в Києві Центральної ради підступно захопила владу в свої руки.

Більшовицька партія кинула всі сили на викриття зрадницької ролі Центральної ради, на створення бойових загонів Червоної Гвардії, на підготовку до збройного захоплення влади. У великих центрах — Харкові, Донбасі, Катеринославі робітничий клас із зброєю в руках встановлював владу Рад.

У збройному захопленні влади харківським пролетаріатом в грудні 1917 р. найактивнішу участь взяла передова пролетарська молодь та її авангард — члени ССРМ імені III Інтернаціоналу. Під час повстання загони молодих дружинників разом з іншими червоногвардійцями захоплювали найважливіші стратегічні пункти. За дорученням штабу збройного повстання молодь вибила гайдамаків з приміщення телеграфу і мужньо відбила кілька атак розлютованих націоналістів⁵.

Молоді робітники завжди були на передових позиціях. Ті, хто не вмів стріляти, йшли в санітарні загони, переносили боєприпаси, підтримували зв'язок між окремими групами повсталих, виконували завдання по розвідці та багато інших бойових доручень⁶.

В складних умовах класової боротьби 24—25 грудня 1917 р. в Харкові відбувся I Всеукраїнський з'їзд Рад, який проголосив Україну Радянською республікою. Трудящі України під керівництвом більшовицької партії піднялися на захист своєї справді народної влади від контрреволюційних сил.

Повстання в Катеринославі проти Центральної ради тривало 3 дні — з 26 по 29 грудня 1917 р. Червоногвардійці міста з допомогою прибулих з району Синельникова московських і петроградських революційних загонів розгромили основні сили гайдамаків і захопили головні міські об'єкти (вокзал, телеграф, пошту).

¹ «Киевский «Арсенал» в пролетарской революции», Госиздат Украины, 1928, стр. 35.

² Журн. «Молодежь», 1933, № 9—10, стор. 136.

³ «Молодой Печерск за три года, 1920—1923». Ювілейний номер Печерської комсомольської організації, 1923, стор. 1.

⁴ «Киевский «Арсенал» в пролетарской революции», стор. 21.

⁵ «Зарождения харківського комсомолу. Збірник документів і матеріалів (1917—1918)», стор. 23.

⁶ «Двадцать лет Ленинского Коммунистического Союза Молодежи Украины», стор. 32.

Вірним помічником більшовиків під час повстання була революційна молодь міста та його околиць (Кайдаки, Чечелівка, Амур). Всі, хто володів зброєю, вели вогонь по противнику, інші підносили боеприпаси, перев'язували поранених, ходили в розвідку, підтримували зв'язок між окремими червоногвардійськими загонами¹. На передових позиціях боролись організатори катеринославської ССРМ — І. Шпіндяк, Орловський, Родін.

Брянський завод (тепер імені Петровського) був перетворений у фортецю. Звідси юнацькі революційні загони йшли штурмувати головний поштамт, який перебував у руках гайдамаків. Загін з 70 чоловік, більшість яких становили молоді червоногвардійці, більше доби обороняв приміщення Ради та інші об'єкти міста².

Перший Кайдацький червоногвардійський загін, який складався в основному з молодих робітників фабрик і заводів, у січні 1918 р. брав участь у боях з гайдамаками при звільненні Білої Церкви і Києва.

В Маріуполі майже всі члени ССРМ влилися в загони Червоної Гвардії. На чолі з Варгановим вони брали активну участь в роззброєнні 24-го гайдамацького полку. Молодь міста відзначилась в боях з каледінськими бандами. Багато хто з членів спілки вступив до червоногвардійського загону, який вирушав на румунський фронт проти контрреволюційного генерала Щербачова³.

Робітнича молодь Макіївки, готуючись до боїв за владу Рад, допомагала дорослим добувати гвинтівки, патрони, порох. В дні збройної боротьби молоді дружинники сміливо й мужньо боролись з юнкерами⁴.

В червоногвардійських загонах Кременчука близько половини їх складу становили юнаки від 16 до 23 років. У дні встановлення Радянської влади вони проявляли справжні чудеса героїзму⁵.

Полтавська ССРМ, яка організувалась в грудні 1917 р., майже в повному складі влилась в ряди Червоної Гвардії. В боях за встановлення нового ладу полтавська молодь завжди була на передових позиціях⁶.

Більшовики Одеси виступили проти Центральної ради в ніч на 15 січня. В перші години виступу вся увага партії і штабу червоногвардійців була спрямована на захоплення складів з боеприпасами, головних установ міста, на роззброєння антирадянських військових частин. Дружина ССРМ, в якій у цей час палічувалось понад 200 чоловік⁷, дістала завдання зайняти телефонну станцію. Завдання було успішно виконано. Потім, залишивши кількох гвардійців для охорони телефонної станції, дружина розбилась на загони, які мужньо боролись на всіх вирішальних ділянках битви за владу Рад в місті. Проти групи дружинників, що охороняла телефонну станцію, гайдамаки відкрили кулеметний вогонь з дахів будинків, а коли це не допомогло — спробували підійти до станції під прикриттям броньовика. Молодь відбила атаку. Гайдамаки відступили.

Молоді червоногвардійці брали участь в жорстоких боях за вокзал і штаб округу. В цих битвах було вбито і поранено близько 50 дружинників.

Частина дружинників на чолі з О. Златопольським билась з гайдамаками біля артилерійської та піхотної юнкерських шкіл. Це був нерівний

¹ А. Лихолат, Розгром націоналістичної контрреволюції на Україні (1917—1922), Держполітвидав УРСР, К., 1955, стор. 89.

² Газ. «Дніпровська правда» від 27 грудня 1948 р.

³ Журн. «Юнацький рух», 1928, № 5, стор. 42.

⁴ Журн. «Комуністичний юнацький рух», 1931, № 4 (11), стор. 119.

⁵ Журн. «Комуністичний юнацький рух», 1932, № 4 (15), стор. 160.

⁶ «Двадцять лет Ленинского Коммунистического Союза Молодежи Украины», стор. 33.

⁷ Архів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 5, оп. 1, спр. 60, арк. 69.

бій. Червоногвардійці боролись мужньо і відважно, але їх було надто мало. Після жорстокого бою дружинників оточили в школі. Вороги запропонували мужнім бійцям здатися, але вони відмовились. Гайдамаки взяли школу штурмом і тут же після звірячого катування розстріляли вісім дружинників. Серед розстріляних були О. Златопольський і П. Сорокін¹. Ім'я Олексія Златопольського — простого робітника трамвайної майстерні, одного з організаторів Соціалістичної спілки робітничої молоді імені III Інтернаціоналу в Одесі, ініціатора й активного учасника бойові дружини ССРМ — назавжди збережуть в пам'яті одеські комсомольці.

В Миколаєві всі члени ССРМ взяли участь в січневих боях. Ще напередодні січневих подій були створені молодіжні десятки, які знаходились в розпорядженні штабу Червоної Гвардії. Штаб давав молоді серйозні завдання. Так, загону молоді було доручено перевезти зброю з морського складу (склепу). Гайдамаки зненацька напали на транспорт із зброєю. Це стало сигналом до бою, який розгорівся на Садовій вулиці. Перемогли червоногвардійці. Молоді дружинники разом з дорослими робітниками обеззброїли гайдамаків².

13 січня 1918 р. Київська Рада робітничих депутатів і міський комітет ССРМ звернулись до робітничої молоді з відозвою, в якій закликали молодь розпочати боротьбу за щасливе життя.

Відозва зустріла гарячий відгук серед трудящої молоді Києва. В ССРМ вступали нові пролетарські сили. Було чимало випадків, коли молодий робітник приносив відразу дві заяви — одну з проханням прийняти його в члени спілки, а другу — записати в ряди бійців Червоної Гвардії.

15 січня Київська Рада робітничих депутатів ухвалила оголосити збройне повстання проти Центральної ради і закликала трудящих Києва до загального страйку. В ніч з 15 на 16 січня в «Арсеналі» зібрались бойові дружини з затону, електростанції, Деміївського снарядного заводу, головних залізничних майстерень та інших підприємств Києва.

Ще напередодні січневих боїв усі члени міського комітету ССРМ та активні члени спілки організовували молодь до активної боротьби з темними силами реакції, за щастя майбутнього.

Виконуючи відповідальні бойові доручення, молодь організовувала засади, підносила зброю і патрони дорослим робітникам, мужньо боролась на барикадах, відбиваючи юнкерів. Мужньо боролись молоді робітники П. Прусака і І. Герболиця. Бойовий загін молоді, як кращого бійця, обрав П. Прусака своїм старостою³.

Активний учасник січневих боїв Г. Чайковський у своїх спогадах пише, що не можна без хвилювання згадати дивовижну стійкість робітничої молоді, виявлену нею в боях. Підлітки — М. Дормостуков, В. Суходольський, А. Ульянов і багато інших під час запеклих боїв поводитись героїчно і допомагали відбивати атаки контрреволюції⁴.

Молодь Печерського району, кров'ю відстоюючи свою свободу, перебувала на передових позиціях, підносила дорослим патрони, перетаскувала кулемети, влучно стріляла по білогвардійцях⁵.

Бойова молодіжна група залізничників обеззброїла петлюрівців і

¹ «Мобілізації комсомолу України на фронті громадянської війни, 1918—1920», стор. 31.

² Журн. «Юнацький рух», 1931, № 3 (10), стор. 17.

³ О. Ситниченко, Молодь у зашлі царату, Укрдержвидав, 1924.

⁴ «Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні, Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції», стор. 114.

⁵ «Молодой Печерск за три года, 1920—1923». Ювілейний номер Печерської комсомольської організації.

разом з дорослими відбила у ворогів бронепοїзд. Зі зброєю в руках на бойовому посту загинули молодий робітник головних майстерень Ф. Маркелов і син залізничника Г. Васильєв¹.

Група молоді Подільського району брала активну участь в розгромі єнкаєрської школи — одного з оплотів буржуазних націоналістів.

Житомирська Соціалістична спілка робітничої молоді направила в Київ трьох своїх членів для зв'язку з київською організацією. Делегати прибули в Київ у розпалі боїв з контрреволюційними бандами Центральної ради. Вони вступили в загін Червоної Гвардії і пішли на барикади. В одному з боїв члени житомирської ССРМ — Андрущенко, Ващенко і Паламарчук загинули смертю хоробрих².

Вороже кільце все сильніше охоплювало «Арсенал». У робітників вийшли всі патрони, не стало снарядів, продуктів, перев'язочних матеріалів. Невеликій частині червоногвардійців підземними ходами вдалося вийти з оточення. Герої, які залишились, 22 січня змушені були припинити опір. Банди «вільного козацтва», петлюрівці, які вдерлися до «Арсеналу», вчинили над червоногвардійцями дику розправу. Десятки й сотні бійців за Радянську владу були вбиті, зарізані, загнані у в'язниці.

Та недовго довелось катам хазяїнувати в Києві. Незабаром до Києва прибули війська, створені Українським Радянським урядом. Війська склалися з червоногвардійських загонів робітників і робітничої молоді Харкова, Катеринослава, Полтави та інших міст України. На допомогу українському пролетаріатові прийшли червоногвардійські загони Петрограда і Москви, а також загони матросів Чорноморського флоту. 26 січня Київ був визволений від військ Центральної ради. Незабаром вся Україна була очищена від ворога.

Створені більшовицькою партією в 1917 р. Соціалістичні спілки робітничої молоді імені III Інтернаціоналу (в 1918 р. вони були перейменовані в КСРМ) були надійною опорою більшовицьких організацій у справі залучення трудящих мас до революційного руху. Вони були їх бойовим помічником в період підготовки до вирішальної битви з капіталом, вони виправдали довір'я партії як могутній бойовий резерв збройних сил революції в дні Великого Жовтня, коли робітничий клас і трудове селянство під керівництвом Комуністичної партії, на чолі з В. І. Леніним пішли на штурм старого, загниваючого капіталістичного ладу і здобули велику, славу перемогу.

Бойові традиції перших загонів робітничої молоді України були примножені героїчною славою комсомольців, які грудьми стали на захист завоювань Великого Жовтня.

Передова робітничо-селянська молодь відважно боролася на фронтах громадянської війни, в партизанських загонах, в підпіллі, вела жорстоку боротьбу з контрреволюційними бандами. В роки мирного будівництва грудовими подвигами відповіла радянська молодь на заклик партії про індустріалізацію країни та колективізацію сільського господарства. Коли над нашою Батьківщиною нависла загроза фашистського поневолення, комсомольці всі як один стали на захист свободи і незалежності нашого народу.

Багато славних подвигів зробив ленінський комсомол в післявоєнні роки, віддаючи всі свої сили, здібності і таланти справі перемоги комунізму в нашій країні.

¹ «Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції», стор. 123.

² «Мобілізації комсомолу України на фронті громадянської війни, 1918—1920», стор. 35.

В. І. КЛОКОВ

БОЙОВА СПІВДРУЖНІСТЬ СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

У післявоєнні роки весь світ є свідком того, як реакційні сили намагаються посягти на довір'я і ворожнечу між народами, перешкодити зміцненню єдності трудящих усіх країн.

Одним з численних засобів буржуазних ідеологів у їх спробах ослабити міжнародну солідарність трудящих всього світу є фальсифікація подій другої світової війни, заперечення і затушовування великої визвольної місії Радянського Союзу. Такими ідеями сповнені мемуарні твори буржуазних військових і політичних діячів і «дослідження» реакційних істориків США, Англії, Західної Німеччини і інших капіталістичних країн. В цих творах не тільки применшується роль Радянського Союзу в розгромі німецько-фашистських загарбників, а й замовчується величезний вплив героїчної боротьби радянського народу на посилення опору поневолених фашизмом народів Європи.

Прикриваючись маскою об'єктивності висвітлення подій другої світової війни, автори цих творів намагаються поставити під сумнів патріотизм народів СРСР. Такими спробами є, наприклад, брехливі твердження колишнього фашистського генерала Л. Рендуліча про те, що населення «великих районів Росії спочатку бачило в німецькому солдаті свого визволителя»¹ і К. Тіппельскірха про нібито позитивне ставлення на початку війни українського народу до німецько-фашистських загарбників², побічна підтримка цих тверджень з боку англійського генерала Ч. Діксона і доктора Гейльбрунна³, а також багатьох інших буржуазних ідеологів. Фальсифікуючи історичні факти, вони прямо чи побічно намагаються звинуватити Радянський Союз в загибелі багатьох тисяч патріотів поневолених фашизмом країн Європи. Такими, наприклад, є вигадки колишнього прем'єр-міністра Англії У. Черчілля, який намагається перекласти вину за невдачу варшавського повстання на керівників Радянської держави з метою виправдати справжніх винуватків трагічної загибелі тисяч трудящих Варшави — агентів польського буржуазного емігрантського уряду, що спровокували це повстання⁴. Подібними голослівними твердженнями сповнені «твори» американського історика Дж. Лукача, який намагається звинуватити Радянський Союз у поразці героїчного словацького народного повстання в 1944 р. і в багатьох інших «гріхах»⁵.

¹ «Итоги второй мировой войны», М., 1957, стор. 149.

² К. Т и п п е л ь с к и р х, История второй мировой войны, М., 1956, стор. 229, 242.

³ Ч. О. Диксон, О. Гейльбрунн, Коммунистические партизанские действия, М., 1957.

⁴ Уинстон Черчилль, Вторая мировая война, т. VI, М., 1955, стор. 128—131.

⁵ John A. Lukacs. The Great Powers and Eastern Europe, New York, 1953, стор. 610—615.

Не тільки колишні фашистські генерали, а й реакційні круги капіталістичних держав намагаються доказати «незаконність» священного права народів боротися за свою свободу і незалежність, проти експлуататорів. Яскравим прикладом цих спроб є згадані вище «твори» Діксона — Гейльбрунна і Рендуліча.

Єдині у прагненні всіляко применшити роль Радянського Союзу, биті гітлерівські генерали і їх колишні противники — англо-американські воєнні спеціалісти і політики розходяться у своїх оцінках причин поразки фашистської Німеччини. Перші пояснюють їх величезними просторами та кліматичними умовами Радянської країни і особистими помилками Гітлера¹. Другі, надмірно роздуваючи найдрібніші операції англійських і американських військ, приписують їм значно більшу роль, ніж вони відіграли в дійсності. Англо-американські історики другої світової війни навіть не намагаються робити дуже невігідне для них порівняння сил фашистської Німеччини, які відвертали на себе англо-американські армії, з силами, які довелось відбивати Радянській Армії і народам Європи, що боролися в тилу німецько-фашистських військ.

Навіть коротке висвітлення основних моментів бойової співдружності слов'янських народів у роки другої світової війни викриває ці вигадки і фальсифікації буржуазних ідеологів.

Після зайняття Рейнської області, захоплення Австрії і Чехословаччини німецькі армії в 1939 р. ввірвалися в Польщу, в 1940 р. вони розбили одну з найбільших європейських держав — Францію. Втратили свою незалежність Люксембург, Бельгія, Голландія, Данія, Норвегія. Весною 1941 р. німецькі фашисти захопили весь Балканський півострів. Острови Великобританії були піддані безперервному повітряному бомбардуванню. Правителі Італії, Болгарії, Румунії, Угорщини фактично віддали себе в розпорядження Гітлера. Під владою фашистських поневолювачів знаходилася майже вся Західна Європа з її високорозвинутою економікою.

Легкі й блискавичні перемоги запаморочили голови фашистським правителям. 22 червня 1941 р. гітлерівські армії вторгнулися на територію Радянського Союзу. Почалася Велика Вітчизняна війна радянського народу проти німецько-фашистських загарбників і їх союзників.

У підготовці планів нападу на Радянський Союз гітлерівське командування враховувало небезпеку зростання боротьби поневолених народів Європи і намагалось зламати їх волю до опору найжорстокішим терором, масовим знищенням населення, руйнуванням національної культури і пограбуванням окупованих країн. Особливе побоювання у фашистських загарбників викликали слов'янські народи, які в національно-визвольній боротьбі не раз показували всьому світу силу своєї любові до батьківщини.

До Радянського Союзу трудящі всіх країн завжди ставилися з особливою любов'ю і симпатіями. Поневолені народи дивились на нашу країну як на свого захисника. Слов'янські народи, крім цього, були зв'язані з російським, українським і білоруським народами спільністю походження, мовною спорідненістю, культурною близькістю, безпосереднім сусідством і багатьма історичними традиціями. Не випадково незабаром після фашистського перевороту в Німеччині ставленик німецьких монополістів Гітлер заявив: «Якщо ми хочемо створити нашу велику німецьку імперію, ми повинні перш за все витіснити і знищити слов'янські народи».

До нападу на Радянський Союз національно-визвольна боротьба поневолених фашизмом слов'янських народів (Польщі, Чехословаччини

¹ Гейнц Гудеріан. Записки солдата, Воениздат, М., 1954

Болгарії, Югославії) проявлялась ще слабо, неорганізовано, лише в формі розрізнених виступів і саботажу заходів фашистських властей. Важливою перешкодою для росту опору народних мас була насиченість поневолених країн гестапівсько-поліцейськими силами і численними окупаційними військами.

Становище різко змінилося після віроломного нападу німецько-фашистських загарбників на Радянський Союз, коли героїчний опір радянського народу примусив гітлерівське командування кинути на Східний фронт свої основні сили, залишивши в окупованих країнах тільки мінімальну кількість військ¹. Про це свідчить, наприклад, той факт, що в зв'язку з підготовкою до нападу на Радянський Союз гітлерівське командування вивело з окупованої Югославії 16 німецьких дивізій, залишивши там близько 30, переважно італійських і болгарських дивізій².

Величезне значення у зростанні опору слов'янських народів після нападу фашистських загарбників на Радянський Союз мав моральний фактор. Трудящі всього світу дивилися на Радянський Союз як на оплот миру і демократії, як на свого вірного друга й захисника. Віра в силу Радянського Союзу яскраво проявилася в роки Великої Вітчизняної війни. Героїчна боротьба радянського народу була прикладом і для інших поневолених фашизмом народів, надавала їм віри в перемогу над спільним ворогом.

22 червня 1941 р., в день нападу гітлерівських орд на Радянський Союз, Політбюро ЦК компартії Югославії звернулося до народів своєї країни з закликом готуватися до збройної боротьби, до загального повстання проти фашистських поневолювачів. «Боротьба Радянського Союзу, — говорилося в заклику ЦК КПЮ, — є і вашою боротьбою, — бо він бореться проти ваших ворогів, під ярмом яких ви стогнете... Якщо любите свою свободу й незалежність, якщо хочете позбавитися від фашистського рабства, всіма засобами допомагайте справедливій боротьбі великої і миролюбної країни соціалізму — Радянського Союзу, об'єднайте свої сили проти ваших гнобителів, фашистських загарбників, які поневолили і пограбували вашу країну. Мобілізуйте всі свої сили на боротьбу проти того, щоб наша країна стала базою для постачання фашистських бандитів, які, як скажені собаки, нападають на Радянський Союз, на нашу дорогу соціалістичну країну, на нашу надію і маяк, до якого з сподіванням звертаються очі трудящих всього світу...»³.

В цей же день ЦК Комуністичної партії Чехословаччини розповсюдив серед населення листівку, в якій висвітлювалось значення боротьби радянського народу проти фашистських загарбників і містився закликом до чехословацьких трудящих посилити боротьбу проти окупантів. 29 черв-

¹ Ф. Д. Вороб'єв, В. М. Кравцов, Победы Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг., Воениздат, М., 1953, стор. 65.

² На 22 червня 1941 р. Німеччина мала 215 дивізій. З них 170 були кинуті на радянсько-німецький фронт, 17 знаходились в стратегічному резерві (див. «Очерки истории Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.», Изд-во АН СССР, 1955, стор. 42), а решта, за винятком трьох дивізій — однієї піхотної і двох танкових, що воювали проти англійців у Північній Африці, була залишена в окупованих країнах для підтримки фашистського режиму (К. Типпельскирх, назв. праця, стор. 244).

³ Про те, наскільки полегшало становище англійських військ після нападу фашистської Німеччини на Радянський Союз, свідчить той факт, що німці не могли змінити свої війська в Північній Африці, і навіть дві дивізії, підготовлені ними для війни в тропічних умовах, були перекинуті на Східний фронт (К. Типпельскирх, назв. праця, стор. 246).

⁴ «Политический отчет Центрального Комитета Коммунистической партии Югославии» (доклад на V съезде КПЮ), Белград, 1948, стор. 51—52.

ня 1941 р. в своєму виступі по радіо керівник чехословацьких комуністів Клемент Готвальд говорив, що «територія Чехословацької республіки є для Гітлера надзвичайно важливою територією, тилом. Ось тут і знаходиться головна ділянка нашої боротьби, тут наш чеський народ повинен внести свій основний вклад в спільні зусилля, спрямовані на знищення кривавого гітлерівського чудовиська»¹.

22 червня 1941 р. болгарські комуністи у відозві до свого народу писали, що всі свободолюбиві народи «висловлюють сьогодні свої повні й безроздільні симпатії Радянському Союзу, і немає сумніву, що сили цієї підтримки не поступаються перед силами офіціальних урядів і всім своїм тягарем ляжуть на вагу остаточної перемоги, яка не може бути іншою, як тільки перемогою Радянського Союзу, перемогою соціалізму. Перед нами стоїть завдання підтримати радянський народ в його важкій боротьбі»².

Кращі, дійсно патріотичні сили польського народу також закликали польський народ до боротьби. В одній з липневих відозв польської патріотичної організації — Союзу боротьби за визволення від гітлерівців говорилось, що саме тепер кожний справжній польський патріот «повинен почувати себе як солдат на фронті і де тільки можна завдавати шкоди ворогові, чинити вибухи, підпалювання, нещадно знищувати окупантів»³.

У відповідь на заклик комуністів народи Югославії піднялися на збройне повстання. На його придушення загарбники кинули 24 повні і 2 неповні дивізії, 5 окремих бригад, 11 окремих полків і близько 67 різних батальйонів. Крім того, в боях проти партизанів брали участь 6 дивізій, створених югославськими квіслінгами з карних і профашистських елементів у самій Югославії⁴. Проте ці в багато разів переважаючі сили виявилися неспроможними зламати народний опір.

25 серпня 1941 р. в особистій розмові з Муссоліні Гітлер визнав свою недооцінку сили Радянського Союзу і вимагав додаткових італійських дивізій для заміни ними на Балканах німецьких військ, які відправлялися на Східний фронт. Уже в кінці серпня італійці змінили німецьку альпійську дивізію, яка направлялася на радянсько-німецький фронт, а у вересні почалося загальне скорочення кількості не тільки німецьких, а й інших окупаційних військ в Югославії⁵. Це значно полегшило становище повсталого проти окупантів югославського народу. В результаті уже на кінець 1941 р. партизанські загони звільнили від загарбників значні території в Боснії, Лікі, Далмації і в інших районах країни⁶.

Роблячи спробу пояснити причини великого впливу комуністів серед населення Югославії, навіть буржуазні ідеологи змушені були визнати силу мобілізуючих ідей пролетарського інтернаціоналізму, які були покладені тоді югославською компартією в основу організації антифашистської боротьби, в основу боротьби справжніх югославських патріотів за свободу своєї Батьківщини. Так, порівнюючи вплив різних буржуазно-націоналістичних угруповань в країні з впливом югославських комуністів, американський історик Дж. Лукач змушений був визнати, що

¹ Klement Cottwald, Spisy, 1954, стор. 48.

² «Незаконні позиви на БКП», изд. БКП, София, 1954, стор. 50.

³ Газ. «Радянська Україна» від 18 липня 1941 р.

⁴ И. Марьянович, Освободительная война и народная революция в Югославии, М., 1956, стор. 33, 57, 58.

⁵ John A. Lucas, назв. праця, стор. 449.

⁶ «Политический отчет Центрального Комитета Коммунистической партии Югославии», стор. 89.

останні «мали відносну перевагу у вигляді здатності демонструвати жителям і всьому світу інтернаціоналізм»¹.

Героїчна боротьба радянського народу примушувала фашистську Німеччину перекидати на Східний фронт все більше кількості військ, боєприпасів, військового спорядження. Фашисти змушені були ще інтенсивніше викачувати з окупованих країн матеріальні ресурси для поповнення втрат, понесених на Східному фронті. Вони значно збільшили виробничу програму чехословацьких заводів.

Передбачаючи, що вірні принципу пролетарської солідарності чехословацькі робітники всіма засобами будуть зривати їх плани, фашистські власті в день нападу на Радянський Союз двічі послали всім відділенням гестапо в Чехії і Моравії такий циркуляр: «Треба сподіватися, що останні події не залишаться без впливу на населення протекторату. Тому згідно з наказом рейхсфюрера СС всякого роду виступи і т. п. повинні нещадно придушуватися»².

Незважаючи на всі заходи, яких вживали фашистські власті, чехословацькі робітники після нападу гітлерівських загарбників на Радянський Союз різко сповільнили темпи роботи на підприємствах. В результаті цього продуктивність праці на ряді чехословацьких заводів в червні 1941 р. знизилась на 30%, а в серпні — на 40%³. Популярність і дієвість в ці місяці лозунга чехословацьких комуністів — «працюю не поспішаючи» — змушені були визнати і фашистські власті.

Для забезпечення роботи чеських заводів і зміцнення свого панування фашистські власті тримали в Чехії і Моравії цілу армію гестапівців і багато різних охоронних загонів кількістю до 250 тис. чоловік⁴. Наявність цих сил і жорстокий окупаційний режим не змогли, проте, запобігти масовим забастовкам робітників заводів Рінггофена, Колбен-Данека, Шкода, Находської текстильної фабрики, мотозаводу в Градце-Кралові, шахт в Святоневицах, Нучицах, Раховнику, на кладненських шахтах, робітників-будівельників у Вітковицах. Великою забастовкою на Вальтерівському авіазаводі було охоплено понад дві тисячі робітників⁵.

«Становище настільки загострилося, — говорилося в одному з повідомлень окупаційних фашистських властей в Берліні, — що найближчим часом у протектораті може вибухнути збройне повстання. Підпільна Комуністична партія Чехословаччини уже дала вказівку підготувати зброю і вибухові речовини»⁶.

В своїх загарбницьких планах гітлерівці широко використовували національну ворожнечу, яка віками насаджувалася експлуататорськими класами, діючи за принципом «поділяй і володарюй». З цією метою після загарбання Чехословаччини вони створили маріонеткову словацьку державу, розраховуючи з допомогою словацьких фашистів використати промисловість, сільське господарство, природні багатства Словаччини і створену там словацьку армію в своїх загарбницьких цілях. Проте словацький народ зробив інакше, ніж розраховували гітлерівці і їх маріонетки в Словаччині.

В зв'язку з насильницькою мобілізацією в словацьку армію, яку німецько-фашистські загарбники організували для боротьби проти Ра-

¹ John A. Lucas, назв. праця, стор. 451.

² «KSC v boji za svobodu», Praha, 1949, стор. 106.

³ Газ «Правда» від 5 жовтня 1941 р.

⁴ Газ. «Правда» від 21 липня 1941 р.

⁵ «KSC v boji za svobodu», стор. 106.

⁶ Там же, стор. 113—114.

дяньського Союзу, в ряді міст Словачії почалися великі заворушення. Словаци під всілякими приводами уникали призова в армію, дезертирували і ховалися в лісах і горах.

Після нападу фашистської Німеччини на Радянський Союз рішуче небажання словаків воювати проти братнього радянського народу примусило братиславський уряд з милостивого «дозволу» його берлінських хазяїв уже в серпні 1941 р. відкликати з Східного фронту три чверті словацьких військ. Залишені на фронті дві словацькі дивізії, які вважалися найбільш благонадійними, не подали реальної допомоги німецьким військам. В 1943 р. значна частина їх особового складу перейшла на сторону Радянської Армії і партизанів, а ті, що залишилися, були поспішно виведені з території Радянського Союзу¹.

Значні сили фашистських окупантів були сковані рухом опору польського народу, що весь час наростав.

На першому етапі війни в Польщі ще мали великий вплив представники польських емігрантських буржуазних властей, які закликали народ до пасивного вицікування. Цьому сприяла та обставина, що в країні тоді ще не було справжньої революційної партії робітничого класу, яка могла б повести обурені народні маси на активну збройну боротьбу з ворогом. Проте, як це були змушені визнати і фашистські власті, опір польського народу проти іноземних загарбників безперервно зростав. Німецька газета «Кракауер цейтунг» відверто визнавала, що командування окупаційних військ змушене вести в Польщі постійну нову війну, щоб придушувати повстання².

Факти красномовно свідчили про те, що все більші маси польського народу наперекір закликам лондонських емігрантських властей до вицікування й бездіяльності стихійно піднімалися на активну боротьбу з ворогом. «Необхідність боротьби проти окупантів ставала все більш очевидною. Гостріше, ніж будь-коли раніше, ставало питання про організацію цієї боротьби. Люди збирались, обмірковували становище, що створилося в країні, відкопували зброю, заховану під час вересневих подій. Маси з дня на день все гостріше усвідомлювали, що на даному етапі війни, коли гітлерівська армія зв'язана воєнними діями на Східному фронті, удари по тилах цієї армії, дезорганізація транспорту, зрив поставок продовольства, дезорганізація виробництва і т. д. є найбільш ефективними засобами боротьби з ворогом, послаблення його тилу. Потрібна була сила, яка б об'єднала і організувала маси»³. Так характеризували становище польські комуністи.

Своєрідну підтримку Радянському Союзу подав у цей період війни і болгарський народ. Його активне обурення, викликане включенням країни у фашистський блок і нападом гітлерівської Німеччини на Радянський Союз, примусило монархо-фашистських правителів Болгарії відмовитися від використання болгарської армії у війні проти радянських народів.

Про різке зростання опору болгарського народу фашистському режиму після нападу гітлерівської Німеччини на Радянський Союз свідчать численні документи. Так, наприклад, в телеграмі начальника дирекції поліції Варненської області відділу державної безпеки повідомлялося: «Доношу вам, пане начальнику, що в 1940 році не було вчинено будь-яких актів саботажу, які є предметом вашого запиту... В період же

¹ «Otázky národní a demokratické revoluce v ČSR», ČSAV, Praha, 1955, стор. 48—62.

² Газ. «Правда» від 5 жовтня 1941 р.

³ F. J ó z w i a k, Polska Partia Robotnicza w walce o wyzwolenie narodowe a społeczne, Warszawa, 1952, стор. 46—47.

1941—1942 рр. актів саботажу в області було констатовано кілька, але лише в суворо обмежених районах: вони були здійснені за розпорядженням ЦК РП про початок систематичного і організованого саботажу. Початок цій роботі було покладено в липні 1941 р.»¹.

В серпні, вересні і жовтні 1941 р. в ряді повітів Болгарії відбулися масові заворушення серед селян, які супроводжувалися збройними сутичками з поліцією. Робітники ряду важливих підприємств країни, що працювали на потреби гітлерівської Німеччини, повільними темпами роботи, ухиленням від неї під різними приводами, зниженням продуктивності праці і псуванням механізмів та готових виробів добилися зменшення випуску продукції на 40—50%².

Значні сили німецько-фашистських загарбників з першого ж дня Великої Вітчизняної війни були сковані героїчною боротьбою радянських людей в тилу німецьких армій. Тільки в період свого літнього наступу 1942 р. і під час осінніх боїв під Сталінградом та на Кавказі гітлерівське командування змушене було направити на боротьбу проти радянських партизанів близько 15 польових дивізій, 10 поліцейських і каральних дивізій СС, 2 охоронні корпуси, в тому числі мотокорпус «Наці», 5 угорських дивізій, 27 поліцейських полків, 144 поліцейські батальйони і 72 спеціальні частини. За два роки війни, до літа 1943 р., радянські партизани вивели з ладу понад 300 тис. фашистських солдатів і офіцерів, підірвали на мінах до 3 тис. шосейних і залізничних мостів і знищили багато військової техніки³.

Ефективність боротьби радянських патріотів в тилу фашистських армій високо оцінюють в своїй книзі Діксон і Гейльбрунн. «Для боротьби проти партизанів, — пишуть вони, — німцям довелося використати понад двадцять своїх дивізій і дивізій союзників, у той час як Німеччина відчувала постійну нестачу у військах на фронті. Німці втратили вбитими, скоріше, половину особового складу цих дивізій, і їм нічим було поповнити втрату. А партизани, незважаючи на величезні втрати, ставали все більш численними і більш нещадними у своїй боротьбі, поки, кінець кінцем, гігант не став жертвою комарів»⁴.

Таким чином, вже в перші два роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу яскраво проявилась солідарність слов'янських народів у спільній боротьбі проти фашистських загарбників. Героїчна боротьба радянських людей вселяла в серця мільйонів слов'ян поневолених фашизмом країн Європи надію на визволення, відтягувала з їх території значні військові сили окупантів і цим сприяла створенню кращих умов для розгортання там активної збройної боротьби і саботажу економічних заходів фашистських властей. З другого боку, піднесення національно-визвольного руху в цих країнах сковало значні сили загарбників, які б могли бути використані ними на радянсько-німецькому фронті в найтяжчий для радянського народу період боротьби за свою свободу й існування.

Опір народів у тилу фашистських армій зростав. Проте фашистська Німеччина все ще мала значні резерви для придушення масових народних виступів.

Активна збройна боротьба в тилу фашистських армій в той період

¹ Журн. «Исторически преглед», София, година VI, 4—5.

² М. Позолотин, Борьба болгарского народа за свободу и независимость в период второй мировой войны, Госполитиздат СССР, М., 1945, стор. 53.

³ П. К. Пономаренко, Партизанское движение в Великой Отечественной войне, Госполитиздат СССР, М., 1943, стор. 50—51.

⁴ Ч. О. Диксон, О. Гейльбрунн, назв. праця, стор. 232.

провадилася тільки у тимчасово окупованих районах Радянського Союзу, в Югославії, Греції і Албанії.

Одним з важливих моментів, які сприяли розвитку збройних форм боротьби в Греції, Югославії і Албанії, були сприятливі географічні умови для організації партизанської боротьби і невеликий відрізок часу від початку окупації їх території до нападу гітлерівської Німеччини на Радянський Союз. Відвернення головної уваги на Східний фронт не дало фашистським загарбникам можливості зосередити сили, необхідні для розгрому антифашистських патріотичних організацій, і укріпити окупаційний режим в цих країнах так, як це їм вдалося зробити в Чехословаччині і Польщі.

Комуністичній партії Чехословаччини, створеній весною 1942 р. Польській робітничій партії і компартії Болгарії доводилося мобілізувати сили своїх народів на збройну боротьбу з ворогом в надзвичайно важких умовах фашистського режиму. Для організації широких народних мас цих країн на збройну боротьбу необхідно було багато часу. Прискорити цей процес можна було при умові об'єднання всіх антифашистських сил і відсутності в розпорядженні фашистського командування необхідної кількості сил для запобігання придушення опору населення окупованих країн.

Такі умови створювались в процесі розгрому німецько-фашистських загарбників на Східному фронті під Москвою, під Сталінградом і після Курської битви, коли величезні втрати фашистської армії і тотальні мобілізації, що проводились в зв'язку з цим, настільки підірвали сили фашистської Німеччини, що вона вже не мала можливості зосередити в окупованих країнах необхідну кількість військ для придушення народного опору.

В результаті поразки німецько-фашистської армії під Москвою наступив перелом в ході війни на радянсько-німецькому фронті. Контрнаступ Радянської Армії на важливіших ділянках фронту, розпочатий в кінці грудня 1941 р., переріс у загальний наступ, який продовжувався до кінця березня 1942 р. За період наступальних боїв радянські війська просунулися місцями більше ніж на 400 км.

Втрати гітлерівської Німеччини на радянсько-німецькому фронті примусили її вичерпати свої основні резерви. Фашистські армії на Східному фронті опинилися у скрутному становищі, і лише пасивність союзників на Заході дала можливість гітлерівському командуванню дещо поліпшити становище шляхом перекидання на радянсько-німецький фронт нових дивізій з окупованих країн. Тільки в січні й лютому звідти і з Німеччини було перекинуто на Схід понад 30 дивізій¹.

Після поразки зимою 1941—1942 рр. німецько-фашистське командування почало зміцнювати свою економіку. В результаті надзвичайних заходів, спрямованих на укріплення фашистського режиму в окупованих країнах, дальшого насильственого використання іноземних робітників у німецькій промисловості і сільському господарстві фашистським правителям Німеччини вдалося з лютого по липень 1942 р. збільшити виробництво військової продукції на 55%². Чималу роль в цьому відіграло взаємне перекидання робітників з однієї окупованої країни в іншу, що на деякий час утруднило організацію саботажу на ряді військових підприємств у цих країнах.

Сприятливе становище, яке було створене затягуванням американ-

¹ «Очерки истории Великой Отечественной войны», Изд-во АН СССР, М., 1955, стор. 130.

² Там же.

ськими й англійськими правлячими колами відкриття другого фронту, дало можливість німецько-фашистському командуванню зосередити на Східному фронті на літо 1942 р. близько 235 дивізій, тобто на 27 дивізій більше, ніж літом 1941 р.

Всю увагу німецько-фашистське командування звертало на Східний фронт, куди були перекинуті всі найбільш боєздатні з'єднання із Західної Європи. Створились вигідні умови для відкриття другого фронту в Європі. Німецько-фашистські загарбники були позбавлені можливості зміцнити армію Роммеля в Африці. Окупаційних військ у Франції було мало. Проте із-за своєкорисливих політичних міркувань західні союзники продовжували обмежувати дії своїх збройних сил африканським фронтом. Їх не хвилювала доля поневолених народів Європи¹.

Пасивність західних союзників розв'язала руки німецько-фашистським загарбникам. Восени 1942 р. німецькі війська підійшли до Сталінграда. Почалася історична Сталінградська битва, яка закінчилася величезною поразкою німецько-фашистських військ. Після цього фашистська Німеччина, втративши за півроку боїв до 66 дивізій, більше не змогла оправитися².

Для запобігання неминучої катастрофи правителі фашистської Німеччини в січні 1943 р. провели «тотальну» мобілізацію. В армію були призвані рештки чоловічого населення країни, не зайняті на кваліфікованих роботах у военній промисловості. Проведена мобілізація дала фашистським правителям Німеччини можливість поповнити армію на 1,5—2 млн. чоловік і зробити відчайдушну спробу виправити своє тяжке становище літнім наступом 1943 р. в районі м. Курська³. Але й ця спроба провалилася.

Після розгрому німецько-фашистських загарбників під Сталінградом і після Курської битви в результаті величезних втрат фашистської армії і проведених в зв'язку з цим тотальних мобілізацій сили гітлерівської Німеччини були настільки підірвані, що вона вже не мала можливості збільшити свої війська в окупованих країнах для придушення там руху опору.

В цей час все ширші маси населення окупованих країн під впливом самовідданої діяльності комуністів включались в активну збройну боротьбу проти фашистських поневолювачів. Комуністичні й робітничі партії за минулі роки фашистської окупації набули великого досвіду організації боротьби народних мас і керівництва нею. Саме в 1943 р. в Польщі, Болгарії й Чехословаччині почала створюватися велика кількість партизанських загонів; партизанські загони Югославії оформилися в регулярні частини Народної визвольної армії, а в тимчасово окупованих районах Радянського Союзу — на Україні, в Білорусії, в Ленінградській і інших областях РРФСР виникли реальні можливості для перетворення партизанських загонів у могутні бойові одиниці, здатні нанести серйозних ударів по ворожому тилу.

¹ В цей час в Англії і Канаді було мобілізовано понад 4 млн. чоловік, в США — понад 2 млн. Ці сили могли бути перекинуті для боротьби у Франції з допомогою американського й англійського флотів (див. «Очерки истории Великой Отечественной войны», стор. 149). Проте навіть для боротьби проти трьох німецьких і семи італійських дивізій в Північній Африці англійці тримали лише 5 дивізій і 3 бригади (див. К. Типельскірх, назв. праця, стор. 223).

² «Очерки истории Великой Отечественной войны», стор. 206, 227, 231.

³ Там же, стор. 230, 233. Поразка німецько-фашистських військ під Курськом полегшила американо-англійським військам висадку десантів у Сіцилії і Південній Італії. Гітлерівське командування було безсиле подати істотну допомогу своїм військам в Італії, оскільки всі його резерви поглинав Східний фронт.

Загони радянських партизанів, що вирости й зміцніли, в другій половині 1943 р. обрушили небачений в історії війни удар на залізничні комунікації ворожих військ. Партизани України підірвали на мінах 3134 ворожих ешелони¹, партизани Білорусії тільки за 11 місяців «рейкової війни», з серпня 1943 р. до вигнання німецько-фашистських загарбників з республіки, зірвали 300 тис. рейок². Під час німецького наступу під Курськом орловські і курські партизани у важких умовах боротьби в прифронтовій смузі підірвали 9 ворожих ешелонів³, брянські партизани зірвали понад 17 тис. рейок⁴. Тільки українські партизанські загони в 1943 р. відвернули на себе 424 тис. гітлерівських солдатів і офіцерів⁵.

На радянсько-німецькому фронті в 1943 р. вступили в бій проти фашистських загарбників сформовані в Радянському Союзі чехословацька й польська військові частини. Ці військові частини були оточені любов'ю й піклуванням радянських людей. Руками радянських робітників була виготовлена їм зброя, завдяки самовідданій праці радянських колгоспників вони не відчували нестачі в продовольстві. Дні боїв тоді ще невеликих військових частин — польських під Леніно і чехословацьких під Соколовим — ввійшли в історію як дати створення нових армій народно-демократичних Польщі й Чехословаччини. Пізніше, безперервно поповнюючись, вони вирости в грізну для ворога силу.

Бойові дії польських і чехословацьких частин, створених в СРСР, знаменували новий етап в розвитку спільної боротьби слов'янських народів проти німецько-фашистських загарбників. З цього часу удари чехословацьких і польських партизанів по тилах фашистських армій зливались воедино з бойовими діями синів Чехословаччини й Польщі на радянсько-німецькому фронті — на фронті, який вирішував результат боротьби з фашизмом.

Слід також відмітити, що в 1943 р. в тилу ворога, на території України й Білорусії, в рядах радянських партизанів брали участь в боях проти фашистських загарбників понад дві тисячі поляків і сотні словаків і чехів, а в Польщі й Чехословаччині в партизанських загонах билися з ворогом сотні радянських людей, які вирвалися з фашистського полону. Великої популярності набули перший чехословацький загін на Україні під командуванням Яна Налепки, чехословацькі загони у Криму і Одесі. У північних районах України разом з радянськими партизанськими з'єднаннями діяли три польські партизанські бригади. В спільних боях польських, чехословацьких і радянських воїнів і партизанів на фронтах, на полях України, в лісах Білорусії, у Польщі й Чехословаччині зароджувалася й міцніла нерушима бойова дружба братніх народів.

Активізувалися дії польських і болгарських партизанів. Загони Гвардії Людової, створені Польською робітничою партією, в 1943 р. пустили під укіс 112 фашистських поїздів, розгромили 21 залізничну станцію, зруйнували 9 великих дільниць залізничної колії, викликавши загалом понад 2 тис. годин затримки руху на залізницях⁶. 6 тис. болгарських партизанів, за даними гітлерівської розвідки в 1943 р., провели понад

¹ Архів колишньої Комісії по історії Вітчизняної війни АН УРСР (далі — Архів КІВВ), ф. 1, оп. 1, спр. 1, додаток № 7.

² Газ. «Советская Белоруссия» від 22 грудня 1948 р.

³ «Наша Великая Родина», Госполитиздат, М., 1946, стор. 576.

⁴ П. И. Крайнов, И. А. Плахтин, Партизаны Брянских лесов, Х., 1945, стор. 33.

⁵ «Партизаны Украины в борьбе против немецко-фашистских захватчиков», Довідник, Укрполітвидав, К., 1947, стор. 86.

⁶ F. Józwiak, назв. праця, стор. 132.

1600 бойових операцій — підривів залізничних ешелонів, розгромів німецьких радіостанцій, пожеж на військових складах і заводах¹.

Народно-визвольна армія Югославії, яка в другій половині 1943 р. налічувала близько 300 тис. бійців, відвертала на себе 24 німецькі дивізії і 12 дивізій сателітів фашистської Німеччини². Частини Народно-визвольної армії і партизанські загони у вересні 1943 р. були хазяями майже половини території країни³.

Таким чином, розгром фашистських військ під Сталінградом і в Курській битві не дав можливості гітлерівському командуванню збільшити свої військові сили в окупованих країнах до тих розмірів, які були необхідні для розгрому збройних сил югославського, болгарського, польського, чеського і словацького народів. В свою чергу, удари російських, українських, білоруських, польських, чехословацьких і болгарських партизанів і воїнів Народно-визвольної армії Югославії по тилах німецько-фашистських загарбників допомогли Радянській Армії одержати історичні перемоги в 1943 р.

В першій половині 1944 р. переважна більшість партизанських загонів України, Білорусії і Ленінградської області з'єдналася з частинами Радянської Армії. Уміло взаємодіючи з регулярними військами, вони брали участь у визволенні сотень російських, білоруських і українських міст і сіл, а ряд партизанських загонів України й Білорусії одержав завдання вийти на територію Польщі й Чехословаччини для продовження бойових дій в тилу ворога.

В Польщу разом з двома тисячами польських партизанів у першій половині 1944 р. вийшли чотири з половиною тисячі партизанів України і там пліч-о-пліч з загонами Гвардії Людової наносили нові удари по тилах ворога. Жителі польських міст і сіл активно підтримували радянських партизанів, забезпечували їх продуктами харчування, одягом, взуттям та інформацією про ворожі сили. В радянські партизанські загони вливалися сотні місцевих жителів. Славною сторінкою в історію бойової співдружності польського і радянського народів ввійшла героїчна боротьба в Яновських лісах в червні 1944 р. трьох тисяч польських і радянських партизанів проти 30-тисячного фашистського карального загону⁴.

В цей же час кілька радянських партизанських загонів ввійшли в Словачкію. Слідом за ними в словацькі гори за згодою чехословацьких властей були перекинуті десятки партизанських організаторських груп, у склад яких входили досвідчені радянські й словацькі партизанські командири. В горах Словачкії місцеві жителі переховували сотні радянських людей, які втекли з фашистських концтаборів, створювали партизанські загони і готувалися до масового збройного виступу⁵.

В Болгарії сотні невеликих загонів і груп зливалися в крупні партизанські з'єднання і в боях проти 100-тисячної армії карателів нагромаджували бойовий досвід для скинення ненависного монархо-фашистського режиму⁶.

¹ «Матеріали по історія на Българската Комунистическа партия», София, 1952, стор. 108.

² И. Марянович, назв. праця, стор. 100.

³ Ю. Ленов, Борьба югославского народа за независимость и свободу своей родины, Госполитиздат СССР, М., 1944, стор. 70.

⁴ W. Tuszyński, Walki partyzanckie w lasach Lipskich, Janowskich i Puszczy Solskiej, Warszawa, 1954; Архів КІВВ, ф. 1, оп. 1, спр. 1100, арк. 3—9; спр. 1346, арк. 13—19.

⁵ «KŠČ v boji za svobodu», стор. 185.

⁶ А. Б. Валев, Из истории Отечественного фронта в Болгарии, Изд-во АН СССР, 1950, стор. 82.

Найбільш яскраво бойова співдружність слов'янських народів проявилася в 1944 і в 1945 р. в зв'язку з виходом Радянської Армії на територію Польщі, Чехословаччини, Болгарії та Югославії.

Майже одночасно з наближенням радянських військ народи Польщі, Чехословаччини й Болгарії підняли збройні повстання. В Югославії після виходу з війни фашистської Італії та роззброєння частинами Народно-визвольної армії 11 італійських дивізій визвольна боротьба народу ще більш активізувалася¹.

В кінці липня 1944 р. радянські війська підійшли до р. Вісли. Населення Варшави з нетерпінням чекало години свого визволення після довгих нестерпних років фашистської неволі. Проте сила удару радянських частин на цій ділянці фронту після майже двомісячних наступальних боїв помітно ослаблювалася. Година визволення Варшави ще не настала.

Незважаючи на це, представники польського буржуазного уряду, не погодивши своїх дій з радянським командуванням, 1 серпня 1944 р. закликали населення Варшави до повстання. «Не обійшлося, звичайно, і без підбурювання з боку англійців»²,— пише з цього приводу один з видних фашистських генералів Тіппельскірх.

Передчасне повстання жителів Варшави коштувало польському народу дуже великих жертв, чого можна було уникнути при погодженні дій з радянським командуванням.

В дні запеклої боротьби на вулицях Варшави радянські артилеристи де тільки могли підтримували повстанців. Радянські пілоти ночами скидали їм зброю, боеприпаси, медикаменти. Ціною життя сотень радянських воїнів і солдатів польської військової частини в СРСР була створена можливість переправити через Віслу значну частину мирних жителів міста і повстанців, але ватажки повстання рішуче відмовилися використати цю останню можливість врятувати десятки тисяч варшавців³.

«Рано чи пізно, але правда про кучку злочинців, які затіяли ради захоплення влади варшавську авантюру, стане всім відома, — писав у ті дні Й. В. Сталін Черчіллю і Рузвельту. — Ці люди використали довірливість варшавців, кинувши багатьох майже беззбройних людей під німецькі гармати, танки і авіацію»⁴.

Повстання було подавлено. Фашисти фактично знищили місто. Проте героїчна боротьба простих трудівників Варшави все ж внесла свій вклад у справу спільної боротьби проти ворога. На протязі майже двох місяців це повстання відвертало на себе кілька фашистських дивізій.

Під час Варшавського повстання, 28 серпня 1944 р., піднявся на героїчну боротьбу проти фашистських поневолювачів словацький народ. Близько 60 тис. солдатів словацької армії і партизанські загони звільнили й протягом двох місяців захищали від семи німецьких дивізій, в тому числі двох танкових, значну територію.

Разом із своїми словацькими друзями в горах Словачки боролися сотні радянських партизанів. З повітря від нальотів фашистських бомбардувальників повстанців надійно охороняли радянські літаки-винищувачі. На допомогу героїчному словацькому народу ціною життя ти-

¹ И. Марьянович, назв. праця, стор. 84.

² К. Типпельскірх, назв. праця, стор. 452.

³ Газ. «Nowe Widnokregi» від 20 жовтня 1944 р.

⁴ «Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.», Госполитиздат СССР, М., 1957, стор. 258.

сяч людей через Дукельський перевал пробивалися воїни Радянської Армії й Чехословацького корпусу.

Але становище в Словачії змінилося. Поставлені бенешевським урядом на чолі повстанської словацької армії генерали Гольян і Вест всіляко перешкоджали втягненню в боротьбу проти загарбників широких народних мас і нічого не зробили для того, щоб не допустити роззброєння гітлерівцями солдатів двох дивізій в Східній Словаччині¹. Коли стало ясно, що звільнену територію більше неможливо вдержати, вони замість організації планомірного переходу до партизанської боротьби віддали зрадницький наказ про припинення опору і розпуск повстанської армії.

В результаті героїчної боротьби повсталого словацького народу на два місяці була виведена з ладу важлива у воєнно-стратегічному відношенні сітка залізниць і шосейних доріг Словачії загальною протяжністю близько 6 тис. км². Крім того, повстання остаточно поховало надії гітлерівського командування використати словацьких солдатів у боротьбі проти Радянської Армії або для придушення опору інших народів Європи.

Відверненням у дні повстання семи німецьких дивізій, порушенням комунікаційних ліній загарбників шляхом висадження у повітря близько 100 залізничних і шосейних мостів та пуску під укіс 283 ворожих залізничних ешелонів словацький народ завдав відчутного удару по фашистській военній машині і тим самим значно допоміг Радянській Армії в розгромі ворога³.

Незважаючи на втрату визволеного району, збройна боротьба словацького народу не припинялася. Понад 20 тис. словацьких партизанів, підтримуваних двома тисячами чеських і кількома сотнями радянських партизанів, які прийшли їм на допомогу, продовжували успішну боротьбу в словацьких горах аж до самого визволення країни радянськими та чехословацькими воїнами. Тільки за три тижні грудня найкрупніші партизанські бригади Словачії підірвали на мінах близько 40 німецьких ешелонів з військами, озброєнням і спорядженням, 30 танків, 110 вантажних автомашин, висадили в повітря 20 мостів і в жорстоких боях вивели з ладу понад 5 тис. фашистських солдатів і офіцерів⁴.

Придушення повстання в Словачії не принесло німецько-фашистським загарбникам полегшення, якого вони чекали. Партизани тримали під своїм контролем важливі залізничні комунікації німецьких військ. Вже після зайняття визволеного району в листопаді 1944 р. гітлерівське командування змушене було тримати в Словачії дві дивізії «СС», полегшену дивізію 148 «Татра», бригаду «СС», «Дірлевангер», п'ять протипартизанських заслонних батальйонів, мусульманський полк «СС» і кілька поліцейських частин⁵.

В цей же час, коли німецько-фашистські війська за всяку ціну намагалися стримати натиск Радянської Армії на Східному фронті, коли після довгого вичікування західні союзники трохи активізували свої дії, коли більше десяти німецьких дивізій були сковані повстаннями польського і словацького народів, — спалахнуло повстання в Болгарії.

На початку вересня 1944 р. радянські війська перейшли румуно-болгарський кордон. Болгарський народ з радістю зустрівач своїх виз-

¹ М. Гиско, Словацкое народное восстание, Изд-во Словацкой Академии наук, Братислава, 1954, стор. 41—62.

² Рукописні матеріали Інституту історії АН УРСР, ф. 435, спр. 60, арк. 34.

³ М. Гиско, назв. праця, стор. 80.

⁴ Архів КІВВ, ф. 1, оп. 6, спр. 9.

⁵ М. Гиско, назв. праця, стор. 69.

волителів. Збанкрутілі монархо-фашистські правителі Болгарії були безсилі чинити опір просуванню радянських військ.

Натхнений наступом Радянської Армії, болгарський народ під керівництвом своєї комуністичної партії в ніч на 9 вересня захопив владу в країні. Партизанські загони і болгарські війська, що приєдналися до них, ще до приходу радянських військ зайняли урядові установи й інші важливі об'єкти болгарської столиці. Дальше визволення країни від гітлерівських загарбників радянські воїни здійснювали в тісній бойовій співдружності з болгарськими партизанськими загонами. 16 вересня вони вступили у вільну Софію і одночасно вийшли на болгаро-югославський кордон¹.

Менше ніж за два тижні завдяки братній підтримці болгарського народу Радянська Армія майже без втрат ліквідувала рештки фашистських військ в Болгарії.

Віддавши свою територію, війська й залізниці в розпорядження Радянської Армії, болгарський народ більше ніж на два місяці скоротив час, який потрібний був би для забезпечення 330-кілометрового фронту на південь від Дунаю.

З виходом радянських військ на югославський кордон виникла загроза ізоляції німецьких дивізій в Греції і Югославії. Численні колони німецьких військ потягнулися на північ. Слабо озброєна Народно-визвольна армія і партизанські загони Югославії не мали достатньо сил прискорити визволення своєї країни від загарбників. 29 вересня радянські війська перейшли югославський кордон і в перший же день визволили від ворога понад 20 населених пунктів. 4 жовтня вони зустрілися з загонами югославських воїнів і разом з ними продовжували просуватися до столиці Югославії — Белграда.

Всюди радянським воїнам допомагало місцеве населення, партизани і бійці Народно-визвольної армії Югославії. Так було в боях в районі Штубика, Клокочеваца, Заєчара і в багатьох інших місцях. Але найбільш яскравою сторінкою бойової співдружності радянських і югославських воїнів було визволення Белграда.

Чотири дні продовжувалася битва за югославську столицю. Поряд з радянськими воїнами на вулицях міста билися його жителі. Незважаючи на стрілянину, вони виходили з підвалів своїх будинків, вказували місця скупчення фашистських солдатів, проводили радянських воїнів через небезпечні проходи дворами й провулками, а в найбільш напружені хвилини підбирали зброю вбитих і самі вступали в бій.

Опівдні 20 жовтня 1944 р. рештки фашистського гарнізону склали зброю. Радянська Армія продовжувала гнати гітлерівських загарбників далі від югославської землі, а югославські воїни, одержавши від своїх радянських братів необхідну зброю, добивали рештки гітлерівських дивізій в Югославії².

Повстання польського, словацького і болгарського народів, що спалахнули майже одночасно, відвернули на себе десятки фашистських дивізій, які могли бути використані на радянсько-німецькому фронті. Якщо до цього додати 480-тисячну армію німецько-фашистських загарбників та їх підсобників, яка була скована героїчною боротьбою югославського народу, то все це разом було величезним «третім фронтом», який значно полегшив Радянській Армії виконання її історичної місії — визволення народів Європи від фашистського рабства³.

¹ «Военно-исторически сборник», София, 1946, година XVIII, кн. 58, стор. 118.

² «Історичні зв'язки слов'янських народів», Вид-во АН УРСР, К., 1956, стор. 264—266.

³ В зв'язку з цим важливо відмітити, що навіть у 20-х числах липня 1944 р.,

Заключний етап бойової співдружності слов'янських народів проходив у безпосередній бойовій взаємодії Радянської Армії з численними й зміцнілими збройними силами польського, чехословацького, болгарського і югославського народів.

Польська дивізія ім. Костюшки ще під час боїв на території Радянського Союзу виросла в корпус, а потім стала базою для формування двох польських армій. 1-а армія Війська Польського в 1944—1945 рр. разом з радянськими військами брала участь у визволенні Варшави, у розгромі східнопомеранського німецького угруповання і в берлінській операції, а 2-а армія — в боях на дрезденському напрямку.

Два чехословацьких корпуси, що діяли на території Чехословаччини, дали можливість звільнити відповідні сили Радянської Армії для розвитку бойових операцій на інших ділянках радянсько-німецького фронту.

3 жовтня 1944 р. разом з радянськими військами на південній ділянці фронту знаходилися 1-а, 2-а і 4-а болгарські армії. В боях на території Югославії вони брали участь у розгромі восьми німецьких дивізій і вивели з ладу 35 тис. ворожих солдатів і офіцерів. В другій половині жовтня 1-а болгарська армія разом з югославськими частинами прикривала південний фланг радянсько-німецького фронту, що дало можливість звільнити радянські частини для розвитку наступу в Угорщині. Потім ця армія також брала участь у боях за визволення Угорщини¹.

Радянський Союз не тільки забезпечив визволення братніх слов'янських народів від фашистського рабства. Він допоміг їм створити свої національні збройні сили, оснастити їх найновішою технікою і дав можливість взяти активну участь у боротьбі з спільним ворогом всіх волелюбних народів — фашистськими загарбниками.

Завершальною сторінкою бойової співдружності слов'янських народів у роки Великої Вітчизняної війни було звільнення радянськими військами 9 травня 1945 р. столиці Чехословаччини — Праги.

30 квітня 1945 р. радянські воїни підняли над берлінським рейхстагом прапор перемоги. 8 травня представники німецького військового командування підписали акт про беззастережну капітуляцію Німеччини. Почалося масове здавання німецьких військ у полон. Лише в Чехословаччині продовжувало ще діяти велике німецьке угруповання, яке відмовилося капітулювати.

На початку травня 1945 р. жителі Праги і ряду інших чеських міст піднялися на збройне повстання проти окупантів.

4 травня жителі Праги почали знімати німецькі вивіски, змивати написи німецькою мовою, пад дверима і у вікнах будинків з'явилися перші чехословацькі прапори, лунали поодинокі постріли у фашистських патрулів.

Опівдні 5 травня майже на всіх будинках Праги майоріли національні чехословацькі прапори. Частішими стали напади на німецьких солдатів, і скоро вся Прага втягнулася у боротьбу проти загарбників. Усю ніч повстанці будували барикади, і на ранок 6 травня 2 тис. барикад перетинали дорогу ворожим танкам.

гобто через два тижні після висадки десанту союзників у Франції, німецьке командування виділило проти 30 піхотних і 13 танкових англійських і американських дивізій тільки 20 піхотних і 8 танкових дивізій половинного складу (див. *К. Т и п л е л ь с к и р х*, назв. праця, стор. 415), що ненабагато перебільшувало німецькі сили в складі 12 дивізій, відтягнутих в цей період тільки боротьбою білоруських партизан (див. «Очерки истории Великой Отечественной войны», стор. 341).

¹ «Военно-исторически сборник», София, година XVIII, кн. 58, стор. 119.

Слід звернути увагу на повніше дослідження таких форм народної боротьби, як саботаж економічних, військових і політичних заходів німецько-фашистських загарбників. Будучи на протязі довгих років війни для багатьох окупованих країн основною масовою формою боротьби, він порушував гітлерівські плани використання економічних та людських ресурсів Європи і примушував німецько-фашистське командування тримати великі військові сили навіть в тих районах, де не провадилась активна збройна боротьба. Не можна забувати також величезного морального фактора героїчної боротьби волелюбних народів.

Глибоке марксистське дослідження історії минулої війни; висвітлення не лише військових і економічних питань, а й величезної, вирішальної ролі народних мас сприятиме росту опору народів будь-яким спробам реакційних сил капіталістичних країн нав'язати людству нову світову війну.

В. А. ЖЕБОКРИЦЬКИЙ

ВНУТРІШНЄ СТАНОВИЩЕ БОЛГАРІЇ ПІСЛЯ БАЛКАНСЬКИХ ВОЄН

Балканські війни, які викликали в Болгарії колосальне напруження всіх сил, завдали великого удару по економічному і соціально-політичному життю країни. Хоч війна тривала всього близько 10 місяців, але для невеликої країни при певному співвідношенні сил і економічних можливостей це вимагало дуже великих людських і матеріальних затрат.

В період Балканських воєн у Болгарії було мобілізовано понад 400 тис. чоловік, тобто до 10% населення. Отже, значна частина виробників матеріальних благ — робітники, ремісники, селяни — залишила промисловість і сільське господарство і пішла на війну. Порушення економічного життя країни, викликане війною, з особливою силою відчувалося після її закінчення.

Великі втрати у найбільш здоровому і працездатному населенні країни¹, різкий спад в економіці, втрата Добруджі і взагалі поразка, якої зазнала Болгарія в міжсоюзницькій війні, викликали те надзвичайно тяжке становище, що склалося в країні в другій половині 1913 р.

Всі галузі промисловості Болгарії, за винятком вугільної, різко скоротили своє виробництво, а деякі навіть зовсім припинили його. Зовсім припинився, наприклад, видобуток цинко-олов'яної руди². В зовнішній торгівлі теж сталися відчутні зміни: дуже скоротився обсяг її, а пасивний баланс за невеликий проміжок часу дуже зріс³.

Війна особливо позначилася на стані сільського господарства, не вистачало робочих рук і худоби, різко скоротилась закупка сільськогосподарських машин і реманенту. Досить сказати, що в 1913 р. Болгарія імпортувала 27% тієї кількості сільськогосподарських машин і плугів, яку вона закупила в 1912 р.⁴

Селянство, що складало основну частину армії, зазнало найбільших втрат убитими, померлими та інвалідами. Вилучення великої кількості робочих рук з села дуже позначилось на продуктивності сільського

¹ Внаслідок обох Балканських воєн Болгарія втратила вбитими і померлими від різних хвороб понад 66 тис. чоловік, не говорячи вже про інвалідів. (Див. «История на България», т. II, София, 1950, стор. 292).

² «Статистически годишник на Българияското царство. Години V—XIV. 1913—1922». София, 1924, стор. 124.

³ «Статистически годишник...», стор. 129. За винятком Росії і Австро-Угорщини, які під час війни посилювали свою торгівлю з Болгарією, всі інші країни різко скоротили її.

⁴ Там же, стор. 86.

господарства. В багатьох випадках господарство, втративши господаря, занепадало. Частина землі залишалась необробленою, незасіяною. В селі посилювався процес закабалення трудящих селян куркулями і лихварями.

В довоєнні роки в зв'язку з розвитком товарного виробництва в Болгарії була помітна сильна тенденція до розширення земельних володінь і посівної площі. В зв'язку з війною посівна площа різко зменшилась.

Проти 1912 р. посіви зернових в 1913 р. скоротились на 333 215 га¹. Посівна площа олійних та технічних культур, які почали широко культивуватися в країні перед війною, зменшилась з 37 022 га в 1912 р. до 26 063 га в 1913 р.² Всього в 1913 р. в Болгарії було оброблено землі на 469 849 га менше, ніж в 1912 р.³

Звичайно, тягар війни ліг на плечі трудящого селянства. Одна частина селянства розорялась, а друга за її рахунок збагачувалась. Хоч становище Болгарії в цілому й полегшилось добрим урожаєм 1913 р.⁴, але це не змінило тяжкого становища трудящих мас — робітників і бідного селянства.

Труднощі болгарської економіки посилювались тяжким фінансовим становищем. Країна стояла перед лицем фінансової кризи⁵. Війна забрала непомірно великі витрати, поглинула всю наявну казну і поклала на уряд серйозні зобов'язання перед населенням: грошові — по оплаті реквізиційних квитанцій на відібране у населення майно і моральні — по забезпеченню тисяч сімей, які втратили годувальників, тисяч солдатів, що повернулися додому скаліченими і працездатними, маси «селяків», які втекли від жаху турецької навали⁶.

Великих руйнувань зазнав транспорт, особливо залізничний. Частина рухомого складу залишилась в руках ворога, частина стала зовсім непридатною. В Болгарії діяла невелика кількість спрацьованих локомотивів і вагонів «неймовірно забруднених і заражених». Залізниці були майже зовсім зруйновані і не могли задовольнити навіть мінімальні потреби країни⁷.

Отже, виникла невідкладна потреба відбудувувати господарство, поновлювати зброю і спорядження, для чого потрібні були великі кошти⁸.

Болгарія повинна була погасити і сплатити проценти по всіх попередніх позиках, провести розрахунки і виплату військовим поставщикам та ін. За попередніми підрахунками країні необхідна була позика приблизно в 800 млн. франків, щоб звести кінці з кінцями⁹. Характеризуючи фінансове становище Болгарії і прагнення уряду Радославова добитись іноземної позики, російський посланник у Болгарії Неклюдов повідомляв в Петербург 17 серпня 1913 р., що «симптоми незадоволення

¹ «Статистически годишник...», стор. 21, 23.

² Там же, стор. 26—27, 30—31, 56—57.

³ Там же, стор. 28—29. В 1912 р. в Болгарії було оброблено 4 077 269 га землі, а в 1913 р. — 3 607 420 га.

⁴ Там же, стор. 20—21.

⁵ Архів зовнішньої політики Росії (далі — АЗПР), ф. Політархів, спр. 1351, арк. 140 і зв.

⁶ Там же. Число біженців в Болгарії досягло на початок вересня 1913 р. 250 тис. чоловік. (Газ. «Работнически вестник» від 1 вересня 1913 р.).

⁷ АЗПР, ф. Політархів, спр. 1351, арк. 141.

⁸ Там же.

⁹ Там же, арк. 144 і зв.; порівняй: газ. «Работнически вестник» від 24 серпня 1913 р.; «История на България», т. II, стор. 292; «Материали по история на Българияската комунистическа партия», стор. 128, (далі — «Материали...»).

і заворушень в країні можуть знайти тільки найсприятливіший ґрунт у тій фінансовій кризі, яку переживає Болгарія і, яка, таким чином, може послужити поштовхом до сумних подій, виникнення яких я давно маю підстави побоюватись»¹. Царський посланник у Софії явно натякає на можливість в Болгарії революцію, про що він прямо говорить в інших своїх повідомленнях.

Внутрішнє становище Болгарії характеризувалось також дальшим погіршенням життєвих умов трудящих в зв'язку з зростанням цін на продукти харчування, на худобу, хліб тощо. Якщо прийняти ціни 1908—1912 рр. (до війни) за 100, то за час війни у 1913 р. індекс базарних цін на худобу був такий: віл — 137; корова — 139; кінь — 140. За цей же час індекс цін на м'ясо і молочні продукти теж піднявся: м'ясо волове — 123, свинина — 102, молоко — 112, масло — 110.

Індекс базарних цін на зерно, борошно, хліб та фураж був такий: пшениця — 104, жито — 108, ячмінь — 114, овес — 112, кукурудза — 110.

Як видно з наведених даних, ціни в 1913 р. значно зросли, а заробітна плата робітникам не підвищувалась. Як писала з цього приводу газета «Работнически вестник» — орган тісняків, — війну найбільше відчував робітничий клас. Він виніс на своїх плечах найбільший тягар війни, втративши тисячі чоловік убитими і померлими. Жінки, діти, матері робітників знесилювались від злиднів, голоду й хвороб. «Бідування робітничого класу стало ще більшим, бо разом з війною на дзвичайно зменшилась зарплата робітників, і в той же час швидко дорожчало життя»².

Одним з тяжких наслідків війни у Болгарії було масове безробіття. Ряд важливих галузей промисловості припинив роботу, скоротилась торгівля і зв'язок. Ті робітники, які залишились на роботі, одержували зменшену зарплату. На одних підприємствах зарплата робітників знизилась на третину, в інших — на половину³. В той же час робочий день на підприємствах збільшився. Власники підприємств, скориставшись тяжким становищем, яке склалося в країні, доволіно збільшували робочий день і зменшували зарплату робітникам. Всі закони, угоди, тарифи, звичаї та правила були капіталістами безсоромно розтоптани. На підприємствах панувала необмежена експлуатація. Отже, якщо робітник і мав роботу, становище його було дуже тяжким. Заробітку не вистачало на прожиття, бо ціни на хліб, м'ясо, цукор, рис, сало та інші продукти швидко зростали, — деякі з них збільшились на 30—50%, деякі подвоїлись, а подекуди і потроїлись⁴.

Життєві умови народних мас були дуже тяжкі. Незадоволення різних прошарків населення Болгарії реакційною політикою царя й буржуазії посилювалось. Класові суперечності, протести проти політики уряду яскраво виявлялися на всьому протязі війни і з особливою силою з весни 1913 р., коли болгарський цар і уряд почали готуватись до війни з своїми союзниками. Це незадоволення знайшло свій грізний вияв у військових заколотах навесні 1913 р.

Про ставлення солдатів до політики болгарського уряду Гешова — Данева яскраво свідчили листи солдатів до них. В одному з листів, обвинувачуючи Данева в тяжкому становищі, яке створилось в країні, якийсь

¹ АЗПР, ф. Політархів, спр. 1351, арк. 142.

² Газ. «Работнически вестник» від 1 вересня 1913 р. (підкреслено нами. — В. Ж.).

³ Там же.

⁴ Газ. «Работнически вестник» від 1 вересня 1913 р.; порівняй: «Статистически годишник...», стор. 386—387.

солдат писав: «Знайте, що за все це ви заплатите своїм життям»¹. Велику роботу в армії проводила партія тісняків, яка роз'яснювала солдатам класову суть війни, розкривала їм очі на те, в чий інтересх ведеться війна².

В травні у всій діючій армії Болгарії відбувались революційні виступи і заколоти, які тривали протягом кількох днів³. Солдати прямо заявляли, що не будуть воювати проти сербів, бо ця війна потрібна тільки багатіям, які прагнуть ще більше розбагатіти⁴.

Разом з тим зростало незадоволення і серед цивільного населення, посилювалась боротьба проти шовіністичної політики болгарської буржуазії. В цьому велику роль відіграла партія тісняків, яка, незважаючи на всю жорстокість воєнного стану і цензури, продовжувала проводити шотижневі збори серед членів партії і робітників, вела велику агітаційну роботу в масах. Орган партії «Работнически вестник» здобував все більшу популярність; тираж газети з кожним днем зростав. Під час святкування 1 Травня в містах Болгарії відбулись робітничі маніфестації, в яких взяли участь сотні й тисячі трудящих. Вони виступали за мир, проти війни, за Балканську федеративну республіку, 8-годинний робочий день, прогресивно-прибутковий податок і т. д.⁵

В час, коли буржуазія балканських країн готувала братовбивчу війну, робітники Болгарії, Сербії, Румунії і інших країн 1 Травня демонстрували свою солідарність і єдність в боротьбі за Балканську федеративну республіку⁶. В різних містах країни відбувались виступи робітників, учителів, жінок, які протестували проти жорстокого режиму і реакційної політики болгарської монархії⁷. Так, наприклад, газета «Работнически вестник» повідомляла, що 6 травня понад 50 жінок в Софії взяло участь у демонстрації, вимагаючи хліба й повернення чоловіків з фронту, але були розігнані поліцією. 9 травня в Софії знову відбулася жіноча демонстрація, причому одна з жінок — М. Б. Маджар була побита поліцією⁸. В м. Русе близько 1000 робітників виступили з протестом проти драконівського режиму на будівництві цукрового заводу⁹.

Тяжке становище робітників і селян поглиблювалось «законною спадкоємницею» війни — холерою, яка спустошувала міста і села¹⁰. Внаслідок всього цього в країні створилась напружена обстановка. Серед тих верств населення, які напередодні і під час антитурецької війни були охоплені шовіністичним чадом — ідеєю створення великої Болгарії, — і серед тих, які щиро дбали про визволення з-під турецького ярма братів македонців, тепер, після поразки, панували замішання і розброд. Одні з них вважали найближчим завданням підготувати Болгарію до помсти за поразку, інші думали про переворот, про зміну державного устрою тощо.

Болгари були морально тяжко вражені поразкою країни у війні,

¹ Історичний архів бібліотеки «Васил Коларов» у Софії, фотокопія документа.

² «История на България», т. II, София, 1955, стор. 283.

³ Анчо Анчев, Войнишките бунтове против междусъюзническата война през 1913 година, «Военно-исторически сборник», 1955, № 4, стор. 84.

⁴ Історичний архів бібліотеки «Васил Коларов», фотокопія.

⁵ Газ. «Работнически вестник» від 20 квітня 1913 р.

⁶ Там же.

⁷ Газ. «Работнически вестник» від 20 квітня 1913 р.

⁸ Газ. «Работнически вестник» від 10 травня 1913 р.

⁹ Газ. «Работнически вестник» від 26 і 28 лютого та від 2 березня 1913 р.

¹⁰ Газ. «Работнически вестник» від 1 вересня 1913 р. В Старій Загорі, наприклад, епідемія холери набрала страшних розмірів. У Плевні за три тижні захворіло близько 360 чоловік. Власти нічого не могли вдіяти проти епідемії (газ. «Работнически вестник» від 4 і 5 вересня 1913 р.).

втратою Добруджі, Фракії і Одрин, які знову були захоплені Туреччиною. Як повідомляв Неклюдов у Петербург, Болгарія була на довгі роки розорена і знесилена. «Є всі підстави,— писав він,— передбачати і внутрішні потрясіння; не зараз, а через кілька місяців. Можливо, особливо посиляться «соціалісти» та «земледельці», тобто крайні болгарські радикали»¹.

Болгарські солдати з честю виконали свій обов'язок. Але після війни вони повернулися додому «розбиті і знесилені через дурість й бездарність тих, хто проголосив себе народними вождями, царями і міністрами «божою милістю і волею народною»². Серед болгарського населення все більше зростали незадоволення і обурення, бажання розквитатися з правителями Болгарії, які привели країну до катастрофи. «Якби моя влада, я б їх усіх повісив на ліхтарях вулиці...» — говорив один з героїв повісті Л. Стоянова «Холера»³.

Характеризуючи внутрішнє становище в країні, Неклюдов досить часто повідомляв російський уряд про можливість революції в Болгарії і повалення царствующої династії. Він вважав, що це може статися під час демобілізації армії, «коли загине більшість надій і самообману..., коли резервісти, розлючені і наполовину розорені, з готовністю прислухатимуться до проповіді соціалістів і «земледельців», коли непосильний тягар податків ляже на всю розорену країну і коли уряд стамболовістів за своїм звичаєм вимагатиме від країни все більших жертв, нових озброєнь і вдаватиметься до своїх звичних насильств, беззаконня та обману для приборкання країни і для вижимання з неї нових грошових коштів. Тоді може вибухнути революція і при тому кривава, яка насамперед змете короля Фердинанда і його династію»⁴.

В країні назривала політична криза. Класова боротьба набирала гострого характеру. 6 серпня на вокзалі в Софії два полки резервістів з Добруджі збунтувалися, розібрали зброю зі складу, побили спочатку коменданта станції, а потім коменданта міста, стріляли у військового міністра генерала Вазова, який ледве врятувався, втікши в автомобілі. На придушення бунту було вислано два полки кавалерії⁵.

Причиною виступу резервістів було те, що серед них поширилась чутка, нібито їх знову пошлють на війну з Туреччиною. Солдати вимагали негайної відправки їх додому. Протягом двох днів у Софії була досить напружена обстановка, поки вдалося втихомирити солдатів і переконати їх сісти у вагони, щоб їхати в рідні краї через Пловдив і Стару Загору. Але властям не вдалося обеззброїти солдатів. Захоплену ними зброю солдати повезли з собою⁶.

Урядові, так звані ліберальні, партії намагалися скласти всю вину за поразку Болгарії на своїх попередників партії народняків і цанковістів, які були при владі під час війни. Урядові партії, звичайно, замовчували свою ганебну роль і, зокрема, роль царя Фердинанда в поразці Болгарії 1913 р. Більше того, вони прагнули виставити себе рятівниками Болгарії. Мовляв, вони прийшли до влади і наступив мир. В зв'язку з цим партії Радославова, Гончева, Генадієва всіляко рекламували свої «заслуги» перед країною, намагаючись разом з тим очорнити опозиційні партії.

Природно, що опозиційні партії — народняки, цанковісти, так зва-

¹ АЗПР, ф. Політархів, спр. 1351, арк. 108 і зв.

² Людмил Стоянов, Холера, М., 1937, стор. 130.

³ Там же.

⁴ АЗПР, ф. Політархів, спр. 1351, арк. 121 і зв.

⁵ Там же, арк. 135 і зв.

⁶ Там же.

ні демократи, вживали всіх заходів, щоб виправдати себе і звалити вину за національну катастрофу на своїх противників, які перебували в той час при владі. При цьому опозиційні партії не замовчували й ролі царя Фердинанда у поразці Болгарії.

Після скасування цензури жорстока партійна боротьба перенеслась на сторінки газет і набрала широкого розмаху. Цанковісти (партія Данева) відкрили гостру кампанію проти уряду Радославова — Тончева — Генадієва і близьких до нього генералів, вказуючи на них, як на справжніх винуватців злополучної війни¹.

Для того, щоб відвести від себе і від царя вогонь обвинувачень та нападок і заспокоїти громадську думку, уряд призначив чотири ревізійні комісії. Комісії, звичайно, укомплектовувались з людей, які належали до урядових партій².

Оскільки найбільш незадоволеною частиною болгарської громадськості була армія, уряд вживав усіх заходів, щоб не допустити небезпечного скупчення в столиці або біля неї військових частин, особливо резервів. Останніх перевозили до місць проживання безпосередньо з місця розташування армії і без зброї³.

Уряд «блефу і реклами», як називали тоді уряд Радославова — Тончева — Генадієва, робив усе можливе, намагаючись заспокоїти громадську думку, оскільки незадоволення двором і, зокрема, царем Фердинандом, набрало в Болгарії великих розмірів і починало охоплювати все ширші кола населення. Обурення наростало як на периферії, так і в столиці⁴.

В газеті «Препорец» (орган так званої демократичної партії) з'явився ряд статей, які доводили, що саме цар Фердинанд розпорядився 16 (29) червня розпочати військові дії проти союзників⁵. Про це відверто написала й газета «Мир» (орган партії народників), що вмістила уривки з брошури брата колишнього військового міністра Вазова під назвою «Державний преврат». В цій брошурі діяльність Фердинанда викривав його колишній помічник по командуванню армією генерал Савов, який прямо заявляв, що цар наказав йому почати наступ проти сербів і греків⁶.

Таким чином, вся відповідальність за національну катастрофу, за злочинне безумство лягала на австро-німецького агента на болгарському престолі — царя Фердинанда і на правлячу кліку. Газети вимагали зречення царя від престолу⁷. Серед певних кіл болгарської громадськості зріла думка про державний переворот.

Перший секретар російської імператорської місії в Болгарії Саблер, який тимчасово заміщав посланника Неклюдова, повідомляв 11 (24) листопада в Петербург, що в клубі «Слов'янська бесіда» відбулися багатолюдні збори радикально-демократичної партії, на яких виступив депутат Народних зборів Влайков. Говорячи про винуватців національної катастрофи, він вказав, що напасти зненацька на сербів і греків наказав генерал Савов, який виконував розпорядження царя. Отже, винуватцем міжсоюзницької війни є цар. Ці слова Влайкова присутні зустріли опле-

¹ АЗПР, ф. Політархів, спр. 1351, арк. 135 і зв. Мова йде про міжсоюзницьку війну.

² Там же, арк. 168; Любомир Панайотов, Борбата на БРСДП (т. с.) против завоевателна и авантюристична политика на българската буржуазия в период на войните (1912—1918 гг.), София, 1956, стор. 39.

³ Там же, арк. 121.

⁴ Там же, арк. 178 і зв.

⁵ Там же.

⁶ Там же.

⁷ Там же.

сками¹. Саблер повідомляв: «Фердинанд тремтить за свою долю, знаючи, що проти нього в Болгарії заворушення поступово посилюється»².

За свідченням російських дипломатичних представників у Болгарії, зразу ж після війни почала ширитись думка про повалення царя. Так, російський віце-консул у Пловдиві С. Г. Богоявленський повідомляв Неклюдова 17(30) серпня про те, що в Пловдиві ведеться «дуже сильна агітація на користь скинення царя» і що «агітація охопила не тільки міста, а й села»³.

На основі цих повідомлень з Болгарії можна зробити висновок, що повалення царя Фердинанда стало на чергу дня. Про можливість цього свідчила гостра політична боротьба в країні, незадоволення болгарського народу царем. Після блискучих перемог в антитурецькій війні страшена катастрофа, яка спіткала Болгарію в міжсоюзницькій війні, викликала глибоку реакцію. В цей час, коли широкі кола народу готові були розправитись з винуватцями національної катастрофи, здійснити державний переворот, повалити монарха, було справою неважкою.

Широкі кола болгарського народу були за дружні відносини з Росією, яка відіграла величезну роль у визволенні Болгарії від турецького ярма. Політика ж царя Фердинанда здійснювалась на догоду Австро-Угорщині і Німеччині, всупереч інтересам Росії. Отже, такою політикою Фердинанда були незадоволені як в Болгарії, так і в Росії.

Не випадково в цей час з метою захисту царя Фердинанда уряд «ліберальної концентрації» вдавався до русофобської агітації і пропаганди. Він намагався звинувачувати Росію у поразці Болгарії у війні 1913 р. і вихваляв Австро-Угорщину⁴. Щоб зміцнити позиції монарха і відвернути увагу мас, уряд розпустив Народні збори і призначив нові вибори (листопад). Це був дуже слушний час для повалення Фердинанда.

Богоявленський повідомляв у Петербург, що в Пловдиві «вожаки руху» за повалення царя заходили до нього, щоб дізнатися, як поставиться до цього Росія⁵. Віце-консул визнавав, що такий переворот був би вигідним для Росії, і просив у Неклюдова відповідних інструкцій⁶.

З донесень Богоявленського видно, що серед «вожаків руху» за повалення Фердинанда був відомий генерал-лейтенант Іванов, який під час війни командував 2-ою армією. Віце-консул повідомляв посланника, що розмовляв з «героєм Адріанополя генералом Івановим», який перебуває в опалі. Іванов сказав Богоявленському, що його притягають до суду, але він радий цьому, бо сподівається розкрити «всю гидку інтригу, яка привела Болгарію до ганебного стовпа, а після суда я не заспокоюсь, поки ми не виженемо злого генія Болгарії — царя Фердинанда». Так говорять майже всі — «від простих солдатів до генералів», — закінчував своє повідомлення Богоявленський⁷.

Неклюдов повністю погоджувався з думкою віце-консула щодо повалення царя Фердинанда, але радив йому не втручатися у «внутрішні заворушення», утримуватися від усякого натяку, який болгарам, що його відвідували, могли б зрозуміти, як схвалення планів внутрішнього перевороту⁸. Проте Неклюдов в цьому ж листі висловлював думку про те, хто міг би бути кандидатом на заміщення престолом, якщо вдалося б скинути Фердинанда. На думку посланника, в разі скинення Ферди-

¹ АЗПР, ф. Політархів, спр. 1351, арк. 186 і зв.

² Там же, арк. 183.

³ Там же.

⁴ Там же, арк. 163.

⁵ Там же, арк. 146 зв.

⁶ Там же.

⁷ Там же.

⁸ Там же, арк. 149 зв.

нанда на престол можна було б посадити його сина Бориса¹. Так само був проінструкований і російський віце-консул у Варні².

Очевидно, Фердинанд знав як про зростання незадоволення в країні його особою, так і про підготовку державного перевороту. Про це свідчить його власне визнання. В розмові з новопризначеним російським посланником Савінським, Фердинанд сказав: «Всі ці люди хочуть скинути мене з престолу, вони одверто проповідують республіку, вони вороги всякого порядку, якого й без того тепер в Болгарії нема»³.

В даному разі Фердинанд перебільшував, приписуючи табору опозиції прихильність до республіки; цар просто хотів зіграти на монархічних почуттях Савінського. І дійсно, останній поспішив запевнити його, що цар Микола II особисто йому говорив, що навіть «в ім'я одного монархічного принципу він не може співчувати думці про державний переворот у Болгарії»⁴. Але факти залишаються фактами. В країні створилась дуже напружена політична обстановка; виникли сили, що готували державний переворот і, очевидно, чекали тільки підтримки ззовні, щоб здійснити свій задум, інші вимагали зречення царя від престолу, треті порушували питання про притягнення до відповідальності тих, хто винен в національній катастрофі, в тому числі й царя Фердинанда.

В зв'язку з наближенням виборів до XVI Народних зборів політичні пристрасті ще більше розгорялись. На сторінках преси, в клубах, на мітингах йшла гостра політична боротьба. Незадоволення і обурення проти царя і тих, хто винен в катастрофі, наростало. Серед мас йшов процес полівіння. Все більше й більше зростав авторитет болгарських тісняків. Династія Кобургів, як і буржуазія, що підтримувала її, боялись народного гніву. Ще в серпні солдати двох софійських полків провели демонстрацію перед царським палацом, вимагаючи негайного увільнення з армії⁵. Пізніше Фердинанд визнавав, що якби вибори до Народних зборів дали більшість опозиції, він змушений був би залишити Болгарію⁶.

З кожним днем яснішою ставала злочинна діяльність царя і правлячих кіл буржуазії, все більше ширились думки про те, що Фердинанд зречеться престолу. «Необхідність його зречення стала тут злобою дня», — повідомляв у Петербург Саблер⁷. Після опублікування чеською газетою заяви генерала Савова, яка викривала злочинні дії царя, міністр закордонних справ Генадієв спішно виїхав у Відень для обговорення цього питання з Фердинандом⁸. Австрофільський уряд Радославова — Генадієва — Тончева вживав усіх заходів, щоб врятувати царя і його династію. Партії зелених галстуків⁹ добре розуміли, що, рятуючи монархію і Фердинанда, вони цим самим удержують в своїх руках політичну владу і зберігають орієнтацію на Австро-Угорщину.

Взагалі питання про підготовку скинення з престолу царя Фердинанда в Болгарії потребує більш детального і широкого дослідження. План перевороту не був здійснений, бо причетні до цієї справи особи боялись, щоб події в країні не дійшли до революції, до того ж вони сподівались, що Фердинанд буде сам змушений зректись престолу, а на його місце

¹ АЗПР, ф. Політархів, спр. 1351, арк. 148 і зв.

² Там же, арк. 151 і зв.

³ Там же, спр. 1353, арк. 39.

⁴ Там же, арк. 39 і зв.

⁵ Там же, арк. 39.

⁶ АЗПР, ф. Канцелярія, спр. 34, арк. 394.

⁷ Там же, арк. 436.

⁸ Там же.

⁹ Зовнішньою ознакою належності до ліберальних партій в Болгарії було носіння зеленого галстука.

сяде Борис, його син. Підставою для цих сподівань було те, що Фердинанд на деякий час начебто відійшов від державних справ, передавши їх синові, а сам поїхав у Відень. Саблер повідомляв, що принц Борис почав «брати участь у засіданнях ради міністрів, знайомився з порядком управління країною»¹. Треба думати, що «відсижування» Фердинанда у Відні і активна діяльність Бориса в Софії, розповсюдження чуток про зречення Фердинанда від престола — були певним маневром з боку правлячої кліки для врятування болгарської монархії і царствующої династії. Австрія робила все можливе, щоб удержати свою креатуру на болгарському престолі і їй це вдалося.

Підтримка царя Фердинанда Австрією супроводжувалась активізацією в Болгарії католицьких елементів, діяльність яких спрямовувалась Віднем і Римом. В серпні російський віце-консул в Софії Джакелі повідомляв про те, що в Болгарії серед болгар і македонців ведеться агітація на користь унії з Римом, що з цього приводу велись переговори між архієпископом Меніні і австрійським посланником, з одного боку, і македонськими діячами — з другого².

В Софії в жовтні з ініціативи болгарських католиків-уніатів була відслужена панахида по загиблих воїнах католиках. На панахиді були присутні представники католицьких держав. Ці поминки були «окремою ланкою австрійської політики в уніатському питанні»³. Субсидована австрійською дипломатичною місією в Софії газета «Вечірня пошта» «періодично друкувала статті на користь прийняття Болгарією унії»⁴.

Агітація на користь церковної унії Болгарії з Ватиканом набрала досить широкого розмаху. Найсвятіший синод болгарської церкви опублікував в Болгарії спеціальне «Послання», в якому виступив проти агітації і пропаганди римсько-католицької церкви, проти унії з Римом, за східно-православну, «прабатьківську церкву і слов'янство»⁵.

Найсвятіший синод різко засуджував всілякі спроби зближення з Римом, як дуже небезпечні для Болгарії і вказувало на шкоду, що її завдало б підкорення Риму. «Послання» вказувало, що останнє було б «великим гріхом по відношенню до великої православної Росії». Деякі газети («Мир», «Камбана») повністю опублікували «Послання»⁶.

Болгарський уряд Радославова, з усіх сил підтримуючи Австрію, не залишався осторонь уніатського руху, всіляко сприяючи католицькій церкві. Інакше кажучи, болгарський уряд по суті підтримував діяльність католицької агентури в Болгарії⁷. Проте народ Болгарії не пішов за католиками⁸. Спроба австро-римської католицької агентури нав'язати Болгарії унію і тим самим відвернути болгарський народ від Росії і східноправославної церкви провалилася⁹.

Болгарська буржуазія в особі так званих ліберальних партій, що

¹ АЗПР, ф. Політархів, спр. 1351, арк. 179—181.

² Там же, арк. 143 зв.

³ Там же, арк. 169 зв., 170.

⁴ Там же, арк. 170.

⁵ Там же, арк. 207—211.

⁶ Там же, арк. 216 і зв. Про «Послання» Екзарха Йосифа до «благоговейнейших старейшин и прочих благочестивых христиан, живущих в богахранимом царстве чада нашего о госпде zelo возлюбленных» орган тісняків «Работнически вестник» повідомляв своїх читачів 25 грудня 1913 р.

⁷ Там же, арк. 217.

⁸ Там же.

⁹ Там же.

Цікаво відмітити, що болгарська буржуазія зовсім не відгукнулася на «послання» екзарха. За повідомленням Саблера, тільки простий народ зустрів його «досить співчутливо». Правда, народняцька газета «Мир» ще до опублікування «послання» різко виступала проти унії. (Див. газ. «Мир» від 16, 18 жовтня, 2, 4, 5, 6 листопада 1913 р.).

стояли при владі, явно не користувалася підтримкою народу. Її лідери, які очолювали уряд, були раніше замішані в різних злочинах. Радославов (прем'єр-міністр) і Тончев (міністр фінансів) під час перебування їх у складі кабінету Грекова в 1903 р. були засуджені державним судом до восьми місяців тюремного ув'язнення з позбавленням прав за ряд протизаконних дій. Генадієв (міністр закордонних справ) у 1911 р. притягнувся до відповідальності за злочини, вчинені ним під час перебування міністром землеробства і торгівлі в кабінеті Р. Петрова. Він обвинувачувався в незаконній роздачі концесій приватним особам і в свавільній витраті фондів Болгарського земельного банку. Справа Генадієва була закінчена в 1912 р., але обвинувальний акт в зв'язку з війною не був вручений обвинуваченим, в числі яких, до речі, був і генерал Савов. Після закінчення війни уряд Радославова розпорядився припинити цю судову справу і добивався від Народних зборів видання спеціального закону про амністування всіх, замішаних у цій справі¹.

Уряд «ліберальної концентрації» діяв спільно з царем Фердинандом, а «Фердинанд перебував в руках стамболовістів». Але в Народних зборах співвідношення сил було не на їх користь. Уряд призначив вибори XVI звичайних Народних зборів на 24 листопада (7 грудня) 1913 р.

Уряд вживав всіх заходів, щоб завоювати більшість у парламенті. Багато чиновників, які належали до опозиційних партій, були усунуті з посад і замінені радославістами й стамболовістами. Ті ж заходи вживались і щодо офіцерського складу. Багато офіцерів були усунуті, починаючи з військового міністра — русофіла генерала Вазова, на місце якого був призначений стамболовіст генерал Бояджієв².

Саблер, який 6 (19) жовтня повідомляв, що вибори до Народних зборів не обійдуться без «палочних прийомів» не помилився³. Щоб добитись більшості в Народних зборах, уряд не спиняється перед застосуванням всякого тиску і терору по відношенню до виборців. Особливі репресії вживались проти опозиції⁴.

Хоча ліберальні австро-германофільські партії галасували, що в поразці Болгарії винні русофільські партії Гешова і Данева, а також Росія, їм все ж не вдалося перемогти на виборах.

Наслідки виборів до XVI звичайних Народних зборів показали зростання впливу лівих партій і в тому числі вплив партії тісних соціалістів⁵. Вибори показали значне падіння впливу правобуржуазних партій, в тому числі поразку урядових ліберальних партій, які одержали тільки 95 місць в парламенті, тимчасом як опозиція здобула 109 місць.

Цікаво розподілялись місця серед опозиційних партій. Найбільше (48) місць зайняли кандидати Землеробського союзу, за ним йшли тісняки, які зайняли 18 місць, широкі соціалісти — 17, демократи — 15, народняки — 5, радикали — 5 і прогресисти — 1⁶.

Як бачимо, різко спав вплив прогресистів-данівців і народняків-гешовців, які відіграли ганебну роль у війні 1913 р. Така поразка цих партій на виборах, безперечно, була на руку урядовим партіям.

¹ АЗПР, ф. Політархів, спр. 1351, арк. 171—172 і зв.; С. Ш. Гринберг. Внешнеполитическая ориентация Болгарии в 1912—1914 гг., «Славянский сборник», М., 1947, стор. 294.

² Там же, арк. 166.

³ Там же, арк. 166 зв.

⁴ «Материали...», стор. 127; «История на България», т. II, стор. 297.

⁵ Саблер повідомляв, що в містах під час виборів велику кількість голосів одержали соціалісти і що міністерство закордонних справ дуже занепокоєне успіхом соціалістів (АЗПР, ф. Канцелярія, стор. 34, арк. 453).

⁶ АЗПР, ф. Політархів, спр. 1351, арк. 190; пор.: «История на България», т. II, стор. 297; «Материали...», стор. 129; С. Ш. Гринберг, назв. праця, стор. 295.

Особливим ударом по урядових партіях і болгарській буржуазії був успіх на виборах БРСДП (т. с.). Адже в XV Народних зборах тісняки не мали жодного представника, а в XVI — 18 депутатів. Цей успіх свідчив про те, що партія тісняків перетворювалась у велику суспільну силу, з якою треба було рахуватись¹. Досить сказати, що в столиці Болгарії, в Софії, за урядових кандидатів було подано 4404 голоси, а за соціалістів — 3290². Треба мати на увазі, що в столиці уряд розраховував «вижати» якомога більше голосів.

Опинившись в такому «делікатному» становищі, уряд Радославова спробував знайти спільників серед опозиційних партій, щоб створити парламентську більшість і залишитись при владі. Але лідер демократичної партії Малинов, до якого урядові партії звертались з пропозицією про коаліцію, відмовився вести з ними переговори³. Не мала успіху і їх спроба домовитись з БЗНС⁴.

Переконавшись у провалі своїх спроб домовитись з опозиційними партіями, уряд і цар вирішили спочатку скликати XVI звичайні Народні збори, а потім їх розпустити. 19 грудня 1913 р. (1 січня 1914 р.) зібрані XVI звичайні Народні збори.

Поява царя, цариці і принців була зустрінута досить стриманими вигуками «Ура!» і аплодисментами урядових депутатів. З місць соціалістів пролунали вигуки: «Геть монархізм!», «Хай живе республіка!». Царя з сім'єю охороняла «велика кількість жінної і лішої поліції»⁵.

Але уряд не міг вирішувати державні питання і проводити свою політику, коли в парламенті він не мав більшості. Звичайно в таких випадках уряд подає у відставку, даючи можливість іншій партії чи партіям формувати уряд. Правда, в даному випадку опозиційна більшість Народних зборів не створила такого блоку, який зміг би взяти на себе цю роль.

Найбільше місць одержали БЗНС, БРСДП (т. с.) і широкі соціалісти, але ж вони не могли виступати разом в питанні здійснення державної політики. Цією обставиною скористався блок ліберальних партій для того, щоб залишатись при владі. Уряд Радославова розпустив Народні збори⁶.

Характеризуючи становище, яке створилось у країні, і діяльність Народних зборів, Г. М. Димитров писав, що монархія і ліберальні партії, які перебували при владі, почували себе дуже незручно, не маючи потрібної більшості для того, щоб управляти країною і проводити свою династичну і антинародну зовнішню і внутрішню політику, а також для того, щоб уникнути відповідальності за війну. XVI Народні збори не влаштували і опозиційні буржуазні партії (демократи, радикали, народняки і цанковісти), які були представлені на зборах дуже слабо і бачили, що через самостійну діяльність соціал-демократичної парламентської групи, вони не зможуть захопити владу, а також уникнути відповідальності за національну катастрофу⁷. Ще при відкритті Народних зборів було ясно, що їх скликали не для роботи, а для того, щоб скомпрометувати як непрацездатні і тим самим підготувати їх розпуск⁸.

¹ Любомир Панайотов, назв. праця, стор. 38; «История на България», т. II, стор. 212.

² АЗПР, ф. Політархів, спр. 1351, арк. 190 зв. Тут мова йде взагалі про соціалістів.

³ Там же, арк. 202 і зв.

⁴ «История на България», т. II, стор. 297 (БЗНС — Болгарський землеробський народний союз).

⁵ АЗПР, ф. Політархів, спр. 1351, арк. 212.

⁶ «История на България», т. II, стор. 297; «Материали...», стор. 129.

⁷ Г. Димитров, Съчинения, т. 2, стор. 425—426.

⁸ Там же, стор. 426.

Хоча Народні збори проіснували дуже недовго, велику роботу в них провела партія тісних соціалістів. Захищаючи інтереси робітничого класу і широкіх народних мас, БРСДП (т. с.) вимагала притягнути до відповідальності винних у війні і національній катастрофі, обстоювала корінні соціальні реформи¹. При появі в Народних зборах царя тісняки демонстративно залишили зал засідань². Їх приклад наслідували широкі соціалісти³. Радикали взагалі не з'явилися на засідання Народних зборів⁴.

Соціал-демократична парламентська група конституювалась і обрала головою Д. Благоєва, а секретарем — Г. Димитрова⁵. Тісняки розгорнули активну діяльність в парламенті, викриваючи монархію і правлячі буржуазні партії. Д. Благоєв заявив протест з приводу того, що палата була скликана з великим запізненням, що є порушенням конституції⁶.

Цар у змові з ліберальними партіями розіграли парламентську комедію, оголосивши 21 грудня (3 січня) про відставку уряду. Але, не діставши у жодній опозиційній партії згоди на формування нового кабінету, 25 грудня (7 січня 1914 р.) цар указом призначив знову уряд «ліберальної концентрації». 28 грудня (10 січня) Радославов з міністрами «відновив» свою діяльність. Грубо порушуючи конституцію, уряд навіть не зробив декларації про свою політику⁷.

Видатні діячі партії тісняків Д. Благоєв, Г. Кирков, В. Коларов викривали порушення урядом конституції, вимагали амністії жертвам мілітаризму і війни⁸, притягнення до відповідальності осіб, винних у зловживаннях, грабінництві і злочинах в армії під час війни. Тісняки внесли пропозицію про призначення парламентської слідчої комісії для розслідування і встановлення відповідальності за підготовку і ведення війни⁹.

Фердинанд і правлячі австрофільські партії вирішили діяти рішуче. В ніч під новий рік (за ст. стилем) Радославов з нечуваним цинізмом звернувся з заявою до Народних зборів: «Ви відмовляєтесь дати Болгарії бюджет, тоді я сам його їй дам»¹⁰. Він прочитав заздалегідь заготовлений царський указ про розпуск XVI звичайних Народних зборів. Цікаво, що після цього Добрович¹¹ поспішив доповісти цареві, що парламентська комедія розіграна успішно, а австро-угорський посланник — граф Тарновський поздоровив Радославова з успіхом¹². Такий був сум-

¹ Г. Димитров, Съчинения, т. 2, стор. 426—427.

² Там же, стор. 427.

³ Там же, стор. 428; порівняй: АЗПР, ф. Політархів, спр. 1351, арк. 212.

⁴ Г. Димитров, Съчинения, т. 2, стор. 428; газ. «Работнически вестник», 21 грудня писала, що радикали вирішили «демонструвати» перед Фердинандом свою відсутність.

⁵ Газ. «Работнически вестник» від 20 грудня 1913 р.

⁶ Г. Димитров, Съчинения, т. 2, стор. 430—431.

⁷ Там же, стор. 432.

⁸ Газ. «Работнически вестник» від 31 грудня 1913 р. Учасники антивоєнних виступів були засуджені військово-польовим судом (Анчо Анчев, назв. праця). Партія тісняків та її парламентська фракція вимагали для засуджених робітників, селян, ремісників — невинних жертв війни — амністії. По всій Болгарії відбувалися мітинги, робітничі збори, які вимагали амністії (див. газ. «Работнически вестник» від 29 грудня 1913 р.).

⁹ Г. Димитров, Съчинения, т. 2, стор. 433—441; газ. «Работнически вестник» від 1 січня 1914 р.

¹⁰ В цей час Народні збори обговорювали бюджет країни на перші два місяці 1914 р.

¹¹ Полковник Добрович — начальник таємного кабінету царя.

¹² Г. Димитров, Съчинения, т. 2, стор. 451.

ний кінець XVI звичайних Народних зборів після 13-денного їх існування.

Проавстрійські ліберальні партії торжествували перемогу. Вони врятували монархію і самі вдержались при владі. Різде падіння авторитету русофільських партій внаслідок поразки у міжсоюзницькій війні, багатопартійність і розходження серед опозиційних буржуазних партій не дали можливості їм об'єднатися, щоб протистояти урядовим партіям і створити свій уряд. Дуже важливою обставиною в цій ситуації було, як писав В. І. Ленін, слабкість демократичних класів, нечисленність робітничого класу, забитість, роздрібленість і неписьменність селянських мас¹. Відсутність союзу робітничого класу з селянством не дали їм можливості виступити єдиним фронтом проти буржуазії і монархії за завоювання демократичної республіки. Партія тісняків не мала ще революційної програми завоювання політичної влади.

Наростаюча політична криза в Болгарії, викликана війною і поразкою країни, створювала сприятливий ґрунт для діяльності партії тісняків. Боротьба БРСДП (т. с.) проти мілітаризму і війни, проти вузько-класової політики буржуазії і династії, проти імперіалістичної політики великих держав, за федерацію демократичних республік, за пролетарську солідарність, за інтереси трудящих дедалі посилювали авторитет і вплив партії серед робітничого класу, серед трудящих країни.

Болгарська реакція в особі правлячих ліберальних партій і династії вживала всіх заходів у боротьбі проти зростаючої активності мас, проти партії тісняків, яка відстоювала інтереси мас і очолювала народний рух, вимагаючи покарання винуватців національної катастрофи². Грубо порушуючи конституцію, вдаючись до репресії і терору, болгарська шовіністична буржуазія проводила свою класову політику. Уряд Радославова призначив нові вибори в XVII звичайні Народні збори. За допомогою репресій і прямих порушень закону урядовим партіям вдалось добитись більшості в парламенті, хоч і незначної. Подолавши певною мірою і на певний час опозицію в країні, австро-германофільські партії Болгарії знову почали підготовку до війни. Не для ліквідації тяжких наслідків війни, застою в торгівлі і промисловості, не в інтересах народу домагались ліберальні партії збереження влади, а для того, щоб втягнути Болгарію в нову, імперіалістичну війну, що привела країну до другої національної катастрофи.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 18, стор. 326.

² Любомир Панайотов, назв. праця, стор. 39.

ПОВІДОМЛЕННЯ

І. Х. ГАНЖА

АГІТПОІЗД ВУЦВК ІМЕНІ В. І. ЛЕНІНА НА УКРАЇНІ В 1920—1921 рр. І УЧАСТЬ В ЙОГО РОБОТІ Г. І. ПЕТРОВСЬКОГО

9 січня 1958 р. не стало одного з найстаріших діячів революційного робітничого руху в Росії, кремінного бійця старої ленінської гвардії, визначного діяча Комуністичної партії і Радянської держави Григорія Івановича Петровського. Все своє свідоме життя Григорій Іванович Петровський присвятив великій справі боротьби робітничого класу за визволення трудящих від капіталістичного рабства, боротьби за перемогу соціалізму і комунізму в нашій країні.

Г. І. Петровський народився в сім'ї робітника і вже 11-річним хлопцем увійшов у велику сім'ю робітничого класу, почавши в 1889 році працювати на Брянському заводі в Катеринославі. В 1897 р. Г. І. Петровський вступив до лав Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП) і з того часу як вірний солдат великої партії Леніна був в перших рядах борців за світле комуністичне майбутнє для усього людства.

В роки першої російської революції Г. І. Петровський виступав як один з провідних керівників робітничого класу України, проводячи революційну роботу в Катеринославі, Харкові, Миколаєві, серед шахтарів Донбасу. Г. І. Петровський брав активну участь в організації перших Рад робітничих депутатів на Україні.

Вся діяльність Г. І. Петровського була тісно пов'язана з історією революційного руху робітників і селян, з історією більшовицьких організацій України. Восени 1912 р. катеринославські і донецькі робітники обрали Г. І. Петровського депутатом до IV Державної думи. Діяльність робітничих депутатів-більшовиків у Думі, за оцінкою В. І. Леніна, була зразком використання Комуністичною партією легальних можливостей для роботи серед мас в ім'я підготовки революції.

Коли почалась імперіалістична війна, Петровський і інші більшовицькі-депутати заявили в Думі від імені робітничого класу Росії гнівний протест проти братовбивчої війни.

Кинуті в тюрму, більшовицькі-депутати продовжували стояти на ленінських позиціях. Г. І. Петровський і його товариші використали царський суд над ними як трибуну для викриття імперіалістичної, антинародної політики російського царизму. Від імені всіх арештованих більшовиків-депутатів Г. І. Петровський виступив на суді з яскравою промовою, яка по оцінці В. І. Леніна «робить честь Петровському»¹.

Г. І. Петровський брав активну участь в підготовці і проведенні Ве-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 21, стор. 142.

ликої Жовтневої революції. Всюди, куди його посилала партія, Г. І. Петровський проявляв визначні здібності революціонера, більшовицького агітатора, пропагандиста і організатора.

В березні 1919 р. на III Всеукраїнському з'їзді Рад Г. І. Петровський був обраний Головою Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету. На цій посаді Григорій Іванович працював до 1938 р. Г. І. Петровський завжди знаходився в тісному зв'язку з робітниками і селянами України, заслужено користувався серед них широкою любов'ю і величезною повагою.

Григорій Іванович Петровський належав до людей, які не тільки були активними творцями історії, а й робили кращі бойові традиції минулого доступними для майбутніх поколінь. Навіть в останні роки свого життя Г. І. Петровський, незважаючи на поганий стан здоров'я, багато часу приділяв пропагандистській і агітаційній роботі. Він виступав з доповідями і спогадами перед робітниками, селянами, військовослужбовцями, студентами, вченими. Полум'яні слова старого більшовика доходили до радянських людей з сторінок газет і журналів. З друку виходять книжки Г. І. Петровського «Великое начало», «Великі роки» і ін.

Важливим вкладом в розробку історії перемоги Жовтневої революції на Україні і будівництва Української Радянської держави є його остання праця «До історії радянського будівництва в Українській РСР в роки громадянської війни».

Всеукраїнський староста Г. І. Петровський віддавав усі свої сили і знання справі зміцнення Радянської влади на Україні. Яскравою сторінкою в житті і діяльності Г. І. Петровського є його поїздки по Україні на агітаційно-інструкторському поїзді ВУЦВК імені В. І. Леніна в 1920—1921 рр. Значення цих подорожей Голови ВУЦВК на чолі великої групи відповідальних працівників центральних радянських і партійних органів полягало в тому, що він особисто входив в безпосередні зносини з робітниками, селянами, інтелігенцією, знайомився з їх потребами і запитами.

Агітаційно-інструкторські поїзди і пароплави, що були створені за ініціативою В. І. Леніна, в складних умовах боротьби за встановлення і зміцнення Радянської влади на місцях були однією з найбільш дієвих форм зв'язку партії і Радянського уряду з масами.

На Україні в роки громадянської війни провадили роботу декілька агітпоїздів (імені В. І. Леніна, імені Й. В. Сталіна, «Більшовик» та інші). З них найбільш велику і плідотворну роботу серед робітників, селян, червоноармійців у 1920—1921 рр. провів агітаційно-інструкторський поїзд Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету імені В. І. Леніна, на чолі з Головою Всеукраїнського ЦВК Григорієм Івановичем Петровським.

В створенні агітаційно-інструкторського поїзду ВУЦВК імені В. І. Леніна велику допомогу подав Всеросійський ЦВК. На своєму засіданні 23 червня 1920 р. ВЦВК прийняв рішення: «Поїзд імені Леніна («Красный Казак») відправити в розпорядження Українського ЦВК. Поїзд передати зі штатом співробітників і технічного персоналу, причому Українському ЦВК надається право міняти склад зазначених штатів»¹.

Цим же рішенням ВЦВК зобов'язав Центродрук і відділ агітпоїздів ВЦВК надати виділеному агітпоїздові необхідну літературу, в першу чергу українською мовою.

Агітпоїзд імені В. І. Леніна спеціально був підготовлений і обладнаний для проведення агітаційно-пропагандистської роботи серед насе-

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 100, арк. 5

лення, а також для проведення інструкторської і організаційної роботи по перевірці діяльності місцевих органів Радянської влади і надання їм практичної допомоги. Центральний Комітет КП(б)У виділив своїх відповідальних працівників для роботи в агітпоїзді інструкторами, пропагандистами і агітаторами. Народні комісаріати, центральні радянські установи і громадські організації також посилали для роботи в агітпоїзді своїх відповідальних представників. Особливо велику роботу проводили представники таких комісаріатів, як земельних справ, продовольчої справи, соціального забезпечення, робітничо-селянської інспекції та інших.

В більшості рейсів інструкторами в агітпоїзді імені В. І. Леніна працювали від Наркомзему Г. Клунний, від Наркомпроду — Костарьов, від робітничо-селянської інспекції — Семендяев, від Наркомату соціального забезпечення — Корнеєв, від Наркомосвіти — О. Лісовик, від ЦК КСМ України — Червоний, від профспілки — І. Царьов, від жінвідділу ЦК КП(б)У — Соколова. Політичним комісаром агітпоїзда імені В. І. Леніна під час усіх його рейсів був член ВУЦВК М. Калюжний.

При агітпоїзді функціонувало бюро «скарг», працівники якого при активній участі Г. І. Петровського розглядали заяви і скарги населення на неправильні дії місцевих органів влади. В поїзді була невеличка друкарня, в якій друкувались газета «Робітник і селянин» — орган політвідділу агітпоїзда імені В. І. Леніна, а також брошури, листівки, що розповсюджувались серед населення. Крім цього агітпоїзд мав свій радіотелеграф, кінематограф, а також книжковий фонд, працівники якого складали спеціальні бібліотечки і постачали ними хати-читальні, сільські клуби, селянські будинки, а також розповсюджували літературу серед населення. Цю агітаційно-масову роботу проводило створене при агітпоїзді Українське відділення телеграфного агентства (Укроста).

Всією агітаційно-пропагандистською і організаційно-інструкторською діяльністю колектива агітпоїзда керував політичний відділ.

Значення рейсів агітаційно-інструкторського поїзда імені В. І. Леніна по Україні полягало в тому, що глава Центральної влади на Україні, Голова ВУЦВК Г. І. Петровський і інші керівні діячі уряду і партії особисто вступала в безпосередній контакт з робітниками і селянами, особисто знайомились з їх настроями, потребами. Виступаючи на з'їздах, конференціях, зборах і мітингах, в особистих розмовах з робітниками і селянами Г. І. Петровський і інші розповідали про роботу Радянського уряду і Комуністичної партії по будівництву соціалістичної Української держави. В численних доповідях, промовах і виступах Г. І. Петровського, з якими він виступав перед робітниками, селянами, червоноармійцями, звучало гаряче слово більшовицької правди, глибокої віри в непереможну силу ідей соціалізму, впевненості в остаточну перемогу великої справи комунізму.

З серпня 1920 р. по лютий 1921 р. агітпоїзд імені В. І. Леніна зробив по Україні чотири рейси. Маршрути поїзда визначались воєнно-політичною обстановкою, в якій перебувала на той час Радянська Україна.

На кінець літа 1920 р. наша країна переживала великі труднощі. На Західному і Південно-Західному фронтах Червона Армія вела жорстокі бої з білопольськими військами, на Південному фронті йшли вперті бої з білогвардійськими військами Врангеля. Це був третій комбінований наступ Антанти на молоду Радянську країну. На території України активізували свої дії куркульські банди, які всіляко намагались підірвати тил Червоної Армії. Партія закликала робітників і селян напружити всі сили, щоб розгромити зовнішніх і внутрішніх ворогів, щоб мати

змогу перейти до мирного будівництва, до відбудови народного господарства.

За цих умов агітаційно-інструкторський поїзд ВУЦВК імені В. І. Леніна здійснив свій перший рейс по Україні, що тривав з 22 серпня по 5 жовтня 1920 р. За цей час поїзд відвідав Катеринославську, Київську, Волинську і Чернігівську губернії. Перед працівниками агітпоїзда було поставлено завдання мобілізувати робітників і трудових селян на остаточний розгром білопольських і врангелівських військ.

Виступаючи 3 вересня 1920 р. на мітингу мобілізованих в Червону Армію на ст. Біла Церква, Г. І. Петровський говорив, що українська, російська, польська, французька, англійська і американська буржуазія, тобто буржуазія всього світу, об'єдналась проти молодого Радянського Республіки. Лише при їх допомозі, вказував Г. І. Петровський, білогвардійський генерал Врангель зміг зібрати військову силу і загрожувати революційним завоюванням робітників і селян України і всієї Росії.

«Пам'ятайте,— говорив Петровський,— що ми боремося за святу правду. Наша правда проста і ясна кожному бажачому її зрозуміти. І тільки тоді, коли ми викуємо із себе людей здатних на великі подвиги в ім'я цієї простої правди, ми виконаємо свій святий обов'язок перед майбутнім поколінням і перед тими, що залишаться в живих»¹.

Далі Г. І. Петровський підкреслював: «І ви, прості червоноармійці—солдати революції, покликані здійснити найвищу в світі справедливість: дати нам можливість створити таку трудову республіку, де людина людині не була б вовком, де не було б національної гризні, цькування, таку республіку, яка процвітала б в тісному союзі з робітниками і селянами інших братських республік»².

Велику увагу колектив агітпоїзда приділив зміцненню комітетів незamoжних селян, організація яких на цей час розгорнулася по всій Україні, зміцненню союзу робітничого класу і трудового селянства.

Незamoжне селянство України вело жорстоку боротьбу проти куркульства і бандитизму, проводило в життя продовольчу і земельну політику Радянської влади, зміцнювало сили Червоної Армії. Незamoжні селяни, за висловом Г. І. Петровського, на цей час уже «піднялися до розуміння державного значення свого існування і самі проводять рішучу боротьбу за своє самоорганізування. Непримиренну війну оголосили незamoжні дезертирству і бандитизму...»³.

Як повідомляла газета «Робітник і селянин», за перші 42 дні роботи першого рейсу інструкторсько-агітаційний поїзд ВУЦВК імені В. І. Леніна зробив 25 робочих зупинок, під час яких була перевірена робота 210 радянських установ і партійних організацій, проведено 136 мітингів, засідань і нарад, на яких було присутньо 106 169 чоловік.

11 вересня 1920 р. Г. І. Петровський відвідав залізничників ст. Житомир. На мітингу, який тут відбувся, Петровський закликав залізничників потроїти роботу по відбудові транспорту — «цієї головної рушійної сили всього господарського життя країни»⁴. Учасники мітингу ухвалили таку резолюцію: «Заслухавши з увагою промову тов. Петровського, ми, робітники і службовці ст. Житомир, постановили: вітати в особі тов. Петровського Всеукраїнський уряд, а також вітати нашого великого вождя В. І. Леніна. Зі свого боку ми даємо клятву перед тобою, ве-

¹ «Председатель Центрального Исполнительного Комитета Украины товарищ Петровский среди рабочих и крестьян (Речи Петровского)», Харьков, 1920, стор. 7.

² Там же, стор. 8.

³ Газ. «Вісті ВУЦВК» від 10 жовтня 1920 р.

⁴ «Борьба трудящихся Волини за власть Советов (1917—1920 гг.)», Сборник документов и материалов, Житомир, 1957, стор. 415.

дикий і старий борець за майбутнє наше загальне щастя, в тому, що не жалюючи свого життя і сил, не рахуючись ні з чим, ми будемо всі, як один, боротися проти наших віковичних поневолювачів — буржуазії і капіталістів і візьмемо живу участь в побудові нового, світлого життя і братства всіх народів усього світу»¹.

В бюро скарг агітпоїзда від населення поступило близько 350 скарг і заяв, з яких 210 було розглянуто і вирішено на місці працівниками поїзда, а решта направлені для вирішення в місцеві радянські установи. Під час першого рейсу агітпоїздом було випущено 13 номерів газети «Робітник і селянин» тиражем 73 тис. примірників, а також 32 брошури і листівки загальним тиражем 21 тис. примірників. З книжкового фонду агітпоїзда було відпущено установам, клубам, хатам-читальням 783 бібліотеки і розповсюджено серед населення 134 302 різних книжок. Кінематографом агітпоїзда було дано 70 кіносеансів, які відвідала 71 тис. глядачів.

Загальна кількість людей, що мали зв'язок з роботою агітпоїзда імені В. І. Леніна за час першого рейсу, перевищувала 187 тис. чоловік².

Ріст активності трудових мас повсюдно відзначався на Україні в другій половині 1920 р. В цей час серед робітників і особливо серед трудового селянства надзвичайно швидко посилювався моральний вплив більшовицької партії. Про це писав в своїй статті «Комуністи на селі» політком агітпоїзда імені В. І. Леніна М. Калюжний. В ній відмічалось, що після панування білополяків на Волині селяни створювали комуністичні осередки і в такій кількості, що повітові і губерніські партійні комітети не встигали їх брати на облік і обслуговувати. «Досягли цього комуністи не тільки словом правди своєї, — писав М. Калюжний, — а реальною роботою, власним прикладом, організаційним хистом»³.

Колектив агітпоїзда проводив велику роботу по зміцненню місцевих партійних організацій. Виступаючи на зборах комуністів м. Кривого Рога 29 серпня 1920 р., Г. І. Петровський поставив перед партійною організацією завдання очистити партію від тих, які до неї примазалися. Незважаючи на те, говорив Петровський, що буржуазія і її посіпаки звели на комуністів багато наклепів, брехні, справа комуністів, що стали на чолі боротьби трудящих за їх звільнення, шириться по всьому світі.

«Перед всім світом стала в правдивому світлі наша дійсна суть — за нами йде зараз весь світ, тому що нема місця в світі, де не зітхав би бідняк, де не страждав би селянин і робітник і не простягав би рук до нас, бо він знає, що ми, комуністи України і Росії, здійснили прагнення бідняка і закабаленого робітника вирватись з-під ярма капіталіста і поміщика»⁴.

Про безроздільний вплив більшовицької партії серед трудового селянства яскраво говорили вибори до Рад і виконкомів, що відбулися восени 1920 р. Як відмічалось в газеті агітпоїзда, в Городнянському і Конотопському повітах, Чернігівській губернії, селяни голосували тільки за комуністів, які одержали в Радах блискучу перемогу. В Кролівці куркулі і їх приспівники намагались під виглядом «безпартійного» ви-

¹ «Борьба трудящихся Волини за власть Советов (1917—1920 гг.)», Сборник документов и материалов, стор. 146.

² Газ. «Робітник і селянин» від 8 жовтня 1920 р.

³ Там же.

⁴ «Председатель Центрального Исполнительного Комитета Украины тов. Петровский среди рабочих и крестьян (Речи Петровского)». Харьков, 1920, стор. 14.

конкому захопити владу у свої руки, але зазнали повної поразки. У виконком було вибрано 14 комуністів і 6 безпартійних¹.

Після повернення агітпоїзда з першого рейсу Г. І. Петровський на засіданні Президії ВУЦВК зробив доповідь про наслідки поїздки агітпоїзда по Україні. В доповіді Г. І. Петровський говорив, що колектив агітпоїзда в своїй діяльності головну увагу звернув на роботу комітетів незаможних селян і організацію ними трудового селянства на боротьбу проти куркулів і бандитів. «Скрізь і всюди,— говорив Г. І. Петровський,— комнезами виносили резолюції про повну відданість Радянській владі, про повну солідарність з робітниками і висловлювались за необхідність боротьби з наступаючим ворогом, відкіля б він не йшов»².

Комітети незаможних селян брали активну участь у проведенні в життя земельної політики Радянської влади. Комнезами відбирали у куркулів земельні надлишки і наділяли цією землею безземельних і малоземельних селян. Так, говорячи про діяльність КНС в Чернігівській губернії, Г. І. Петровський вказував: «Комнезами стоять при владі; куркуль тріщить по всіх швах, у нього відбирається земля, відчувається повне панування комнезамів»³.

Крім цього, на конференціях і нарадах комнезамів, в їх практичній діяльності ставились питання про землеустрій, про перехід до колективного обробітку землі.

Небачений героїзм проявило незаможне селянство, беручи участь у виконанні продрозверстки, в боротьбі проти бандитизму. В цілому ряді місць комнезами організували збройні загони. Так, в Городищі з незаможних був створений збройний загін, до якого увійшло 4 тис. селян⁴.

В ряді місць куркулі пролазили в Ради і виконкоми і захоплювали у них владу. Комнезами вели боротьбу за очищення Рад і виконкомів, проводячи в життя політику Комуністичної партії і Радянського уряду. Особливо це яскраво проявлялось при вирішенні питання продрозверстки.

Г. І. Петровський в своїй розмові з співробітником Укроста після повернення з першого рейсу розповідав, що куркулі, які пробрались до виконавчих комітетів, намагались розкласти продрозверстку зрівняльно на селянські господарства. Проти цього різко виступали комнезами, які виконання продрозверстки проводили по класовому принципу: «Хто має більше, з того й взяти треба більше»⁵.

Комітети незаможних селян були органами класової організації селянської бідноти, що об'єднували навколо себе широкі верстви середнього селянства. Вони зіграли величезну роль в боротьбі з куркульством, в знищенні на Україні бандитизму, в зміцненні Радянської влади в українському селі.

Другий рейс агітпоїзда імені В. І. Леніна тривав з 27 жовтня по 12 листопада 1920 р. Це був час, коли країна напружувала свої сили для остаточного розгрому білогвардійських військ Врангеля, для звільнення півдня України і Криму.

Газета «Вісті ВУЦВК» так повідомляла про другий рейс агітпоїзда ім. В. І. Леніна: «27 жовтня о 6 годині вечора у агітаційному потязі ім. Леніна від'їхав Голова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету тов. Петровський в Полтавську і Кременчуцьку губернії для організації і інструктування радянської і партійної роботи на місцях.

¹ Газ. «Робітник і селянин» від 8 жовтня 1920 р.

² ЦДАЖР, ф. 1, оп. 1, спр. 175, арк. 24—27.

³ Там же.

⁴ Там же.

⁵ Газ. «Вісті ВУЦВК» від 10 жовтня 1920 р.

Потяг зверне найбільшу увагу на ті місцевості, де радянське будівництво потерпіло від бандитизму. В потязі є інструктори всіх народних комісаріатів, що мають відповідні завдання. Політвідділом потягу керує тов. Калюжний»¹. Маршрут агітпоїзда проходить через Ковяги — Полтаву — Кобиляки — Кременчук — Хорол — Миргород — Костянтиноград, де були зроблені зупинки. Крім цих міст і залізничних станцій працівники агітпоїзда відвідали ряд сел.

Так, під час перебування агітпоїзда в Хоролі Г. І. Петровський і представники народних комісаріатів виїздили в села, де разом з селянами розв'язували всі наболілі питання селянського життя та питання, направлені на поліпшення радянського будівництва на селі. Так, вони відвідали села Єнківці, Семенівку, Вишняки, Трубайці, Новоавраїмівку, Клепачі².

В с. Єнківці 6 листопада відбувся мітинг селян, на якому Г. І. Петровський зробив доповідь про першочергові завдання трудового селянства: зміцнення Радянської влади, боротьба з куркулем, знищення бандитизму. В прийнятій резолюції селяни одностайно висловились за підтримку Радянської влади.

В цей же день був проведений мітинг в с. Семенівці, на якому було присутніх близько 300 селян. На мітингу виступив Г. І. Петровський, в особі якого селяни вітали Радянську владу. Селяни обіцяли докласти всіх зусиль для остаточного знищення куркульського засилля і добитись виконання всіх розпоряджень Радянської влади³.

В газеті «Коммунист» так повідомлялось про перебування агітпоїзда в с. Кобиляках: «Прибув у поїзді Всеукраїнського ЦВК імені Леніна голова ВУЦВК тов. Петровський. Зустрічать тов. Петровського прибули з повітів представники комітетів незаможних селян, з участю яких відбулась урочиста нарада. Тов. Петровський виголосив промову про міжнародне становище і закликав незаможне селянство до енергійної діяльності. Тов. Петровський розпитував селян про їх нужди, давав їм поради і вказівки. Після засідання селянам були роздані видання поїзда імені Леніна. З участю тов. Петровського також відбулась нарада завідуючих відділами і відповідальних працівників повітового виконавчого комітету, які зробили доповіді про стан відділів і їх роботу»⁴.

В Кобиляках поїзд знаходився з 31 жовтня по 3 листопада 1920 р. Діяльність колективу агітпоїзда була присвячена вирішенню таких питань, як організація КНС, боротьба з бандитизмом, куркулями, петлюрівцями. При безпосередній участі Петровського і Калюжного було проведено обслідування всіх відділів повітового виконавчого комітету⁵.

Велику увагу колектив агітпоїзда приділив роботі комітетів незаможних селян, їх зміцненню та залученню до державної і господарської роботи. Проведені працівниками агітпоїзда наради і з'їзди комітетів незаможних селян показали, що вже в жовтні — листопаді 1920 р. їх робота проходила більш організовано, революційний дух незаможного селянства зміцнів, делегати з'їздів незаможників краще і більш ясніше стали розуміти мету і завдання комнезамів. Із доповідей делегатів з місць було видно, що розшарування села іде посиленням темпом. Це яскраво підтверджувалося матеріалами Миргородського повітового з'їзду комітетів незаможних селян, що відбувся 7—8 листопада 1920 р.

¹ Газ. «Вісті ВУЦВК» від 28 жовтня 1920 р.

² «По Україні», стор. 32.

³ Газ. «Робітник і селянин» від 11 листопада 1920 р.

⁴ Газ. «Коммунист» від 10 листопада 1920 р.

⁵ Газ. «Робітник і селянин» від 4 листопада 1920 р.

В роботі цього з'їзду взяли участь Г. І. Петровський і інші керівні працівники агітпоїзда. Представники волостей в своїх виступах наводили цілий ряд прикладів, що показували самовіддану боротьбу незаможного селянства за зміцнення Радянської влади на селі.

Так, представник Комишанської волості вказував, що внаслідок згуртування незаможного селянства навколо своїх комітетів, у волості провадяться великі роботи по налагодженню селянських господарств і організації допомоги Радянській владі. У волості повністю виконано план продрозверстки, організовано гуртки для колективної обробки землі.

Представник Остапівської волості на цьому ж з'їзді розповів, що, незважаючи на бандитизм, який примушує комнезам «носити свою канцелярію в кишені», КНС розподілив усю землю і примусив куркулів по два дні на тиждень обробляти землю сім'ям червоноармійців і найбільш бідних селян. У волості створені прокатні пункти, які обслуговують господарство селянської бідноти. Селяни беруть активну участь у ремонті шкіл. «Селяни дуже охоче збираються на мітинги,— говорив незаможник,— розпитують про все, що робиться у місті, і стараються всяку розумну пораду провести в життя, щоб свідомо будувати свою робітничо-селянську державу»¹.

На з'їзді КНС Миргородського повіту називали село Бакумівці зразковим селом. Селяни цього села відібрали у куркулів землю і обробили її, виконали продовольчу розверстку, повели боротьбу проти дезертирів. Незаможні села Бакумівки брали активну участь у розгромі банди Христового.

В Зубівській волості Миргородського повіту під час проведення тижня допомоги фронту селяни зібрали і відправили на фронт 78 кожухів, 24 свитки, 38 пар чобіт. 7 добровольців на куркульських конях відправились на фронт проти Врангеля². Селяни Богачанської волості зібрали для армії 960 аршин полотна, багато шинелів, свит, кожухів і інших речей³.

В газеті агітпоїзда в цей час відмічалось посилення організації незаможного селянства в комітети. «Біднота та середняки хоч і поволі, але неуклінно визволяються з-під куркульського ярма і стають до громадської праці»⁴.

Селянська біднота із зброєю в руках піднялась проти куркуля. «Скрізь і всюди, не тільки в резолюціях, але і на ділі село пішло на допомогу фронтам. Мобілізація проходила порівнюючи добре, розкладка потроху виконується, з бандитизмом ведеться рішуча боротьба»,— повідомлялося в газеті «Робітник і селянин»⁵.

За 16 днів другого рейсу колектив агітпоїзда імені В. І. Леніна на чолі з Г. І. Петровським скликав і провів 5 з'їздів комітетів незаможних селян, 6 об'єднаних засідань виконкомів і парткомів, 4 об'єднаних засідання завідуючих відділами з представниками інших радянських установ. Інструктори агітпоїзда перевірили роботу 160 відділів і підвідомили їм установ і провели 68 нарад з працівниками цих відділів.

Так, під час перебування агітпоїзда імені В. І. Леніна в Полтаві 29—31 жовтня 1920 р. Г. І. Петровський разом з представниками наркоматів і профспілок провів нараду з відповідальними партійними і радянськими працівниками і ознайомився з роботою місцевих партійних

¹ Газ. «Робітник і селянин» від 11 листопада 1920 р.

² Там же.

³ Газ. «Робітник і селянин» від 4 листопада 1920 р.

⁴ Газ. «Робітник і селянин» від 11 листопада 1920 р.

⁵ Газ. «Робітник і селянин» від 18 грудня 1920 р.

радянських установ. Крім цього, Г. І. Петровський взяв участь у зборах робітників-залізничників південного вокзалу м. Полтави¹.

Під час перевірки відділів і на нарадах інструктори наркоматів вказували на недоліки і помилки в роботі місцевих органів влади. Як повідомляла газета «Робітник і селянин», «допомога місцевим партійним і радянським органам з боку агітпоїзда була значна. Вони підбадьорувались, підтягувались і починали роботу по-новому»².

Працівники агітпоїзда взяли участь у 13 безпартійних конференціях робітників, селян і молоді, провели 32 мітинги, на яких було присутніх близько 35 тис. чоловік. При агітпоїзді для населення було продемонстровано 27 кіносеансів, які відвідало 12 тис. глядачів. Загальна кількість людей, що мали зв'язок з роботою агітпоїзда під час другого рейсу, перевищувала 46 тис. чоловік. Бюро Укроста випустило 6 номерів газети загальним тиражем 12,5 тис. примірників, 8 листівок (60 500 примірників) і ряд брошур. Серед населення було розповсюджено 41 тис. примірників газет, 65 тис. примірників листівок, 10 тис. примірників брошур, а також понад 35 тис. томів книжок і 7,5 тис. плакатів³.

Третій рейс агітпоїзда імені В. І. Леніна проходив по Полтавській губернії з 30 листопада по 15 грудня 1920 р. Це був період, коли героїчними зусиллями робітників і селян, керованих Комуністичною партією, була переможно закінчена громадянська війна. Внаслідок цього, говорив Г. І. Петровський, «Радянська влада на Україні виросла в могутній дуб, який вже ніякі контрреволюційні бурі не зломлять»⁴.

Країна переходила до мирного будівництва. Перед робітничим класом і трудовим селянством постало нове величне завдання відбудови народного господарства країни. На Україні це був час, коли, за визначенням Г. І. Петровського, «справа відродження країни збігалась з виходом неможливого селянства на політичну арену. Могутні верстви незможних вперше беруться за господарство. Разом з Радянською владою вони кують нові господарські форми»⁵. Велика роль у відбудові і зміцненні Радянської влади в українському селі належала робітничому класу. Посланці робітників заводів, фабрик, шахт і рудників виступали організаторами селянської бідноти, мобілізували її на боротьбу з куркульством і бандитизмом. «В тих керівних органах,— говорив Г. І. Петровський після третього рейсу по Україні,— на чолі яких стоять пролетарі з Донбасу, або з міст Катеринослава, Харкова, Николаєва, там пролетарська диктатура проводиться залізною рукою»⁶.

Головними питаннями в роботі колективу агітпоїзда були такі питання, як організаційне зміцнення комітетів незможних селян шляхом очищення їх від куркульських елементів і посилення партійного керівництва ними, організація неможливого селянства на боротьбу з бандитизмом і куркульством, мобілізація сил трудового селянства на підготовку до весняної сіви, на поліпшення допомоги сім'ям червоноармійців.

Під час третього рейсу агітпоїзд зробив 7 робочих зупинок (Полтава, Лубни, Пирятин, Прилуки, Ромни, Лохвиця і Гадяч). Під час цих зупинок працівники поїзда обслідували 185 радянських установ, провели 26 мітингів, взяли участь в 6 з'їздах комітетів незможних селян;

¹ Газ. «Коммунист» від 10 листопада 1920 р.

² Газ. «Робітник і селянин» від 15 листопада 1920 р.

³ «По Україні», стор. 34—35; газ. «Робітник і селянин» від 15 листопада 1920 р.

⁴ Газ. «Робітник і селянин» від 18 грудня 1920 р.

⁵ Там же.

⁶ Там же.

25 безпартійних робітничих селянських і молодіжних конференціях і зборах.

Керівні працівники агітпоїзда і інструктори провели понад 70 засідань парткомів і виконавчих комітетів, нарад завідуючих відділами і працівників відділів ревкомів і виконкомів, а також інших радянських установ. Для населення було організовано 40 кіносеансів. Всіма цими заходами було охоплено понад 65 тис. чоловік. Для радянських установ і організацій, а також для населення було відпущено 21 956 книжок, 3725 плакатів. Колектив агітпоїзда випустив 6 номерів газет, 7 листівок і брошур загальним тиражем в 135 тис. примірників. У бюро скарг агітпоїзда поступило 232 скарги, з яких 135 було розглянуто працівниками поїзда і задоволено на місці, в 40 скаргах було відмовлено і 57 заяв надіслано місцевим органам влади на розслідування¹.

Четвертий рейс агітпоїзда ВУЦВК імені В. І. Леніна тривав більше місяця, з 15 січня по 18 лютого 1921 р. За цей час агітпоїзд відвідав південь України (Херсонську і Одеську губернії), а також Подільську губернію і такі міста, як Київ, Кременчук і Полтаву. Маршрут четвертого рейсу пролягав через Полтаву, Кременчук, Олександрію, Миколаїв, Херсон, Єлісаветград, Вознесенськ, Одесу, Балту, Жмеринку, Вінницю, Проскурів, Кам'янець-Подільський, Могильов-Подільський, Київ, де були зроблені робочі зупинки. Крім цього, працівники агітпоїзда відвідали такі населені пункти, як Крюків посад, Довжик, Маків, Жванець, Гаврилівці і інші.

Як і під час третьої подорожі головними питаннями в роботі колективу агітпоїзда четвертого рейсу були питання, пов'язані з переходом країни до мирного життя, до відбудови промисловості і всього народного господарства, а також питання підготовки до весняної посівної кампанії. Особливу увагу в цей час колектив агітпоїзда імені В. І. Леніна, очолюваного Головою ВУЦВК Г. І. Петровським, звернув на роботу повсюдно створених місцевих Рад. Вони взяли участь в роботі 7 з'їздів Рад, а також обслідували роботу 373 радянських установ. Відповідальні працівники і інструктори центральних радянських установ провели 137 засідань з працівниками місцевих органів влади, взяли участь в роботі 5 з'їздів КНС, 9 загальних партійних зборів, 15 безпартійних конференцій робітників, селян і молоді, а також організували 40 мітингів.

Бюро скарг прийняло 730 заяв від населення, з яких працівники поїзда розглянули і задовольнили 435, відмовлено було в 110 і 185 скарг було надіслано в місцеві органи для розслідування. Бюро Укроста випустило 8 номерів газет «Робітник і селянин» тиражем 68 тис. примірників. Попит на літературу у населення був дуже великий. Біля вагона, де продавали літературу, завжди стояли великі черги. Всього під час четвертого рейсу книжковим фондом агітпоїзда було відпущено близько 65 тис. томів книг, 6890 плакатів, понад 15 тис. примірників брошур, газет, листівок і ін. На 49 кіносеансах, що їх дав агітпоїзд, було присутньо понад 26 тис. чоловік. Всіма заходами агітпоїзда було охоплено близько 98 тис. чоловік².

В роки громадянської війни колектив агітаційно-інструкторського поїзда ВУЦВК імені В. І. Леніна на чолі з Головою Всеукраїнського ЦВК Г. І. Петровським провів величезну роботу серед робітничого класу, трудового селянства, червоноармійців, інтелігенції, мобілізуючи їх на розгром зовнішньої і внутрішньої контрреволюції. Йому належить важлива роль у будівництві Радянської влади на місцях.

¹ «По Україні», стор. *34.

² Там же, стор. 34—35.

Василь Блакитний в одній із своїх статей в листопаді 1920 р. писав: «Колись в історії революції на Україні буде одмічена непомітна і негаласлива, але величезна по своїм наслідкам робота інструктурсько-агітаційного потягу Центрального Виконавчого Комітету... «Політичним машиністом» цього «бронепотягу соціалістичної революції» був Голова Верховного органу пролетарської влади на Україні, поруч з яким стояли в цій трудній блискавичній роботі ряд досвідчених витривалих бійців революції»¹.

В. І. ГЕМА, Є. М. СКЛЯРЕНКО

УЧАСТЬ ТРУДЯЩИХ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН В БОРТЬБІ РОСІЙСЬКОГО І УКРАЇНСЬКОГО НАРОДІВ ПРОТИ АВСТРО-НІМЕЦЬКОЇ АГРЕСІЇ В 1918 р.

В 1918 р. українському народу довелося пережити один з найважчих періодів своєї історії. Імперіалісти Німеччини і Австро-Угорщини, прикриваючись «договором» з буржуазною Центральною радою, кинули свої армії на загарбання Радянської України. Не одну грабницьку мету переслідували окупанти. «Виконуючи доручення капіталістів усіх країн,— писав В. І. Ленін 21 лютого 1918 р.,— німецький мілітаризм хоче задушити російських і українських робітників і селян, повернути землі поміщикам, фабрики і заводи — банкірам, владу — монархії»².

Трудящі України, переборюючи величезні труднощі, під керівництвом Комуністичної партії вперто й самовіддано захищали свободу і незалежність своєї Соціалістичної Батьківщини. В цій боротьбі вони не були самотніми, вони спирались на постійну підтримку трудящих мас і уряду РРФСР, численних друзів за кордонами країни. Віковічна дружба двох братніх народів — російського і українського, загартована і зміцнена в спільній боротьбі за перемогу соціалістичної революції, проявилася з новою силою в цей суворий час.

В різних місцях України під керівництвом партійних і радянських органів з робітників формувалися загони, батальйони і полки Червоної Армії, які в боях з ворогом вкрили себе невмирущою славою. У Харкові велику роботу по створенню боездатних частин провадили Артем (Ф. Сергєєв), М. Руднев, М. Рухимович, С. Петриковський, М. Глаголев, П. Кін та ін. У Донбасі Центральный штаб Червоної Гвардії на чолі з Д. Пономарьовим і Ш. Грузманом створив з шахтарів, металістів, залізничників кілька бойових загонів і відправив їх на фронт. Президія Катеринославської Ради робітничих і солдатських депутатів ухвалила рішення: «Приступити до термінової організації загонів для відправки на фронт... Всім кулеметним і бомбометним командам приготуватися до виступу 28 лютого»³.

Боротьба з німецькою окупацією на Україні весною 1918 р. з самого початку мала дійсно народний характер і була яскравим прикладом виконання своїх інтернаціональних обов'язків трудящими Радянської України.

¹ Газ. «Робітник і селянин» від 15 листопада 1920 ф.

² В. І. Ленін, Твори, т. 27, стор. 13.

³ Газ. «Звезда» від 1 березня 1918 р.

Всебічну і глибоку оцінку значення боротьби українського народу проти німецько-австрійських імперіалістів дав в своїх статтях і виступах В. І. Ленін. Боротьбу трудящих України він розглядав у безпосередньому зв'язку з боротьбою пролетаріату Росії за збереження і зміцнення першої в світі соціалістичної держави робітників і селян, за мир. В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що тривалість миру з Німеччиною, отже, і доля завоювань Великої Жовтневої соціалістичної революції, залежить від ряду причин, в тому числі і «від того, наскільки ув'язне німець у Фінляндії, в Україні...»¹. Як відомо, німецькі імперіалісти, зосередивши влітку 1918 р. на Україні значну частину військ Східного фронту — загальною кількістю 435 тис. чоловік², настільки ув'язли тут, що не змогли продовжувати агресію проти Радянської Росії. Український народ, таким чином, своєю героїчною боротьбою з австро-німецькими загарбниками сприяв зміцненню Радянської влади в РРФСР і по праву зайняв місце одного з передових загонів пролетарської революції.

Таку високу оцінку боротьби українського народу дала в своїй постанові Рада Народних Комісарів РРФСР, обговорюючи під головуванням В. І. Леніна 3 квітня 1918 р. доповідь Надзвичайного посольства Народного Секретаріату України. «Радянський уряд Росії,— говориться в прийнятому за пропозицією Г. В. Чичеріна рішенні РНК,— виражає своє захоплене співчуття героїській боротьбі трудящих і експлуатованих мас України, які є в теперішній час одним з передових загонів всесвітньої соціальної революції»³.

В. І. Ленін вказував, що в тяжкій боротьбі з німецько-австрійськими окупантами трудящі маси України продемонстрували яскравий приклад пролетарського інтернаціоналізму. «...Завоювання України,— писав В. І. Ленін,— було величезною національною жертвою, а пролетарів і бідніших селян України воно загартувало і *посилило*, як революційних борців за інтернаціональну робітничу революцію. Україна потерпіла — інтернаціональна революція виграла, «розбестивши» німецьке військо, ослабивши німецький імперіалізм, *зблизивши* німецьких, українських і російських робітничих революціонерів»⁴.

Збройна боротьба трудящих України не тільки зривала плани світової імперіалістичної реакції, а й плани всеросійської контрреволюції, що всіма силами намагалася перетворити Україну в центр зосередження антирадянських сил і використати її як опору для відродження буржуазно-поміщицьких порядків в усій Росії.

Виключно важливе значення для народів нашої країни і трудящих світу мав вихід Радянської Росії з війни. Підписання Брестського миру в обстановці смертельної загрози для Радянської влади з боку німецького імперіалізму було єдино правильним кроком Комуністичної партії, В. І. Леніна, Радянського уряду і відповідало інтересам російського, українського і інших народів. Внаслідок укладення договору, хоч і дорогою ціною, була збережена основна база пролетарської революції, на яку і спиралась трудящі України в своїй боротьбі з німецько-австрійськими імперіалістами і котра в кінцевому підсумку була вирішальним фактором їх остаточного визволення з-під гніту Німеччини і Австро-Угорщини.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 27, стор. 165.

² Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва СРСР (далі — ЦДАЖР СРСР) ф. 1077, оп. I, спр. 43, арк. 54.

³ ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 93, спр. 75, арк. 232.

⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 28, стор. 91.

Троцькісти, бухарінці та інші вороги Леніна і лєнінців, намагаючись посіяти ворожнечу між українським і російським народами, галасували, що підписання Брестського миру є зрадою з боку російського народу щодо трудящих мас України. В. І. Ленін і його соратники своєчасно викрили абсолютну безпідставність цих тверджень. На VII з'їзді РКП(б) В. І. Ленін, відповідаючи на нападки троцькістів, заявив: «Ми ні Фінляндії, ні Україні не зрадили. Цього нам не закине ні один свідомий робітник»¹.

Мудру і далекоглядну лєнінську політику збереження і зміцнення Радянської держави, нагромадження сил для вирішального удару підтримали більшовицькі організації України. Більшовики-делегати VII з'їзду РКП(б) від України висловилися за ратифікацію мирного договору. Артем, виступаючи від імені партійної організації Донецько-Криворізького басейну, заявив: «Нам говорять, якщо ми зараз... ратифікуємо мир, то це буде зрадництвом щодо робітників Латвії, України і ін. Але я вас запитую, — звертався Артем до противників В. І. Леніна, — якщо ми зараз оголосимо війну, вони будуть в кращому становищі... Пропонують благородний жест — виїняти шпагу і загинути, залишивши по собі хорошу пам'ять. Я гадаю, що в рядах пролетаріата такий вчинок може лишити дуже погану пам'ять»².

Про свою солідарність з рішеннями VII з'їзду партії в питаннях Брестського миру заявили також Центральний Виконавчий Комітет Рад України в декларації IV Надзвичайному з'їзду Рад 16 березня 1918 р.³ і II Всеукраїнський з'їзд Рад, який проходив в Катеринославі (тепер Дніпропетровськ) з 17 по 19 березня 1918 р.⁴

Декларація ЦВК Рад України є яскравим прикладом прояву пролетарської солідарності і готовності трудящих України піти на будь-які жертви в ім'я збереження і зміцнення республіки Рад.

Вищий орган державної влади України висловлювався за ратифікацію грабінницького договору. «Ми не осуджуємо наших російських товаришів, — говорилося в «Декларації», — вимушених під тиском печальної необхідності, сподіваємося, на час розірвати федеративний зв'язок з ними і залишити на власні сили в нашій одчайдушній боротьбі з українською і підтримуючою її міжнародною реакцією»⁵.

В «Декларації» висловлювалася глибока впевненість в тому, що розрив федеративних зв'язків між двома братніми народами є недовготривалим, що дуже скоро наступить час, коли внаслідок впертої боротьби українського, російського і інших братніх народів вони знов стануть членами єдиної соціалістичної федерації. Трудящі України заявляли IV з'їзду Рад, що вони будуть самовіддано боротися з своїми внутрішніми ворогами і тими, хто їх підтримує, боротися разом з російськими товаришами, тому що вони захищають свою Соціалістичну Вітчизну і ті перспективи, які відкрила Жовтнева революція перед пролетаріатом всього світу.

Як «Декларація», так і рішення II Всеукраїнського з'їзду Рад відіграли надзвичайно важливу роль в справі мобілізації трудящих мас на боротьбу з окупантами і їх ставлениками, в справі виховання робітників і селян в дусі пролетарського інтернаціоналізму, зміцнення братер-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 27, стор. 88.

² «Седьмой съезд Российской Коммунистической партии. Стенографический отчет», М.—Л., 1923, стор. 102—103.

³ Газ. «Известия ВЦИК» від 17 березня 1918 р.

⁴ Газ. «Вестник УНР» від 19 березня 1918 р.

⁵ Газ. «Известия ВЦИК» від 17 березня 1918 р.

ської дружби і співробітництва між російським, українським і іншими народами нашої країни.

Російський робітничий клас, взявши вперше в світовій історії в свої руки владу, використав її також і для зміцнення зв'язків з пролетаріями інших країн і народів. Уряд РРФСР, російський народ не залишили напризволяще трудящих України, переборюючи всілякі труднощі, подавали їм різноманітну допомогу. На VII з'їзді РКП(б) В. І. Ленін підкреслював: «Ми допомагаємо, чим можемо. Ми з наших військ ні одної хорошої людини не вивели і не виведемо»¹.

В перші ж дні наступу німецьких військ майже в усіх українських партійних і радянських газетах був надрукований ленінський декрет «Соціалістична вітчизна в небезпеці!», який був сприйнятий трудящими і урядом України як програма дій, що чітко розкриває ціль боротьби і шляхи перемоги над зухвалим ворогом. ЦК РКП(б) і РНК РРФСР направили на Україну ряд телеграм з конкретними пропозиціями щодо організації відсічі ворогові. 21 лютого Й. В. Сталін за дорученням Ради Народних Комісарів в телеграмі Народному Секретаріату писав: «Загальна думка товаришів така, що ви, кияни, повинні, не гаючи ні одної хвилини, організувати таку ж відсіч від Києва з заходу, мобілізувати все життєдатне, виставити артилерію, копати окопи, погнати буржуазію під контролем робітників на окопні роботи, оголосити стан облоги і діяти за всіма правилами суворості. Загальне завдання — відстояти Петроград і Київ, затримати банди німців що б то не стало»².

Український Радянський уряд 22 лютого звернувся з відозвою до всіх трудящих України, прийняв рішення про негайне створення Надзвичайного комітету з п'яти чоловік «для керівництва обороною революційної України від західних імперіалістів», а також для організації набору добровольців у Червону Армію і формування загонів і частин для фронту. 23 лютого 1918 р. Надзвичайний комітет оголосив у Київській, Полтавській і Волинській губерніях воєнний стан. Для безпосереднього керівництва обороною Києва був утворений спеціальний штаб.

Наступаючі ворожі війська у боях в районі Житомира—Бердичева зазнали відчутних ударів радянських частин під командуванням В. Кіквідзе, під Києвом — загонів на чолі з Г. Чудновським, В. Примаковим, Ю. Коцюбинським і ін. Опір ворогові на фронті зростав. Німецькому командуванню доводилося вводити в дію все нові і нові бойові частини, артилерію, бронепоезди. В жорстоких боях загартовувалася створювана Комуністичною партією народна Червона Армія.

6 березня уряд Радянської України призначив В. Антонова-Овсієнка головнокомандуючим збройними силами. Всі загони і частини, які діяли на території України, за наказом головнокомандуючого зводилися в п'ять революційних армій. На чолі їх стояли Р. Сіверс, В. Кіквідзе, Єгоров і ін. Підтримані червоногвардійськими і партизанськими загонами частини Червоної Армії мужньо відстоювали свою рідну Радянську владу, великі завоювання Жовтня.

Місцеві партійні організації роз'яснювали трудящим справжні наміри імперіалістів Німеччини і Австро-Угорщини, викривали зрадницьку політику меншовиків, есерів, українських соціал-демократів, мобілізували робітників, солдатів, селян на відсіч ворогові.

Центральний комітет партії і уряд РРФСР вживали всіх заходів, щоб припинити кровопролиття на Україні. 24 лютого 1918 р. після прийняття на засіданні ВЦВК рішення про згоду Радянського уряду під-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 27, стор. 88.

² Й. В. Сталін, Твори, т. 4, стор. 42—43.

писати мир з Німеччиною Й. В. Сталін за дорученням Ради Народних Комісарів запропонував Народному Секретаріату України надіслати свою делегацію в Брест-Литовськ і заявити там про готовність визнати договір Центральної ради з країнами Четвірного союзу від 9 лютого 1918 р. при умовах невтручання Німеччини і Австро-Угорщини у внутрішні справи України і виведенні всіх австро-угорських військ. Такий крок уряду України на думку Раднаркому РРФСР підкреслив би ідейне і політичне братерство Рад півдня і півночі і зберіг би Радянську владу на Україні¹.

Український Радянський уряд негайно відправив свою делегацію для переговорів з представниками німецького командування. По дорозі в Брест делегація заїхала в Петроград, де була прийнята В. І. Леніним і мала з ним тривалу розмову. 28 лютого прибула в Псков, але тут за наказом генерала Гофмана вона була затримана і не пропущена в Брест².

Уряд кайзера Вільгельма не відповів також і на заяву II Всеукраїнського з'їзду Рад, який висловив готовність грудящих України «підписати навіть ті тяжкі умови, котрі були нав'язані Україні мирним договором Центральної ради з Австро-Німеччиною, але при неодмінній умові повного невтручання Австро-Німеччини у внутрішнє життя України і виведенні австро-німецьких військ з усіх зайнятих ними частин України»³.

Німецькі імперіалісти, таким чином, відмовились від переговорів з законним урядом України, показавши тим самим, що головною метою їх окупації є не одержання продовольства і сировини, про що вони офіційно заявляли, а повалення Радянської влади, відновлення буржуазно-поміщицького ладу на Україні, перетворення її в плацдарм для підготовки нового збройного нападу на РРФСР.

Конкретними вказівками військовому командуванню на Україні, партійним і радянським організаціям уряд РРФСР зосереджував їх зусилля на організації відсічі ворогові на найбільш загрожуючих ділянках. Так, в перших числах березня тяжке становище склалося на півдні України, в районі Одеси. На ім'я голови РНК РРФСР В. І. Леніна з Одеси була відправлена телеграма про критичне становище, яке склалося в зв'язку з наступом ворога, і про загрозу зайняття міста ворожими військами⁴. Обговоривши становище під Одесою, Раднарком прийняв рішення, яке було передано по телеграфу Одеській Раді. Раднарком запропонував негайно оголосити в місті стан облоги, все доросле населення направити на риття окопів, нещадно подавляти всякі прояви контрреволюції, приступити до негайної евакуації хліба, банків, цінних вантажів, установ, згуртувати сили для удару по ворогові в найбільш вигідний момент⁵.

Центральний комітет партії і Раднарком РРФСР безпосередньо займалися підготовкою оборони Донецького басейну — найважливішого вугільного району країни. Вони тримали постійний зв'язок з комуністами Донбасу, керували їх роботою. Незабаром після початку наступу інтервентів на Україну В. І. Ленін в листі на ім'я Артема запропонував організувати оборону Донбаса і Харкова на дальніх під-

¹ Й. В. Сталін, Твори, т. 4, стор. 46.

² Газ. «Правда» від 4 березня 1918 р.

³ «Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад», Партвидав «Пролетар», Харків, 1932, стор. 23.

⁴ Центральний державний архів Червоної Армії (далі — ЦДАЧА), ф. 3, оп. 1, спр. 21, арк. 7.

⁵ ЦДАЖР УРСР. ф. 1299, оп. 1, спр. 139, арк. 125.

стулах до них, не чекаючи доки ворог створить безпосередню загрозу Донецько-Криворізькому басейну. В. І. Ленін вказував на необхідність підняти всіх трудящих і особливо селян проти іноземних завоювників і їх буржуазно-націоналістичних лакеїв.

6 березня Раднарком Донецько-Криворізької республіки звернувся до робітників, солдатів, трудящого селянства з закликом стати на захист завоювань Великої Жовтневої соціалістичної революції. «Станьте ж, революційні сили Робітничо-Селянської Соціалістичної Республіки,— говорилося у відозві,— станьте на захист свободи, на захист права розпоряджатися землею, заводами і фабриками, апаратом бірж і банків, багатством фабрик, заводів, рудників і омитих потом ланів, робітники, солдати, селяни і козаки!...

«До зброї, товариші! В ряди, браття!

Всі за Соціалістичну Вітчизну!»¹.

Робітники Донбасу гаряче відгукнулися на заклик і відповіли на нього конкретними діями. В Червону Армію вступали сотні добровольців. 12 березня робітники Краматорського заводу прийняли таку резолюцію: «Відгукуючись на заклик Ради стати до зброї, ми, робітники, як авангард революції повинні всі стати до зброї, щоб показати приклад всьому населенню»².

Спіраючись на підтримку братнього російського народу, трудящі Донбасу провели велику роботу по створенню боездатних частин Червоної Армії. Більшовики Харкова і Донбасу доручили цю справу К. Є. Ворошилову, Народному комісару по військовим справам Донецько-Криворізької республіки М. Рухимовичу, його заступнику, талановитому військовому діячу М. Рудневу, О. Пархоменку і ін.

Коли німецькі війська загрозували тому чи іншому місцю, комуністи ухвалювали рішення про загальну мобілізацію і відправку на фронт. Так, 27 березня Харківський комітет РКП(б) зобов'язав усіх членів партії вступити в ряди Червоної Армії³.

Вживаючи заходів до оборони Донбасу, Раднарком Донецько-Криворізької республіки одночасно намагався мирним шляхом припинити дальше кровопролиття на Україні. В ноті від 20 березня 1918 р. Раднарком пропонував німецькому уряду припинити дальший наступ військ, в противному разі, говорилося в ноті, «пролетаріат Донбасу буде битися з німецькими окупантами до останньої краплі крові». Як і слід було чекати, ця нота залишилася без відповіді.

Німецьке командування, відчуваючи зростання опору, змушене було збільшувати свої сили, перекидати з Західного фронту на Україну все нові і нові контингенти військ.

3 квітня від імені ЦК РКП(б) і РНК РРФСР Й. В. Сталін передав донецьким комуністам додаткові вказівки по організації оборони. ЦК партії пропонував негайно перетворити весь Донецький басейн в єдиний військовий табір, мобілізувати всі сили на боротьбу з ворогом, створити могутні укріплені райони і опорні пункти, оточивши ними весь Донецький басейн, організовано провести евакуацію тих районів, яким загрожувала окупація⁴.

Ці вказівки були обговорені на спільному засіданні Донецького

¹ «Документи о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 г.», Госполитиздат СССР, М., 1942, стор. 33—34.

² Газ. «Известия юга» від 27 березня 1918 р.

³ Газ. «Известия юга» від 31 березня 1918 р.

⁴ Ю. Я. Білан, Оборона Донбасу в період наступу німецьких окупантів на Україну в 1918 році, «Наукові записки КДУ», т. XIII, вип. X, стор. 44.

обкому партії і Раднаркому Донецько-Криворізької республіки і прийняті до неухильного виконання.

Завдяки своєчасно вжитим заходам ворог зазнав у Донбасі відчутних ударів радянських військ.

В цей час особливо яскраво проявилася братня підтримка трудящих Радянської Росії українському народові. Поряд з вказаними вище формами співробітництва двох народів у боротьбі з німецько-австрійською агресією український народ одержав велику допомогу у військовому будівництві, в організації Червоної Армії.

Всеросійська колегія по організації Червоної Армії послала на Україну своїх кращих агітаторів, які допомогли місцевим партійним і радянським органам у створенні військових відділів і штабів, у проведенні мітингів і зборів і т. д. Прикладом цього може бути робота агітаторів Всеросійської колегії в Харківській губернії. У Куп'янську з допомогою Ради агітатори 11 березня провели багатолюдні збори робітників міста, на яких були присутні також робітники ст. Куп'янськ-Вузлова і селяни навколишніх сіл. Один з агітаторів виступив з доповіддю і роз'яснив значення старої і нової армії. Він закликав робітників і селян із зброєю в руках виступити на боротьбу з ворогом. Переважною більшістю голосів присутні схвалили резолюцію про необхідність активної участі у створенні Червоної Армії. Частина учасників мітингу тут же записалася до Червоної Армії. Потім агітатори побували на станціях Сватове, Рубіжня, Несвітевич, у м. Люботині, в селі Кременному і в інших населених пунктах. Скрізь, де їм довелося бути, проводилися мітинги, збори, запис до Червоної Армії¹. Агітатори Всеросійської колегії прашовали також в Катеринославській, Полтавській, Херсонській і інших губерніях України².

На Україну у великій кількості надсилалася політична література, газети, плакати, брошури, відозви, які широко розповсюджувалися серед населення, червоноармійців і червоногвардійців³. З цієї літератури робітники і селяни дізнавалися про дійсне становище Радянської Росії, про заходи Комуністичної партії і уряду, про підступні задуми німецьких імперіалістів, зрадницькі дії української буржуазно-націоналістичної контрреволюції. Література підвищувала політичну свідомість, активність і ініціативу трудящих мас.

Частини Червоної Армії Радянської України відчували гостру нестачу в досвідчених кадрах інструкторів, командирів, що дуже відбивалося як на темпах формування загонів, так і на їх якості. Рада Народних Комісарів знайшла можливим послати на Україну ряд вищих військових керівників і кваліфікованих інструкторів. 27 березня Народний комісар у військових справах РРФСР М. Подвойський віддав наказ відділу формування послати в Катеринослав 50—100 надійних кадрових офіцерів, а також направити по 100 офіцерів у Юзівку, Микитівку і інші міста. Днем раніш М. Подвойський наказав тому ж відділу послати 100 інструкторів для навчання особового складу військових частин у Харкові і 500 артилеристів для комплектування артилерійських батерей, а також групу офіцерів-артилеристів у Бахмут⁴.

На Україні залишилися загони червоногвардійців з Петрограда, Москви та інших міст Радянської Росії, які разом з частинами Черво-

¹ «Из документов прошлого», «Военно-исторический журнал», № 2, 1941, стор. 106—107.

² ЦДАЧА, ф. 8, оп. 1, спр. 154, арк. 1, 17; ф. 1, оп. 1, спр. 175, арк. 57.

³ ЦДАЖР УРСР, ф. 1418, оп. 1, спр. 1, арк. 107.

⁴ ЦДАЧА, ф. 1, оп. 1, спр. 158, арк. 249, 264, 278.

ного козацтва, червоногвардійцями Харкова, Катеринослава, Донбасу билися проти військ Центральної ради і кадетсько-каледінської контрреволюції зимою 1917—1918 рр. Саме вони стали кісткою багатьох частин Червоної Армії на Україні, тим ядром, навколо якого збиралися розрізнені загони, а згодом зводилися в революційні українські армії.

Весною 1918 р. на Україну групами направлялися добровольці з Радянської Росії, які бажали взяти безпосередню участь в боротьбі з німецько-австрійськими інтервентами. В Народний комісаріат у військових і морських справах РРФСР надходили десятки і сотні листів від окремих бійців, командирів і цілих загонів Червоної Армії з проханням відправити їх на Україну для боротьби з окупантами. Ось що писав, наприклад, Ростовський (Ярославської губернії) партизанський загін Червоної Армії: «Просимо розпорядження нам і Головказап направити нас на підкріплення сил Української трудової Республіки Рад, що знемагає в боротьбі з імперіалізмом Німеччини. Ми знаємо, що зв'язані договором і не маємо можливості посилати війська на Україну офіційно, але наш обов'язок все ж іти туди... для спасіння революції»¹.

Дізнавшись про наступ німецьких військ на Петроград, червоногвардійці 3-ої колони Південно-Східного фронту, котра на цей час закінчила разом з іншими загонами ліквідацію каледінського заклоту, зажадали негайної відправки їх з Ростова на Дону на боротьбу з німецькими імперіалістами. Враховуючи бажання особового складу колони, її командир Р. Ф. Сіверс у відповідності з розпорядженням наркома у військових справах 1 березня 1918 р. наказав усім загонам негайно відправитися залізницею по маршруту Ростов — Харків — Орел — Єлець — Москва².

Але в той момент, коли частина ешелонів уже знаходилася в дорозі, становище змінилося. Брестський мир був підписаний і наступ німецьких військ на Москву через Білорусію припинився. Агресія ж німецьких імперіалістів на Україні продовжувалася. Тому 3-й колоні було наказано зосередитися у Курську і в дальнішому направитися на Україну в район Конотоп—Бахмач—Гомель. Загони 3-ої колони стали основним ядром 5-ої Української армії (потім переіменована в II 11-у Окрему армію), яка вела вперті бої з німецькими імперіалістами на північному сході України.

Крім 3-ої колони, в розпорядження головнокомандуючого українськими радянськими військами 25 березня з ст. Бологое через Москву відправився Перший окремих батальйон Балтійського моря. З Петрограда тільки з 2 по 11 березня було направлено 4 загони (загальною кількістю 1400 чоловік), 100 кулеметів, 7 гармат і 3 броньовики³. 17 березня з Курська в Новгород-Сіверський на боротьбу з німцями відправився загін моряків з броньовиками⁴.

Уряд РРФСР подав величезну допомогу Радянській Україні в подоланні фінансових труднощів, які виникли в зв'язку з розгортанням бойових дій і прискореним формуванням частин Червоної Армії. Всього Рада Народних Комісарів відпустила головноверху України 22 596 тис. крб.⁵ З них 17 822 363 крб. 95 коп. було видано на фінансування загонів і частин Червоної Армії⁶. Це на той час була значна сума,

¹ ЦДАЧА, ф. 14, оп. 1, спр. 9, арк. 182.

² Там же, спр. 2, арк. 21.

³ Там же, ф. 1, оп. 1, спр. 158, арк. 89, 106, 256.

⁴ Там же, спр. 9, арк. 209.

⁵ Там же, ф. 14, оп. 1, спр. 23, арк. 400.

⁶ Там же, спр. 62, арк. 2.

якщо врахувати, що декретом РНК РРФСР від 28 січня 1918 р. на будівництво Червоної Армії в Росії було асигновано 20 млн. крб.¹

Нарешті, необхідно вказати на величезну допомогу українському народові з боку російського пролетаріату зброєю і боеприпасами. Зброя і боеприпаси посилалися за розпорядженнями народного комісара у військових справах, командуючих військовими округами, Всеросійською колегією по озброєнню і т. п. Надсилалися вони в розпорядження головноверха України, командуючих окремими арміями, місцевих Рад і навіть окремих загонів. Тому встановити точну кількість надісланих на Україну гвинтівок, кулеметів і іншого озброєння неможливо. Є лише відомості про поставку зброї в розпорядження головноверха України. Так, 5 березня 1918 р. йому було передано Московським облвиконкомом 50 бомбометів і 50 мінометів, а 30 березня — 30 тис. гвинтівок. В той же день командуючий військами Московського військового округу виділив 48 500 гвинтівок. 23 квітня Всеросійська колегія по озброєнню надіслала на Україну 760 кулеметів і 36 легких гармат². 28 березня з Тульського складу в розпорядження головноверха було відправлено 200 кулеметів³. 22 березня народний комісар у військових справах М. Подвойський наказав відділу озброєння Всеросійської колегії по озброєнню негайно направити у Ворожбу для 5-ої армії Р. Сіверса 5 тис. гвинтівок, 60 кулеметів і відповідну кількість патронів до них. Його наказ був виконаний. 26 березня за розпорядженням М. Подвойського було відправлено в Харків 500 кулеметів⁴.

Всього за березень—квітень, за далеко неповними даними, на Україну з Радянської Росії було відправлено 165 тис. гвинтівок, 1840 кулеметів, 36 гармат, 60 мінометів, 90 бомбометів, понад 17 млн. патронів, 23 тис. ручних гранат і багато іншого озброєння і боеприпасів⁵.

Таким чином, трудящі і уряд Радянської Росії подавали українському народу в його самовідданій боротьбі з німецько-австрійськими інтервентами широку й різноманітну допомогу. Правда, ця допомога обмежувалася неймовірно важкими умовами Брестського миру, а також дуже скрутним економічним, зовнішньополітичним і війським становищем РРФСР. Проте в міру зміцнення економічного, військового і політичного становища, зростання й укріплення Червоної Армії ця допомога збільшувалася, набираючи найрізноманітніших форм.

В національному складі створюваної на Україні Червоної Армії яскраво відбився інтернаціональний характер боротьби з німецькою агресією. Червона Армія створювалася, як армія дружби і солідарності трудящих всіх народів і націй. В її лавах разом з росіянами, українцями, білорусами, латишами, молдаванами знаходилися і брали участь у боротьбі з німецько-австрійськими загарбниками революційно настроєні чехи, угорці, словаки, серби і представники інших народів з числа колишніх військовополонених німецької і австро-угорської армій, польські робітники і селяни, китайські робітники та представники інших національностей, що знаходилися в той час на території України.

¹ «Документы по истории гражданской войны в СССР», т. I, стор. 103.

² ЦДАЧА, ф. 14, оп. 1, спр. 17, арк. 93—99.

³ Там же, спр. 39, арк. 13.

⁴ Там же, ф. 1, оп. 1, спр. 158, арк. 181, 227, 249.

⁵ Підрахунки зроблено на основі наказів наркомату у військових справах, доповіді інспектора артилерії про постановку артпостачання на революційному фронті з 22 лютого по 20 липня 1918 р., прибуткової відомості Головінта і інших документів (ЦДАЧА, ф. 14, оп. 1, спр. 17, арк. 97—99; спр. 21, арк. 55—67; спр. 39, арк. 13, 177; ф. 1, оп. 1, спр. 158, арк. 249).

Вступ революційних елементів різних національностей в Червону Армію, а ще раніше в Червону Гвардію, на Україні почався задовго до нападу Німеччини і Австро-Угорщини. Він набрав широкого розмаху і викликав серйозне занепокоєння імперіалістів усіх країн. З метою перешкодити росту класової солідарності ще 15 лютого 1918 р. консули 12 країн, в тому числі американський, англійський, французький, італійський, іспанський і ін., зібралися в Києві на нараду для обговорення питання про вступ іноземців у Червону Гвардію. Консули вирішили «ні в якому разі не допускати вступу іноземців, які повинні бути повністю нейтральними у політичній боротьбі, що відбувається в Росії, у будь-які політичні партії»¹. Якщо врахувати, що найбільший вплив серед іноземних робітників і селян мала більшовицька партія, як справжня захисниця інтересів трудящих, і що найбільше число робітників-іноземців вступало саме до її рядів, то зміст розмов про нейтральність у політичній боротьбі, про недопущення вступу іноземців у будь-які політичні партії стане цілком зрозумілим. Консули зажадали від органів Радянської влади «не приймати жодного іноземця в ряди Червоної Гвардії»². Разом з тим через свою агентуру вони послали серед іноземців пропаганду, загрозували розправами після повернення на батьківщину.

Однак ніякі сили не спроможні були перешкодити іноземним робітникам і селянам, що знаходилися в Росії, допомагати радянському народові у тяжку годину його життя. Коли над завоюваннями Великого Жовтня нависла смертельна загроза з боку німецьких імперіалістів, вони цілими групами вступали в загони і частини, створюваної Червоної Армії.

Для формування бойових частин з колишніх військовополонених в кінці лютого у Києві було створено спеціальний штаб міжнаціональних революційних армій, який так визначив свої основні завдання: створення з числа соціалістично настроєних робітників і селян, загонів Червоної Армії для підтримки Радянської влади і проведення широкої агітації серед робітників і селян всіх країн Європи за ведення священної війни проти буржуазних урядів..., «за об'єднання пролетарів усіх країн в одну дружню сім'ю»³.

Через кілька днів після виникнення штаб звернувся з відозвою до всіх робітників і селян іноземних держав і до військовополонених, в якій роз'яснював смисл героїчної боротьби трудящих Радянської Росії і України проти світової імперіалістичної реакції і закликав усіх справжніх революціонерів стати в ряди революційної армії на захист завоювань Великої Жовтневої соціалістичної революції. «Запам'ятайте,-- говорилося у відозві,— що коли погаснуть іскри російської революції, запам'ятайте, коли російська революція буде придушена, то всі робітники і селяни Європи будуть змушені надовго відкласти своє визволення»⁴.

Штаб відразу розгорнув велику роботу серед військовополонених через своїх представників, які не тільки проводили збори і мітинги, а й організовували запис добровольців у національні і інтернаціональні загони Червоної Армії. Особливо значну роботу провів штаб у Полтаві, куди він переїхав на початку березня 1918 р. З березня на організовано-

¹ «Червона Гвардія на Україні», К., 1939, стор. 129.

² Там же.

³ Газ. «Правда» від 22 лютого 1918 р.; газ. «Вестник УНР» від 21 лютого 1918 р.

⁴ Газ. «Вестник УНР» від 26 лютого 1918 р.

му тут інтернаціональному мітингу виступаючі чеською, німецькою, румунською, французькою та іншими мовами закликали своїх співвітчизників записуватися до Червоної Армії і разом з російськими і українськими робітниками відстоювати завоювання Великої Жовтневої соціалістичної революції¹.

Поряд із штабом велику роботу серед військовополонених, особливо серед чехів і словаків, розгорнув Центральний комітет Чехословацької соціал-демократичної партії в Росії і створений ним штаб чехословацької Червоної Гвардії. Ще в Києві вони приступили до формування загонів з чеських робітників і солдатів-соціалістів². У Києві ними був сформований загін чехословацької Червоної Гвардії, який в боях у районі Житомира, під Києвом, Гребінкою і в інших місцях чинив упертий опір наступаючому ворогові³.

В той час в Росії та на Україні було понад 200 тис. чехів, словаків, які, не бажаючи воювати проти росіян під час імперіалістичної війни, здалися в полон⁴. Чеські революційні соціал-демократи проводили серед цієї великої маси людей, серед солдатів чеського корпусу, який знаходився в той час на Україні і налічував у своїх рядах до 50 тис. чоловік, велику роботу. В ряді відозв до солдатів корпусу ліві соціал-демократи закликали їх захищати російську революцію, — «йти однією дорогою з російськими товаришами в боротьбі з німецькими злочинцями»⁵.

Але боротьба з німецькими військами, що рушили на Україну для придушення Радянської влади, не входила в плани імперіалістів Антанти. Тому, коли в Парижі і Лондоні стало відомо про перехід німецьких військ в наступ на Україні, уряди країн Антанти категорично зажадали від Національної ради чеських і словацьких земель (рада перебувала в Лондоні, очолювали її Масарик і Бенеш) негайно відвести всі чехословацькі частини з території України.

Коли про цей наказ стало відомо в Києві, чеські революційні соціал-демократи Вацлав Ванічек, О. Куделька, А. Скотак, І. Синек та І. Кисела зібрали 24 лютого 1918 р. багатолюдний мітинг, на якому були присутні чеські революційні соціал-демократи, солдати чеського корпусу, робітники-чехи, червоногвардійці. Виступаючі закликали до виступу на боротьбу проти німецьких загарбників. Після мітингу була прийнята відозва до всіх чехів і словаків, які знаходилися на території України. В ній говорилося: «Вступайте негайно в загони! Ставайте до зброї! Підемо всі разом проти нашого одвічного ворога, захистимо чеську і світову революцію на славу чехословацького народу»⁶.

Чеський пролетаріат, підкреслювалося у другому зверненні, не може бути нейтральним в період боротьби з капіталізмом. Чехословацький пролетаріат повинен із зброєю в руках виступити на захист революції і боротися пліч-о-пліч з російськими друзями за свободу всіх трудящих і свого народу.

Ці відозви знайшли гарячу підтримку серед солдатів чехословацького корпусу і робітників-чехів, які працювали на підприємствах Києва. Бажаючих вступити до чехословацького загону Червоної Гвардії було багато, його склад на протязі кількох днів зріс майже вдвоє.

¹ Газ. «Вестник УНР» від 5 березня 1918 р.

² Газ. «Вестник УНР» від 6 березня 1918 р.

³ Jindřich Veselý Češi a Slováci v revolučním Rusku. 1917—1920. (Praha), 1954, стор. 87—89.

⁴ «История Чехии», Госполитиздат, М., 1947, стор. 181.

⁵ Газ. «Вестник УНР» від 7 березня 1918 р.

⁶ Jindřich Veselý, назв. праця, стор. 85.

До загону ввійшла відома своїми революційними настроями рота 8-го полку під командуванням лівого соціал-демократа Ладислава Шварца з повним озброєнням і спорядженням. У складі роти були Седлаж, Петрас, Муха і ін.¹

Коли ж наказ про відведення чехословацького корпусу став проводитися у життя, штаб Чехословацької Червоної Гвардії, що перебував в той час у Полтаві, звернувся з палким закликком до чеських і словацьких солдатів і революціонерів не виконувати наказу і продовжувати боротьбу з німецькими військами на Україні. «Товариші, чеські солдати! Вам наказано відступати. Пам'ятайте, — говорилося у відозві, — що відступ у теперішній момент є найтяжчим злочином перед людством... Чи можемо ми залишити наших російських товаришів без допомоги в тяжкий для них момент. Ніколи!... Товариші, славні чеські солдати! Ви ніколи не відступали перед лицем ворога. Докажіть же й тепер, що вам не страшні німецькі й мадьярські наймити капіталістів — станьте проти нашого загального ворога і ваш вчинок золотими літерами буде вписаний в книгу історії... Пам'ятайте, що спасіння російської свободи буде спасінням і нашого народу. Ваше місце в рядах Чехословацької соціалістичної Червоної Гвардії»².

Цей патріотичний заклик, пройнятий ідеями пролетарського інтернаціоналізму, знайшов широкий відгук в серцях чеських і словацьких солдатів. Разом з росіянами і українцями кращі сини чеського народу самовіддано билися з наступаючим ворогом.

Свій бойовий шлях в боях з німецько-австрійськими загарбниками на Україні весною 1918 р. почав 1-й Чехословацький загін під командуванням Гашека в кількості 254 чоловік, який разом з частинами Червоної Армії відійшов до Царицина³. Другий загін чехів і словаків був сформований у м. Боброві при сприянні Микитівського військово-революційного штабу⁴. Багато чехів входило до 1-го Інтернаціонального загону 4-ої революційної армії. Всі ці загоны брали участь в боях біля ст. Гребінка, Ніжина, Конотопа, під Харковом, в Донбасі та інших місцях.

Крім чехословацьких загонів, до складу Червоної Армії на Україні входили й сербські загоны, сформовані штабом міжнародних революційних армій, югославськими революційними організаціями. Останні сформували кілька загонів і направили їх в розпорядження командуючих арміями на Україні. Ось що повідомляв 28 березня з Люботина командуючому 4-ої армії політичний представник югославів, колишній редактор «Югославянського революціонера» Стефан Ландикушич: «Вам, товариш начальник, як і решті командуючих радянськими військами на Україні, в розпорядженні яких знаходяться за нашою ініціативою організовані загоны, відомо, що всі вони вірні й хоробрі революціонери. І новоорганізовані загоны ставимо в розпорядження Рад, щоб разом з російськими робітниками і селянами захищали завоювання революції»⁵.

Особливо відзначився у боях під Бахмачем і Полтавою, як доповідав командуючий 5-ої революційної армії Р. Сіверс, сербський загін Крутова⁶. В Донбасі самовіддано билися бійці сербського загону Михайловича. В середині квітня цей загін за розпорядженням головновер-

¹ Jindřich Veselý, назв. праця, стор. 87.

² Газ. «Донецкий пролетарий» від 20 березня 1918 р.

³ ЦДАЧА, ф. 14, оп. 1, спр. 63, арк. 69—72.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 1417, оп. 1, спр. 1, арк. 28.

⁵ ЦДАЧА, ф. 1, оп. 1, спр. 50-с, арк. 13.

⁶ «Червона Гвардія на Україні», К., 1939, стор. 191.

ха України був підпорядкований К. Є. Ворошилову, командуючому новоутвореної 5-ої армії¹.

Активну участь в боях з німецькими інтервентами на Україні, особливо під час оборони Донбасу, брали робітники-китайці, з яких було сформовано кілька бойових загонів. Іноземний відділ при Верховному Головнокомандуючому послав їх в розпорядження військового відділу Харківської Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів для зарахування в українські або інтернаціональні загони Червоної Армії².

Питання про формування бойових загонів з робітників-китайців спеціально обговорювалося на нараді співробітників штабу головнокомандуючої України і мобілізаційного відділу Луганського штабу Червоної Армії. Інженер-китаєць Шен Чит-хо повідомив про наявність у Донбасі великої кількості робітників-китайців, які бажали вступити до Червоної Армії, і добровільно погодився взяти на себе обов'язки уповноваженого по формуванню загонів³. Йому були виділені відповідні кошти і надано право провадити набір добровольців з числа робітників-китайців, які працювали на заводах і шахтах Донбасу. Всім радянським установам було запропоновано подавати всіляку підтримку Шен Чит-хо в його роботі⁴. Сформовані загони були включені до складу 3-ої Української революційної армії. Як відзначалося у звіті про оборону Донбасу, вони «показали надзвичайну стійкість під час боїв»⁵. Великий загін робітників-китайців разом з частинами 5-ої армії К. Є. Ворошилова брав участь у боях під Сватовим 18 квітня⁶. Цей же загін 23 квітня у взаємодії з 5-им Заамурським полком і батальйоном Ставропольського полку завдав удару частинам 5-го німецького Баварського полку в районі с. Колядовки (на південь від м. Старобільська)⁷. Пізніше бійці-китайці з боями пробилися через донський степ до Царицина і там в частинах Червоної Армії продовжували битися з ворогами трудящих.

Крім національних чехословацьких, югославських і китайських загонів, до складу Червоної Армії, яка стримувала натиск німецько-австрійських військ на Україні, входило багато поляків, румунів, угорців, німців. Багатонаціональний склад Червоної Армії являв собою найяскравіший приклад пролетарського інтернаціоналізму. Оцінюючи факт наявності в Червоній Армії представників інших народів, газета «Вестник Украинской Народной Республики» писала 20 березня: «Наша соціалістична армія є в повному сенсі слова інтернаціональною. Крім великих чехословацьких сил, в наших рядах б'ється немало німців, мадьяр, австрійців. Самий склад армії свідчить про те, що це не минула війна одного народу проти другого, а революційна класова боротьба пригноблених всіх національностей. І в цій революційній війні український селянин, російський, чеський, німецький робітник стоять одним фронтом проти ворожого фронту української, російської і австро-німецької буржуазії»⁸.

Так в боротьбі з наступаючими німецькими і австро-угорськими військами загартувалася дружба і бойове співробітництво двох братніх народів — російського і українського, за прикладом яких, чехи, словаки, серби, китайці зі зброєю в руках допомагали народам Радянської Росії відстоювати свободу і незалежність, великі завоювання Жовтня.

¹ ЦДАЧА, ф. 14, оп. 1, спр. 10, арк. 23.

² ЦДАЖР УРСР, ф. 1522, оп. 1, спр. 12, арк. 114.

³ ЦДАЧА, ф. 14, оп. 1, спр. 10, арк. 62.

⁴ Там же, спр. 26-с, арк. 51.

⁵ Там же, спр. 10, арк. 62.

⁶ Там же, арк. 36.

⁷ Там же, спр. 21-с, арк. 163.

⁸ Газ. «Вісник УНР» від 20 березня 1918 р.

Німецьким імперіалістам, які розраховували на легку перемогу, довелося зустрітися з серйозним опором широких мас робітників і селян України і їх Червоною Армією, підтриманою трудящими різних національностей. Ворогові довелося ввести в дію значні сили, які набагато перевищували кількість військ Червоної Армії на Україні. Та «даремно сподівається контрреволюційна буржуазія,— підкреслювалося в Маніфесті Робітничо-селянського уряду України,— що гайдамацько-німецькі загарбники зуміють надовго утримати владу в своїх руках. Цього не буде»¹.

Трудящі України в умовах жорстокого окупаційного режиму під керівництвом більшовицьких підпільних центрів продовжували вперту боротьбу за відновлення влади Рад.

Визвольна боротьба українського народу проти німецько-австрійських окупантів і внутрішньої контрреволюції закінчилася перемогою. Вона була здобута завдяки братній допомозі російського і інших братніх народів нашої країни, передових трудящих всього світу.

М. М. КРАВЕЦЬ

ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ УСДП У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ

(1920—1924 рр.)

В історії Української соціал-демократичної партії (УСДП) 1920—1924 роки становлять окремий етап. В той час УСДП, порвавши з своїм опортуністичним минулим, стає в основному на революційну платформу.

Незважаючи на важливість цієї події, вона не привернула уваги дослідників. Коротко спинимось на висвітленні цього етапу в історії Української соціал-демократичної партії Західної України.

Капіталізм в Галичині почав розвиватися у другій половині XIX ст. В той час тут відбувався процес формування робітничого класу. В силу колоніальної залежності Галичини від більш розвинутих у промисловому відношенні західних провінцій Австрії робітничий клас Галичини був нечисленний, розпорошений по невеликих, переважно ремісничого типу підприємствах. Особливістю галицького робітничого класу була його багатонаціональність. За національним складом на початку XX ст. 56% всіх робітників становили поляки, 18% — українці, 24% — євреї, 2% — вірмени і німці². Інтернаціональний характер галицького робітничого руху був однією з найцінніших його рис.

Створення партії робітничого класу в Галичині — соціал-демократичної партії Галичини і Сілезії — остаточно завершилось у 1892 р. Ця партія була складовою частиною австрійської соціал-демократичної партії. В 1897 р. Віденський з'їзд соціал-демократичної партії завершив перетворення її у федерацію п'яти національних партій, в тому числі польської. Кожна з них будувалася не за територіальною, а за національною ознакою, що роз'єднувало робітників на окремі національні групи і тим самим послаблювало сили робітничого класу в боротьбі з капіталістами, полегшувало підступи буржуазії.

На V з'їзді соціал-демократичної партії Галичини і Сілезії в 1897 р. вона прибрала нову назву — Польська соціал-демократична партія Га-

¹ Газ. «Вісник УНР» від 20 квітня 1918 р.

² «Wiadomości statystyczne», t. XX ZCSZ, II, 1905, стор. 22—51.

личини і Сілезії (ППСД), а її лідери Дашинський і Козакевич запропонували присутнім на з'їзді українським соціал-демократам приступити до створення окремої української соціал-демократичної партії.

18 вересня 1899 р. у Львові відбулась конференція українських соціал-демократів, на якій було прийнято рішення створити українську соціал-демократичну партію і прийняти програму австрійської соціал-демократії.

Помилки, властиві австрійській соціал-демократії, відразу стали помилками української соціал-демократичної партії. Як і вся австрійська соціал-демократія, вона перетворюється в реформістську націоналістичну партію. На Брюннському з'їзді соціал-демократичних організацій у 1899 р., де була присутня й українська делегація, в основу новоприйнятої програми було покладено принципи культурно-національної автономії, яка докорінно суперечила марксизму. Австрійська соціал-демократія остаточно відмовилась від перебудови Австрії революційним шляхом. Ревізіонізм — відмова від соціалістичної революції в розрахунку на те, що шляхом реформ колись можна «врости в соціалізм», а шляхом парламентаризму завоювати політичну владу — став панівним в австрійській соціал-демократії.

Революційні елементи партії критикували опортуністичну політику керівництва за реформізм і націоналізм, але вони не виступали як єдина організована течія, були дуже слабкі і непослідовні.

Своєю ідеологією УСДП наближалась до так званої революційної української партії (РУП), відомої своїм дрібнобуржуазним, націоналістичним напрямом. На Амстердамському конгресі II Інтернаціоналу в 1904 р. УСДП і РУП представляв один делегат.

Створення УСДП поступово привело до виникнення окремих українських робітничих професійних і культурно-освітніх організацій. Напередодні першої світової війни політичне розмежування української і польської соціал-демократичних партій повністю завершилось, що шкодило інтернаціональній єдності пролетаріату і посилювало табір реакції. В умовах Східної Галичини солідарність багатонаціонального пролетаріату стала проявлятися стихійно, як невід'ємна частина його класової свідомості, що розвивалася в боротьбі проти соціального гніту.

Логічним наслідком опортуністичної політики УСДП, як і інших партій австрійської соціал-демократії, була пряма підтримка нею австрійського імперіалістичного уряду в роки першої світової війни.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії означала переворот і в ідеології робітничого класу, знаменувала собою перемогу марксизму над реформізмом, перемогу лєнінізму над соціал-демократизмом. Соціалістична революція в Росії вказала міжнародному пролетаріату шляхи і засоби революційної перебудови суспільства, поклала початок ері соціалізму.

На основі загострення і поглиблення світової кризи капіталістичної системи, під безпосереднім впливом Жовтневої революції почалося революційне піднесення в ряді капіталістичних країн. Трудящі Європи виступали під лозунгами: земля — селянам, фабрики — робітникам, влада — Радам робітників і селян.

Революційне піднесення в Східній Галичині набрало характеру масових виступів робітників і селян проти імперіалістичної війни, за мир, за соціальне і національне визволення.

Ще до імперіалістичної війни і особливо під час неї в соціал-демократії з'явилися ліві елементи. У вересні 1917 р. В. І. Ленін в своїй зна-

менитій брошурі «Завдання пролетаріату в нашій революції» писав про появу нової течії в соціал-демократичному русі. Ця нова течія ставала на шлях революційної боротьби з імперіалізмом. Ленін відзначав існування такої революційної течії і в Австрії. Після перемоги Жовтневої революції ліві елементи посилились, ще більше активізували свою діяльність. Ліві елементи соціал-демократії в Східній Галичині брали активну участь в революційній боротьбі мас, зокрема в листопадових подіях.

В листопаді 1918 р. революція на західноукраїнських землях назавжди покінчила з габсбургською монархією. Але в силу ряду об'єктивних умов, в тому числі через відсутність пролетарської партії, революція не привела до встановлення Радянської влади. Західноукраїнська буржуазія захопила владу в свої руки.

В цей час керівництво УСДП послідовно дотримувалось своєї попередньої опортуністичної політичної лінії. Воно не йшло далі вимог створення буржуазно-демократичної республіки і проведення соціальних реформ, буржуазно-демократичних за своїм змістом. Керівництво УСДП фактично підтримувало буржуазний уряд Західноукраїнської Народної Республіки, хоч офіційно починаючи з січня 1919 р. виступало в Національній раді як опозиційна партія і відмовилось від представництва в уряді. Про справжнє обличчя керівництва УСДП свідчить, зокрема, те, що лідери партії були членами уряду контрреволюційної Директорії. Обуржуазнені керівники соціал-демократії докладали всіх зусиль, щоб дезорієнтувати робітників, звести їх з шляху революційної боротьби.

Створена в лютому 1919 р. Комуністична партія Східної Галичини (КПСГ) була ще надто слабка, щоб очолити революційні маси. Але вже в той час вона організовувала окремі революційні виступи трудящих, націлювала їх на боротьбу за робітничо-селянську владу, викрикувала зрадницьку діяльність буржуазних націоналістів і соціал-угодців.

В умовах радикалізації робітничого класу і наростання революційного піднесення вплив УСДП на робітничі маси різко спадає. Ця партія, скомпрометована співробітництвом з буржуазією, ледве животіла. По суті, вона перетворилась в невелику групу одностайців. Частина членів УСДП, що стояла на революційній платформі, вийшла з УСДП, яка звикла діяти лише в легальних умовах, і вступила в КПСГ, до того ж діяльність УСДП утруднювали репресії білополяків, які весною 1919 р. окупували Східну Галичину. Про те, що собою являла тодішня УСДП, найкраще свідчить відозва її головної управи від 1 вересня 1919 р. «Наше партійне життя розбите,— говорилося в ній.— Наші просвітні, політичні і фахові товариства замкнені, наші організації не існують. Наша найсильніша організація — залізничників — розтрощена, а її орган «Залізничник» не виходить. Не дають знаку організації нафтових, салінарних, тютюнових та інших робітників, замкнені всі товариства «Воля»¹.

Фактично відродження УСДП почалось лише в 1920 р. В 1922 р. в її лавах вже налічувалося 3 тис. членів і 10 тис. співчуваючих «симпаків». Місцеві організації її були створені у Львові, Перемишлі, Дрогобичі, Стрию, Станіславі, Коломиї і в інших великих повітових містах Східної Галичини, а також частково на Волині². Ріст УСДП відбувався

¹ Газ. «Вперед» від 3 вересня 1919 р.

² Паргархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі ПА ІІП ЦК КП України), ф. 6, оп. 6—1, спр. 5, арк. 260.

за рахунок міського пролетаріату і біднішого селянства, що відіграло вирішальну роль у революціонізованні партії. В обстановці революційного піднесення і полівіння мас в Західній Україні УСДП поступово втрачає свій опортуністичний характер і стає в основному на революційну платформу.

Цей процес затягнувся на кілька років і завершився в цілому в 1923 р., коли післявоєнне революційне піднесення в Західній Україні досягло кульмінаційної точки. Характерною рисою цього процесу було те, що він проходив знизу, під тиском рядових членів партії на її опортуністичне керівництво.

Вже в 1920 р. УСДП робить перші кроки на шляху до розриву з українським буржуазним націоналізмом, орієнтацію на Антанту протиставляє орієнтації на міжнародну соціалістичну революцію¹. На конференції, що відбулася в червні 1920 р., 17 делегатів проти 21 висловилися за приєднання до III Інтернаціоналу. Характерно, що серед тих, які голосували проти цього, було 12 членів львівської управи УСДП². Конференція засудила діяльність українських націоналістичних партій³. В 1921 р. розпочались переговори УСДП з виконкомом Комінтерну про вхідження УСДП до Комінтерну⁴.

Про дальше полівіння УСДП свідчить партійна нарада, яка відбулась у січні 1922 р. На нараді були представники партійних організацій Східної Галичини, Волині, Холмщини і Підляшшя⁵. В питанні оцінки політичного моменту було прийнято в основному революційну резолюцію, яка висловлювала симпатії Радянській країні, закликала трудящих до захисту її завоювань від посягань міжнародного імперіалізму. «В обороні існуючого ладу на землях бувшого царату,— писалось у резолюції,— повинен стати цілий пролетаріат світу, об'єднаний одноцілим революційним фронтом. Це об'єднання потрібне для відпору затій світової реакції і для оборони радянських республік Сходу». Резолюція відзначала, що «одинокую реальною формою української державності під сучасний момент являється Українська Соціалістична Радянська Республіка». Проте в резолюції вказувалось, що Радянська Україна не є «повним завершенням наших змагань і кличів»⁶, отже, УСДП ще не повністю розірвала з націоналізмом, в її керівництві були ще угодовські елементи.

Але те, що саме тоді було виключено з партії довголітнього її лідера М. Ганкевича за безапеляційну підтримку опортуністичного керівництва Польської соціалістичної партії⁷, свідчить про зростання нових сил в УСДП.

Полівіння відбулося і в органі партії «Вперед». В доповіді делегації КПСГ на III конгресі Комінтерну відмічалось: «Вперед» підбігає за робітництвом і бере курс все вліво і вліво»⁸. На його сторінках, як і на сторінках іншої газети УСДП — «Земля і Воля» друкувались матеріали, які в позитивному плані висвітлювали становище в Радянській Росії і на Радянській Україні. Був повністю надрукований Маніфест Кому-

¹ Др. Михайло Лозинський, Галичина в 1918—1920 рр., Відень, 1922, стор. 211.

² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 6—1, спр. 15, арк. 22.

³ Газ. «Вперед» від 6 липня 1920 р.

⁴ Державний архів Львівської області (далі — ДАЛО), ф. 1, с/І, оп. 1, спр. 139, арк. 4—5.

⁵ ДАЛО, ф. 102, оп. 1, спр. 38, арк. 38.

⁶ Газ. «Вперед» від 19 січня 1922 р.

⁷ Газ. «Вперед» від 18 січня 1922 р.

⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 6—1, спр. 15, арк. 22.

ністичної партії, передано зміст промови В. І. Леніна на IV конгресі Комінтерну¹.

Незважаючи на тодішню слабкість комуністичних організацій на західноукраїнських землях, вони проводили в УСДП велику роботу, спрямовану на революціонізування низів партії, на їх розрив з опортуністичним керівництвом. У Львові, наприклад, комуністи оволоділи Робітничою радою — керівним органом місцевої організації УСДП². 12 травня 1922 р. ця рада ухвалила таку резолюцію: «Робітнича рада закликає Головну управу УСДП скликати в найкоротший час краєву конференцію; констатує, що Головна управа розбіжна в думках між собою і тому не може працювати як слід³; констатує, що партія ліквідується, не належить до жодного Інтернаціоналу і тим самим працює без програми; пропонує з метою оздоровлення невідрадних відносин у партії скликати ще перед конференцією спільне засідання Головної управи, Робітничої ради у Львові і всіх делегатів Робітничих Рад з провінції⁴.

Ця резолюція викликала розкол в Головній управі УСДП. З Головної управи виступили Л. Ганкевич, Буняк і Квасниця. Інші члени Головної управи — Чернецький і Кушнір прийняли резолюцію до відома і вирішили продовжувати роботу в погодженості з Робітничою Радою. Остання визнала членів Головної управи, що не виступили з неї, компетентною управою партії⁵.

Таким чином, тиск партійних низів на керівництво привів до повної ізоляції однієї його частини. Друга ж частина керівництва, щоб не бути ізольованою від партійних мас, дещо міняє тактику і скоріше на словах, ніж на ділі, повертає вліво.

Якщо перша група Головної управи, що відкрито висловлювалася за входження до II або двополовинного Інтернаціоналу, змушена була виступити з Головної управи, то друга група залишилась в Головній управі лише тому, що запропонувала приєднатися до Комінтерну, хоч в дійсності це було лише на словах. Щоб утриматись у керівництві партією, вона змушена була також висувати лозунги спільного фронту з комуністами і підтримки радянських республік.

Отже, революційні маси протистояли непослідовному соціал-угодовському керівництву партії. Явна неспроможність останнього повернути УСДП на старі позиції і разом з тим перемога революційних низів над ним яскраво проявились на VI з'їзді УСДП, що відбувся в березні 1923 р.

В резолюції в питанні сучасного політичного становища, прийнятій на з'їзді всупереч волі керівництва партії, відзначалась необхідність створення єдиного пролетарського фронту в боротьбі проти капіталу (вперше цей лозунг був висунутий Комінтерном в грудні 1921 р.), необхідність боротьби проти соціал-опортунізму, вказувалось на шкідливість компромісу з буржуазними партіями, підкреслювалось, що визволення пролетаріату від соціального і національного гніту неможливе в межах капіталістичного ладу і що возз'єднання всіх українських земель в єдиній Радянській соціалістичній державі може здійснитись лише після перемоги пролетаріату над буржуазією в Західній Україні⁶.

¹ Газ. «Вперед» від 25, 26, 27, 29, 31 січня, 1, 3, 4, 7, 8, 9, 10, 11 лютого, 8 березня 1922 р.; газ. «Земля і Воля» від 5 листопада 1922 р. і 1 січня 1923 р. та ін.

² ПА ІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 6—1, спр. 5, арк. 260.

³ Маються на увазі суперечки між окремими членами Головної управи.

⁴ ПА ІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 6—1, спр. 5, арк. 260.

⁵ Там же.

⁶ ДАЛО, ф. 1, оп. 1, спр. 139, арк. 20.

З'їзд прийняв звернення «До українських працюючих мас Східної Галичини, Полісся і Підляшшя», в якому говорилось, що з'їзд вирішив поставити партію «на простій шлях, тобто надати їй пролетарського класового обличчя і порвати з усякою угодовською політикою вагань, хитань і співробітництва з буржуазією»¹. Далі в зверненні вказувалось, що партія стоїть за ліквідацію приватної власності на засоби виробництва і велику земельну власність, за перетворення їх у народну власність, за необхідність всім займатись працею, за поступове знищення відмінності між містом і селом, за заборону дитячої і жіночої праці на фабриках «в її теперішній формі», за роззброєння буржуазії і озброєння трудящих мас, за самовизначення народів, за відокремлення церкви від держави, за безплатне виховання дітей.

Окремою декларацією з'їзд затаврував рішення Ради послів Антанти про анексію Східної Галичини панською Польщею. Були прийняті також резолюції в справах преси і політв'язнів.

З'їзд затаврував діяльність українського буржуазно-націоналістичного сеймового клубу, а також фракційну діяльність Буняка, який після виступу з Головної управи видавав від імені УСДП газету «Жало», і заборонив йому видавати газету «Добра новина».

Партія одержувала назву — Українська соціал-демократична партія Галичини, Волині, Холмщини, Полісся і Підляшшя.

Цікаво відзначити, що опортуністичні керівники або не з'являлися на з'їзд, або, сидючи там, мовчали. Лише два делегати заявили про свою опозицію².

Орган ЦК КПЗУ «Земля і Воля», аналізуючи результати з'їзду, констатував, що робітники і селяни «нагнали своїх зрадливих провідників, що казали їм чекати ласки від буржуазії. На цьому з'їзді робітники і селяни соціал-демократи прилюдно визнали, що тільки революційною боротьбою здобувають собі працюючі землю і волю. Вони визнали, що тільки Комуністична партія доведе поневолену людність до перемоги»³. Орган масової організації Комуністичної робітничої партії Польщі—Союзу пролетаріату міста і села «Trybuna Robotnicza» відзначав, що з'їзд «назагал розірвав з хиткою і нерішучою політикою. Рішення з'їзду свідчать, що в широких колах УСДП проходить рішуча зміна настроїв в більш класовому напрямку»⁴.

Проте на з'їзді опортуністичні елементи не були повністю усунуті від керівництва партією. Мало досвідчені у політичній боротьбі делегати з'їзду ще не зуміли дати рішучої відсічі соціал-угодовцям в усіх принципових питаннях робітничого руху і в ряді важливих питань зайняли невизначені або помилкові позиції.

Не було прийнято послідовної революційної програми партії. Питання про вступ до Комінтерну залишилось відкритим. Положення про тактику єдиного робітничого фронту не застосовувалось до конкретної ситуації в Західній Україні. З'їзд дотримувався хибної думки, що визволення українського пролетаріату можливе без єдності дій з польським пролетаріатом.

Все це передвіщало дальше загострення внутріпартійної боротьби, яка привела б до повного усунення з керівництва партії опортуністичних елементів. Авторитет останніх після з'їзду різко впав. Змушені рахуватися з настроями рядових членів УСДП, вони фактично були позбавлені можливості проводити свою опортуністичну політику.

¹ ДАЛО, ф. 1, спр. 139, арк. 45.

² Там же, арк. 22—23.

³ Газ. «Земля і Воля» від 1 травня 1925 р.

⁴ Газ. «Trybuna Robotnicza» від 16 грудня 1923 р.

Після з'їзду УСДП зміцнюється, швидко зростає її вплив на маси. Наприклад, у Станіславському воєводстві у вересні 1923 р. існувала партійна повітова рада, а в багатьох містах і селах — місцеві ради, гуртки або мужі довір'я¹.

До УСДП вступила група сеймових послів², що піднесло авторитет партії.

УСДП співробітничала з КПСГ, підтримувала ініціативу останньої щодо створення єдиного пролетарського фронту в боротьбі проти капіталу. У звіті за вересень 1923 р. Станіславська воєводська поліція доносила, що УСДП висунула лозунг організації промислового і сільського пролетаріату в профспілках, утворених за класовим принципом, організації єдиного робітничого фронту в боротьбі проти капіталу, фашизму, націоналізму, антисемітизму і боротьби за зміну суспільного ладу шляхом революції і диктатури пролетаріату³. УСДП разом з Комуністичною партією брала активну участь в організації революційних виступів трудящих⁴.

Перехід УСДП в основному на революційну платформу викликав скажену лютю в українському буржуазно-націоналістичному таборі. Останній повністю схвалював переслідування польським урядом УСДП⁵.

Наприкінці січня 1924 р. польський буржуазний уряд заборонив УСДП, закрив її газети «Вперед», «Земля і Воля», «Селянська Доля» і журнал «Нова культура». Лише за два дні було арештовано кілька тисяч членів УСДП⁶.

Незважаючи на заборону, УСДП продовжувала ще деякий час існувати. Газета «Trybuna Robotnicza» від 8 серпня 1924 р. повідомляла, що УСДП існує і її керівні органи продовжують діяти. В лютому 1924 р. українські соціалістичні послы утворили в сеймі окремих сеймовий клуб УСДП, а в грудні того ж року цей клуб об'єднався з Комуністичним посольським клубом. В декларації сеймового клубу УСДП говорилось, що він об'єднався з комуністичними послами, «щоб відтепер неустрашимо боротись за перемогу спільної нам комуністичної ідеї, чим даємо вираз солідарності й братерства зброї революційних працюючих мас Західної України з польським революційним робітничим класом та польськими революційними селянськими масами»⁷.

Репресії проти УСДП, як відзначала газета «Земля і Воля», ще більше загартували революційний робітничий рух на Західній Україні. Після ліквідації УСДП опортуністичні непослідовні соціал-угодівські елементи вийшли з партії⁸. Зате величезна більшість розгромленої УСДП, яка вийшла безпосередньо з гущі робітничого класу і селянства, об'єдналася з підпільними комуністичними організаціями, щоб разом з передовою частиною робітничого класу продовжувати найрішучішу боротьбу за визволення трудящих від соціального і національного гніту. Перехід більшості членів УСДП в ряди Комуністичної партії був не

¹ Державний архів Станіславської області (далі — ДАСО), ф. 6 с/68, оп. 2, спр. 852, арк. 21.

² ДАЛО, ф. 1 с/1, оп. 1, спр. 139, арк. 754.

³ ДАСО, ф. 6 с/68, оп. 2, спр. 52, арк. 23.

⁴ ДАСО, ф. 6 с/68, оп. 2, спр. 52, арк. 8, 12, 13; Волинський обласний державний архів, ф. 1 с/1, оп. 2, спр. 521, арк. 14; газ. «Nasza Trybuna Robotnicza» від 5 травня 1923 р.; газ. «Trybuna Robotnicza» від 5 березня 1924 р.

⁵ ДАЛО, ф. 1 с/1, оп. 1, спр. 139, арк. 532.

⁶ Журн. «Наша правда», 1924, № 2—3, стор. 72.

⁷ Там же, 1924, № 9—12, стор. 97.

⁸ Газ. «Земля і Воля» від 1 травня 1925 р.

випадковим явищем, а закономірністю, єдино правильним шляхом, який диктувався класовими інтересами пролетаріату.

В 1928 р. була створена нова партія під назвою «УСДП», але вона була реформістською націоналістичною партією, що не мала підтримки у робітничого класу. Це питання вимагає окремого висвітлення, а тому виходить за межі даного повідомлення.

* *
*

Розрив УСДП з українським буржуазно-націоналістичним табором і соціал-угодовцями, рішуча боротьба проти експлуататорських класів, за національне визволення, координація цієї боротьби з Комуністичною партією і разом з тим невизначеність у вирішенні таких важливих питань, як прийняття революційної програми та приєднання до Комінтерну, недостатньо витримана революційна позиція в національному питанні, збереження деякого впливу угодовських елементів партії свідчать про те, що УСДП у 1920—1924 рр. лише в основному стала на революційну платформу. Революційна позиція, яку зайняла УСДП в більшості найважливіших питань робітничого руху, привела її до Комуністичної партії. В розглядуваний період УСДП відіграла позитивну роль у мобілізації трудящих на революційну боротьбу, в залученні їх до політичного життя, у формуванні їх революційної свідомості.

М. М. БІЛОУСОВ

ПІДГОТОВКА ЕКОНОМІЧНОЇ ЕКСПАНСІЇ США В ЗАХІДНУ ЄВРОПУ НА ЗАКЛЮЧНОМУ ЕТАПІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Монополістичні кола США в роки другої світової війни однією з основних цілей ставили усунення своїх капіталістичних конкурентів з світових ринків. Найбільш агресивним конкурентом США в той час був німецький імперіалізм, але він зазнав поразки. В ході війни Сполучені Штати витиснули також англійський і французький капітал з деяких їх традиційних ринків. Закріпивши свої позиції у Західній півкулі, монополісти США розраховували утвердити своє безроздільне панування в значній частині Європи, Азії, на Тихому океані. Важливе місце в післявоєнних планах США посідала Західна Європа, яку вони хотіли перетворити у величезний ринок збуту американської продукції і взяти під свій економічний і політичний контроль.

Викликає інтерес питання про те, як вплинуло відкриття другого фронту на підготовку американських монополій до економічної експансії у країни Західної Європи, і зокрема у Францію, Бельгію, Голландію, тобто у країни, які були звільнені від німецько-фашистської окупації внаслідок висадки англо-американських військ у північній Франції. Слід зазначити, що ця проблема майже зовсім не висвітлена у радянській історичній літературі.

Експансіоністська діяльність та справжні цілі монополій замовчуються буржуазною історіографією. Проте навіть обмежене коло джерел дозволяє простежити основні тенденції в діяльності монополістичних кіл на заключному етапі війни.

* *
*

У роки війни виробництво в США різко зросло. За даними Управління воєнного виробництва, загальний його обсяг збільшився проти 1939 р. на 120%¹.

За той же час виробництво сільськогосподарської продукції у США зросло на 133%².

Розвиток виробництва супроводжувався зростанням цін і різким збільшенням прибутків, які одержували американські монополії. Якщо у 1939 р. монополісти США одержали до виплати податків понад 7 млрд. доларів прибутку, то у 1942 р. — понад 23 млрд. доларів, у 1943 р. — 29 млрд. доларів. У 1944 р. загальна сума прибутків монополій становила 26 млрд. доларів, тобто трохи знизилась проти 1943 р., але все ж перевищувала довоєнну суму в кілька разів³.

Захищаючи інтереси монополістичного капіталу, правлячі кола США виходили з того, що у післявоєнний час необхідно зберегти досягнутий рівень виробництва, зайнятості і прибутків. Серед різних засобів розв'язання цього завдання головним було розширення ринків для американських монополій.

Одним з важливіших ринків для США завжди був європейський ринок. В 1936—1940 рр. в Європу в середньому йшло 41,4% усього американського експорту. Проте експорт США розподілявся між європейськими країнами нерівномірно. Якщо на країни Балканського півострова припадало приблизно 1,2% експорту США, то країни Північно-Західної і Центральної Європи забирали близько 85% американського експорту, причому між основними імпортерами були такі західноєвропейські країни, як Франція, Голландія, Бельгія і Люксембург. Вже у 1941 р. в зв'язку з агресією фашистської Німеччини експорт США в ці, як і в інші країни Європи практично припинився. Питома вага європейського ринку в експорті США збільшувалась в роки війни тільки за рахунок постачання за програмою ленд-лізу головним чином в Англію і СРСР⁴. Закономірно, що монополісти США були зацікавлені у відновленні і розширенні європейського ринку.

У 1944 р., коли внаслідок перемог Радянської Армії наблизився розгром фашизму, у монополістичних колах США почали висловлювати побоювання, що визволення країн Західної Європи, цього найважливішого ринку для США, буде здійснено Радянською Армією⁵. Перспектива справжнього відновлення державного суверенітету західноєвропейських країн не відповідала інтересам імперіалістичної буржуазії США. Ці побоювання відіграли свою роль у вирішенні тривалого спору між правлячими колами Англії і США з питання про місце висадки англо-американських військ у Європі: чи на території Північної Франції, чи на Балканах. Другий фронт було відкрито 6 червня 1944 р. і до кінця вересня 1944 р. звільнено Францію, Бельгію і невелику частину Голландії.

Економіка Франції, як і інших західноєвропейських країн, зазнала серйозних збитків під час німецько-фашистської окупації та воєнних дій

¹ У. Ф о с т е р, Очерк политической истории Америки, М., 1953, стор. 616.

² «США» (довідник), М., 1946, стор. 153.

³ «Statistical Abstract of the United States», Washington, 1942, стор. 225; 1946, стор. 342; 1947, стор. 347; 1948, стор. 352.

⁴ Підраховано за «Statistical Abstract of the United States», 1948, стор. 926—928.

⁵ R. S h e r w o o d, The White House Papers of H. Hopkins, т. II, New York, 1950; журн. «Foreign Affairs», жовтень, 1947, т. 26, № 1, стор. 64.

на її території¹. Це створювало особливо сприятливі умови для післявоєнного експорту американських товарів у Західну Європу. Редактор відділу ділових новин газети «Нью-Йорк геральд трибюн» Раннер писав через тиждень після відкриття другого фронту: «Район, в якому йдуть найзапекліші бої, буде дороговказом для визначення майбутніх потреб Європи. В цих районах промисловість буде, мабуть, знищена чи сильно пошкоджена. Наша зовнішня торгівля з післявоєнною Європою також буде виходити з цього становища»².

Таким чином, імперіалісти США сподівались, що втрати, яких завдала війна європейським країнам, сприятимуть зростанню попиту на американські товари. В монополістичних колах США почалась підготовка до конкретних заходів, зв'язаних з проникненням на ринки Західної Європи. Успішне відкриття другого фронту і асигнування в сенаті 800 млн. доларів для ЮНРРА розглядались в пресі як сприятливі фактори для відродження «приватної зовнішньої торгівлі» у визволених країнах³.

Треба відмітити, що під час війни майже всі зовнішньоторговельні операції проводились державними установами, що, природно, обмежувало можливості окремих монополістичних об'єднань у розширенні свого експорту і використанні вигідної кон'юнктури. Так, за міжсоюзницькими угодами на протязі майже 6 місяців після визволення країн Західної Європи питання імпорту і експорту вирішували військові власті, і тільки після цього періоду рішення цих питань покладалось на місцеву цивільну адміністрацію⁴. В свою чергу, ця адміністрація також обмежувала зовнішньоторговельні операції приватних осіб. 29 вересня 1944 р. тимчасовий уряд Франції оголосив, що весь французький імпорту і експорт підлягає урядовій ліцензії. Можливості відновлення приватної торгівлі звужувались і тим, що французька торгова місія у Вашингтоні була визнана «єдиним закупочним агентом» Франції у США⁵.

Тому питання про відродження приватної зовнішньої торгівлі з визволеними країнами було надзвичайно важливим для монополій США. Для рішення його було утворено кілька місій представників монополістичного капіталу, які направлялись у визволені країни для «вивчення умов торгівлі і можливостей для практичних приватних операцій в цих районах»⁶. Місії формувались урядовою організацією, так званим управлінням по керівництву економічною діяльністю в іноземних державах.

Одночасно в США було організовано Комітет міжнародної економічної політики на чолі з Уінтропом Олдрічем, головою «Чейз нешнл бенк». Цей комітет, в який входили представники монополій і уряду США, пропонував прийняти так звану міжнародну економічну хартію, щоб усунути «усі торгові бар'єри»⁷.

Інший план висунула торгова палата США, яка підготувала «програму дій для бізнесу» з 11 пунктів, що зводилась до утворення умов для «повного післявоєнного економічного розвитку»⁸. Один з пунктів цієї програми закликав до відновлення максимального торгового обміну.

¹ М. Беттельхейм, Экономика Франции 1910—1952, М., 1953, стор. 269.

² Газ. «New York Herald Tribune» від 11 червня 1944 р.

³ Газ. «The New York Times» від 18 червня 1944 р.

⁴ Н. С h a l m e r s, World Trade Policies, Berkeley, 1953, стор. 304.

⁵ Н. С h a l m e r s, назв. праця, стор. 305—306.

⁶ Газ. «The New York Times» від 24 червня 1944 р.

⁷ Газ. «The New York Times» від 5 липня 1944 р.

⁸ Газ. «New York Herald Tribune» від 17 липня 1944 р.

Хоч більшість пропозицій про розширення міжнародної торгівлі висувалася з метою нібито «безкорисливого» сприяння розвитку інших країн, версію про що охоче підхопили буржуазні вчені США в післявоєнний час¹, неважко помітити, що у 1944—1945 рр. з великих капіталістичних країн тільки США, які менш за всіх постраждали від війни, могли активно виступати на зовнішньому ринку.

Однією з форм активізації діяльності американських монополій в цей час було їх намагання послати в Європу своїх представників. До 29 серпня 1944 р. було подано 700 заявок ділових груп на квитки для поїздки в Європу². Всупереч обмеженням, що пояснювались умовами воєнного часу, фірми порушували питання про дозвіл передачі комерційної інформації в Європу по радіо і телеграфу³. Одним з перших кроків на цьому шляху восени 1944 р. було використання пошти для «комерційних зв'язків»⁴.

У вересні 1944 р. почалось формування економічних місії США в країнах Західної Європи для «координації зусиль усіх американських економічних агентств»⁵. Ці місії утворювались за планами координації діяльності дипломатичних і економічних представництв США за кордоном, виробленим Хеллом, державним секретарем, і Кроулі, головою Управління по керівництву економічною діяльністю в іноземних державах. За цими планами голови економічних місій одержували дипломатичний статус і підпорядковувались послам США у відповідних країнах⁶.

Проте монополістичні кола вимагали від уряду створення умов для більш широкої діяльності. Зокрема, вони змушені були переборювати певні обмеження для пересування приватних осіб у зоні воєнних дій і в прилеглих до неї районах, бо уряд США, виходячи з інтересів монополістичного капіталу в цілому, намагався вплинути на діяльність представників окремих монополій в Західній Європі з тим, щоб вона не завдавала шкоди воєнним зусиллям США.

23 вересня 1944 р. торгова палата США поставила перед урядом питання про допуск американських бізнесменів у визволені райони для «якнайшвидшого встановлення ділових контактів», а також просила надати їм «засоби зв'язку і пересування в цих районах». Торгова палата США вважала, що уряд повинен своєю політикою забезпечити «діловим фірмам США сприятливу і відповідну конкурентну позицію за кордоном»⁷. Звичайно, проведення такої політики крило в собі загрозу зіткнення США з своїми капіталістичними союзниками по антигітлерівській коаліції, і в першу чергу з Англією.

Вже 5 вересня 1944 р. член палати представників Маас відверто заявив в Конгресі, що «деякі з наших теперішніх союзників будуть конкурентами у майбутніх економічних битвах»⁸. Найважливішим конкурентом США була Англія, яка оберігала свої ринки у домініонах і колоніях з допомогою так званої системи імперських преференцій і не збиралась відмовлятися від боротьби за нові ринки⁹. Зрозуміло, що

¹ R. Mikesell, *United States Economic Policy and International Relations*, New York, 1952, стор. 122—123.

² Газ. «The New York Times» від 30 серпня 1944 р.

³ Газ. «New York Herald Tribune» від 30 серпня 1944 р.

⁴ H. Chalmers, назв. праця, стор. 304.

⁵ Газ. «The New York Times» від 11 вересня 1944 р.

⁶ Там же.

⁷ Газ. «The New York Times» від 24 вересня 1944 р.

⁸ «Congressional Record», т. 90, ч. 6, стор. 7556.

⁹ Газ. «Financial News» (Лондон) від 19 вересня 1944 р.; журн. «The Economist» (Лондон) жовтень, 1944, N 5276, стор. 467; № 5279, стор. 581.

британські промисловці і фінансисти з тривогою стежили за експансіоністськими устремліннями американських монополій і пропонували навіть США скоротити плани свого післявоєнного експорту, щоб «інші могли надолужити прогавлене»¹.

На завершальному етапі другої світової війни, в своєрідних умовах воєнного часу англо-американські суперечності помітно посилились².

Активізація американського і англійського монополістичного капіталу могла перешкодити воєнним зусиллям союзників. Розуміючи це, генерал Ейзенхауер у вересні 1944 р. наказав не видавати дозволу на в'їзд у район передової зони приватним особам, які приїздили з метою відкриття контор різноманітних приватних підприємств³. За повідомленням преси, це рішення було «викликане не тільки необхідністю економити засоби військового транспорту, але й нестачею продовольства і місцевого транспорту та відсутністю засобів зв'язку крім військових».

Таке розпорядження союзного командування не влаштувало монополістів США. Голові торгової палати Джонсону пропонували зажадати від державного секретаря Хелла «вчинити тиск» на військові власті, щоб добитися дозволу на поїздки бізнесменів⁴. Щоб обминути обмеження, деякі монополісти посилали своїх представників у Європу у військовій формі⁵. З цією ж метою монополії США використовували канали дипломатичних установ. 5 жовтня 1944 р. державний департамент США і міністерство торгівлі повідомили про плани складання доносень дипломатичними і консульськими представниками, що містили б аналіз економічних і соціальних умов у визволених районах⁶.

Таке розширення функцій дипломатичних органів США вимагало їх реорганізації. 21 жовтня 1944 р. в пресі США з'явилося повідомлення, що відділ закордонної служби державного департаменту збільшить свої штати з 5 тис. до 9 тис. чоловік. Відверто вказувалось, що збільшення персоналу більш як на 70% викликано потребою розширення зовнішньої торгівлі⁷.

В цей же час урядові органи США вирішували питання про те, які обмеження у зовнішній торгівлі можна усунути в майбутньому, і планували утворити певні запаси продукції на період переходу промисловості до мирного виробництва, щоб Англія чи інші конкуренти США не захопили в цей час зовнішні ринки⁸.

Певну роль у проникненні американського капіталу в Західну Європу відіграли філіали банків США, що знаходились у Франції ще з довоєнних часів. У жовтні 1944 р. відновили свою діяльність паризькі контори банків «Гаранті трест компанії», «Нешнл сіті бенк», «Чейз нешнл» і французький філіал компанії Моргана. Планувалось відкриття контор банків у Гаврі, а також на території Бельгії. Власникам цих банків було запропоновано прислати своїх представників у Францію, щоб «відновити свою діяльність у співробітництві із збройними силами»⁹.

Поступово монополістичним колам США вдалося добитися допуску

¹ Газ. «New York Herald Tribune» від 20 жовтня 1944 р.

² К. Hutchison, *Rival Partners*, New York, 1946, стор. 143—158.

³ Газ. «Правда» від 24 вересня 1944 р.

⁴ Газ. «New York Herald Tribune» від 4 жовтня 1944 р.

⁵ Там же.

⁶ «Documents on American Foreign Relations», Ed. by L. Goodrich and M. Carroll, т VI, Boston, 1947, стор. 916—917.

⁷ Газ. «New York Herald Tribune» від 21 жовтня 1944 р.

⁸ Там же.

⁹ Газ. «New York Herald Tribune» від 25 жовтня 1944 р.

окремих приватних осіб у Францію. Для цього вони використали визнання урядом США уряду де Голля. За повідомленням газети «Нью-Йорк геральд трибюн», це визнання «зробило можливим допуск представників американських ділових кіл у Париж, і збройні сили були уповноважені президентом надавати транспорт для комерційних поїздок»¹.

Серед американських бізнесменів, які скористалися новою обстановкою, були представники найбільших монополістичних об'єднань США. Так, у Париж прибули Ф. Коупленд від «Дженерал моторс», Е. Арагон від банківської фірми Моргана, О. Роуд і Е. Райян від компанії «Інтернешнл харвестер». 40 французьких філіалів американських концернів переслали у США донесення про фінансовий і матеріальний стан своїх фірм².

З 1 жовтня 1944 р. було спрощено процедуру видачі урядом США експортних ліцензій приватним компаніям. З того часу для видачі ліцензії вже не потрібна була «імпортна рекомендація» від закупочної місії тої країни, в яку експортувалися товари, — вимагалась лише згода уряду країни-імпортера. Уряд США змінив і практику одержання заявок на постійний ввіз товарів. Раніше об'єднані англо-американські комітети визначали, в яку країну треба направити заявку, одержану від країни, що імпортує. За новим порядком країна-імпортер мала право сама вибирати країну-експортера. Ці зміни були вигідні монополістам США, які мали більш широкі експортні можливості порівняно з їх англійськими конкурентами. У грудні 1944 р. Управління по керівництву економічною діяльністю в іноземних державах повідомило, що з цього часу заявки офіціальних закупочних місій не будуть мати переваг перед заявками, одержаними від приватних осіб. Це рішення було викликано вимогами монополій зняти обмеження з приватної зовнішньої торгівлі³.

Таким чином, восени 1944 р. під тиском монополістичних кіл уряд США вжив ряд заходів, що полегшували економічну експансію США в країни Західної Європи.

Слід відмітити, що інтерес монополістичних кіл США до ринків Західної Європи не означав ослаблення їх інтересу до світових ринків взагалі. Прагнення американського капіталу до захоплення всіх ринків було відверто висловлено на міжнародній економічній конференції 52 країн, яка відбулася в листопаді 1944 р. в м. Рай, у штаті Нью-Йорк⁴. Саме тому конференція привела до дальшого загострення англо-американських суперечностей⁵.

Активізація діяльності монополістичних кіл США після відкриття другого фронту не могла не позначитися на політиці уряду і військового командування США в країнах Західної Європи. Американські монополії вимагали, щоб політика уряду США сприяла планам економічної експансії в Європу. Це було однією з причин підтримки військовими властями США в Європі антидемократичної політики урядів Франції, Бельгії, Голландії, що виступали проти демократичних сил в своїх країнах, за розпуск і роззброєння загонів опору — найбільш послідовних борців проти фашизму, за справжнє відновлення суверенітету своїх країн після війни, за націоналізацію основних галузей промисловості і захист їх від іноземного капіталу⁶. До речі, не витримують ніякої

¹ Газ. «New York Herald Tribune» від 19 листопада 1944 р.

² Газ. «The New York Times» від 4 січня 1944 р.

³ Н. С h a l m e r s, назв. праця, стор. 308—309.

⁴ Газ. «Правда» від 23 листопада 1944 р.

⁵ Газ. «The New York Times» від 21 листопада 1944 р.

⁶ Див., наприклад, М. Т о р е з, Сын народа, М., 1950, стор. 156.

критики спроби деяких буржуазних економістів заднім числом виправдати цю політику антидемократичних сил тим, що нібито національно-визвольний рух у країнах Західної Європи викликався якоюсь «втраченою політичною дисципліною»¹.

Для з'ясування політичних настанов впливових кіл американського капіталу певний інтерес становить звіт президента «Чейз нешнл бенк» Олдріча акціонерам банку 9 січня 1945 р. Олдріч сказав, що «одним з головних завдань американської зовнішньої політики повинно бути повернення у Західній Європі до влади урядів, які... мали б достатню економічну силу, щоб... приєднатися до інших країн у здійсненні широкої програми політичної безпеки і економічної солідарності при системі приватної ініціативи»². Таким чином, зовнішня політика уряду США, за думкою Олдріча, тісно зв'язаного з Рокфеллером, повинна була спрямовуватись на підтримку в Західній Європі таких урядів, які б приєдналися до політичного і економічного блоку держав, що належали б до «системи приватної ініціативи». Неважко побачити і антирадянську спрямованість цього блоку, оскільки, природно, він виключав СРСР, єдину в той час соціалістичну державу в Європі.

Проте не всі кола фінансового капіталу США поділяли політичні устремління Олдріча. На позицію тих чи інших угруповань Уолл-стріту помітно впливав хід воєнних дій проти фашистської Німеччини. Справа в тому, що період найбільш активного складання планів післявоєнної економічної експансії і конкретної підготовки монополій до завоювання західноєвропейських ринків збігся з успішними наступальними діями англо-американських військ у Західній Європі. Навіть у період стабілізації Західного фронту восени 1944 р. в США продовжували сподіватися на швидке закінчення війни в Європі. Арденнський контрнаступ німецько-фашистських військ у грудні 1944 р. примусив правлячі кола США усвідомити необхідність напруження всіх сил для остаточного розгрому фашистської Німеччини.

Ці настрої позначились і на політиці фінансових кіл США. «Нью-Йорк таймс» від 1 січня 1945 р. повідомляла: «На протязі усього минулого тижня фінансові ринки перебували в стані замішання в зв'язку з воєнним становищем... Німецький наступ... виразно нагадав у більшій мірі, ніж це було влітку, про можливі труднощі у майбутньому»³. Тверезе усвідомлення становища, що склалося на фронті, привело і до відповідних висновків. У той же день газета писала: «Настрої Уолл-стріту, що змінюються у ці дні воєнної кризи на Західному фронті, свідчать про те, що все ж таки воєнні події на фронті більше, ніж політичні є провідним фактором на американському ринку. Ясно, що керують станом ринку погляди... на можливу тривалість воєнних подій, а не... змінення політичного обличчя Європи. Покінчити з воєнними діями, а все інше буде легким — так, здається, вважає Уолл-стріт»⁴.

Це означало, що політичні питання, зв'язані з підготовкою до економічної експансії в Європу, тимчасово мали відступити на другий план. Такі настрої частини монополістичних кіл США збігались у цей час з планами американського уряду, що готувався до Кримської конференції глав трьох великих держав, яка, як відомо, зміцнила антигітлерівську коаліцію СРСР, США і Англії. Це не означало, звичайно, при-

¹ С. h. K i n d l e b e r g e r, International Economics, Homewood, 1953, стор. 476.

² Газ. «New York Herald Tribune» від 10 січня 1945 р.

³ Газ. «The New York Times» від 1 січня 1945 р.

⁴ Т а м ж е.

пинення активної діяльності представників американських монополій у Європі.

У лютому 1945 р. в Європу прибули представники банків «Гаранті трест компанії», «Нешнл сіті бенк», «Чейз нешнл бенк», «Дж. П. Морган енд компанії» і «Американ експрес компанії»¹. Представник нафтової фірми «Тексас компанії» приїхав у Францію для інспекції нафтопереробних заводів у районі Бордо. У Францію прибув і представник «Дженерал мілк компанії». Представники «Інтернешнл харвестер компанії» з Чикаго вели переговори з французьким урядом про укладення угоди, за якою ця фірма на своїх підприємствах у Франції виробляла б вантажні автомобілі, трактори і сільськогосподарські знаряддя². Цікаво відмітити, що багато співробітників американської розвідки (ОСС) в Європі були одночасно представниками великих концернів США: Моргана, Дюпона, Меллона, Армура та ін.³

У здійсненні програми розширення американської зовнішньої торгівлі брав участь і уряд США. 28 лютого 1945 р. набрали чинності угоди між урядами США і Франції про ленд-ліз і взаємодопомогу. За цими угодами помітна перевага надавалась постачанню матеріалів, необхідних для воєнних зусиль Франції⁴. Безперечно, уряд США був заінтересований в тому, щоб французька армія взяла участь у завершальних боях проти фашистської Німеччини. Крім того, у плани США входило пожвавлення економіки і відновлення платоспроможності Франції — цієї важливої умови для дальших економічних відносин з нею. Одночасно ця угода прокладала шлях американським товарам у Францію.

Надання довгострокових кредитів країнам Західної Європи було одним з перших кроків фінансової експансії США в той час. Не можна забувати, що країни Європи відчували гостру потребу у доларах, швейцарських франках та іншій так званій твердій валюті⁵. Потреба у доларах і фунтах стерлінгів була викликана також і тим, що англо-американське командування ще до вторгнення в Європу свавільно завищило курс долара і фунта стерлінгів по відношенню до валют Франції, Бельгії і Голландії⁶. Пізніше, у квітні 1945 р., аналогічні, по суті, угоди про ленд-ліз було підписано з Бельгією і Голландією⁷. Буржуазні економісти визнають, що всі ці угоди відіграли важливу роль у післявоєнній експансії США, бо зобов'язували уряди створювати «більш ліберальні умови для міжнародної торгівлі»⁸.

Американські монополісти розглядали угоди уряду США із західноєвропейськими країнами як своєрідний захист зовнішньоторговельних операцій монополій і вимагали укладення ряду «модернізованих» договорів про дружбу і торгівлю. У бюлетені одного з комітетів Національної ради зовнішньої торгівлі так пояснювалась необхідність цих договорів: «Потреба в американських капіталовкладеннях за кордоном... часто підкреслюється представниками іноземних урядів і виразниками інтересів іноземних ділових кіл. Проте у багатьох країнах.. тенденція до експропріації і націоналізації власності і до дискримінаційної прак-

¹ Газ. «The New York Times» від 8 лютого 1945 р.

² Там же.

³ «Congressional Record», Appendix, т. 91, ч. II, стор. А 2012.

⁴ «Documents of American Foreign Relations», Ed. by L. Goodrich and M. Carroll, т. VI, 1947, стор. 307—308.

⁵ W. Diebold, Trade and Payments in Western Europe, New York, 1952, стор. 16.

⁶ A. C r u m p, The ABC of Foreign Exchange, London, 1952, стор. 182—183.

⁷ «Documents on American Foreign Relations», Ed. by L. Goodrich and M. Carroll, ч. VI, стор. 318.

⁸ Н. С h a l m e r s, назв. праця, стор. 279.

тики на користь національних підприємств теж відмічалась»¹. Таким чином, угоди між США та іншими країнами повинні були запобігти здійсненню вимог прогресивних сил у цих країнах. Саме з цією метою країнам Європи був нав'язаний після війни відомий «план Маршалла».

Проте, незважаючи на всі зусилля монополій і урядових кіл США, експорт США розгортався нерівномірно. У травні 1944 р. експорт США в Європу досяг найвищої цифри — 1 млрд. 455 млн. доларів, в лютому 1945 р. експорт зменшився до 886 млн. доларів, а в березні і квітні зріс до 1 млрд. 30 млн. і 1 млрд. 5 млн. доларів². Однією з причин коливання експорту була зміна потреб країн-імпортерів, зв'язана з наближенням закінчення війни. Тимчасом високий рівень виробництва, зайнятості і прибутків у США вимагав постійного розширення ринків. Недаремно державний секретар США Стеттініус 4 квітня 1945 р. на засіданні Ради по зовнішній політиці визнав, що «в мирний час ми не зможемо досягти теперішнього рівня виробництва, якщо не знайдемо ринків за кордоном, так само, як і всередині країни, для наших капіталовкладень, наших товарів і послуг»³.

Не всі монополістичні кола США поділяли плани широкої економічної експансії США після війни. Виходячи з власних інтересів, частина з них закликала задовольнитися «скромною часткою світової торгівлі». Цю точку зору відстоювали представники текстильної, оптичної, хімічної, взуттєвої і шерстяної промисловості, які були найбільше заінтересовані у внутрішньому ринку. Виступаючи від їх імені, президент Національної асоціації виробників шерсті Бессе висловив побоювання, що розширення експорту приведе до зниження тарифів на ряд виробів, що ввозились до США, бо країнам світу буде потрібна американська валюта для оплати експорту США, а це «відбере від наших виробників шерстяних і хімічних виробів, оптичних інструментів, взуття та інших предметів більшу частину американського ринку»⁴. Проте ця група становила меншість в американських монополістичних колах. Провідні галузі промисловості США прямували до повного захоплення ринків своїх капіталістичних конкурентів.

Ще під час війни і в перші післявоєнні місяці США збільшили свій вивіз у такі країни Західної Європи, як Франція, Голландія, Бельгія і Люксембург. Одночасно експорт з цих країн до США порівняно з довоєнним часом скоротився. Зміни у торгівлі США з цими країнами демонструють такі дані⁵:

Якщо в 1936—1940 рр. експорт США до Франції становив (в середньому за рік) — 172 млн. 433 тис. доларів, до Бельгії та Люксембургу — 64 млн. 135 тис. доларів, до Голландії — 74 млн. 990 тис. доларів, то в 1945 р. експорт до цих країн становив відповідно: 472 млн. 14 тис. доларів, 135 млн. 160 тис. доларів і 82 млн. 152 тис. доларів.

Таким чином, експорт США до Франції зріс у 2,7 раза, до Бельгії і Люксембурга — у 2 рази, до Голландії на 7 млн. 162 тис. долара. Незначне збільшення експорту до Голландії в 1945 р. пояснюється, очевидно, тим, що до травня 1945 р. більша частина території Голландії була ще окупована німецько-фашистською армією. Отже, використавши сприятливі умови, монополісти США змогли поширити свій вплив на західноєвропейський ринок.

¹ Газ. «New York Herald Tribune» від 27 березня 1945 р.

² «Statistical Abstract of the United States», 1946, стор. 894.

³ «Documents on American Foreign Relations», Ed. by L. Goodrich and M. Carroll, ч. VI, 1947, стор. 32.

⁴ Газ. «New York Herald Tribune» від 11 квітня 1945 р.

⁵ «Statistical Abstract of the United States», 1948, стор. 926.

Після закінчення в травні 1945 р. війни в Європі багато обмежень для торговельних операцій монополістів США в західноєвропейських країнах було скасовано. Утворились умови для виникнення нових форм економічної експансії США.

Таким чином, підготовка післявоєнної економічної експансії США в Західну Європу на останньому етапі війни з фашистською Німеччиною відзначалась певною своєрідністю. Так, з відкриттям другого фронту в Європі вона помітно активізувалась. Разом з тим умови воєнного часу утруднювали діяльність монополістичних кіл, які змушені були переборювати деякі обмеження комерційної діяльності в країнах Західної Європи в період воєнних дій. Американські монополісти велику увагу приділяли розробці різноманітних програм дій, а також формуванню місій для з'ясування обстановки в країнах Західної Європи. Характерним є прагнення монополістичних кіл підкорити політику США в Західній Європі своїм планам, а також участь урядових органів у підготовці економічної експансії США.

ДОКУМЕНТИ

ІЗ ЛИСТУВАННЯ Г. І. ПЕТРОВСЬКОГО З КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЮ ОРГАНІЗАЦІЄЮ БІЛЬШОВІКІВ

(1913—1914 pp.)

У 1912 р. Г. І. Петровського було обрано депутатом IV Державної думи по робітничій курії від Катеринославської губернії. Разом з іншими депутатами-більшовиками Г. І. Петровський проводив величезну роботу не тільки в Думі, використовуючи цей загальноросійський легальний орган в інтересах партії, а й поза нею. Депутати-більшовики зустрічалися з виборцями, під час думських канікул організовували нелегальні збори, підтримували зв'язок з місцевими більшовицькими організаціями, з окремими робітниками, посилали їм літературу і т. д. Вміщені нижче окремі листи Г. І. Петровського переконливо свідчать про широку позадумську діяльність депутатів-більшовиків.

Листи Г. І. Петровського написані в кінці 1913 — на початку 1914 р., в період, коли боротьба в думській соціал-демократичній фракції між більшовицькою «шестіркою» і меншовицькою «семіркою» особливо загострилася. Меншовицькі депутати, використовуючи випадкову більшість в один голос, придушували найелементарніші права депутатів-більшовиків, відмовили їм у праві мати свого секретаря, позбавили їх представництва у Міжнародному соціалістичному бюро. 18 жовтня 1913 р. в газеті «За правду» більшовицька «шестірка» примушена була відкрито виступити з своєю «Заявою», в якій викривала антипартійну, розкольніцьку діяльність меншовицьких депутатів і вимагала рівності при вирішенні питань в соціал-демократичній фракції. 29 жовтня 1913 р. в газеті «За правду» було опубліковано повідомлення депутатів-більшовиків про їх рішення відокремитись у самостійну соціал-демократичну робітничу фракцію.

Г. І. Петровський в своїх листах викривав опортуністичну політику меншовиків-депутатів, яка спричинила до розколу соціал-демократичної фракції, показував помилковість тактики ліквідаторів. «В чем язва ликвидаторства,— писав Г. І. Петровський.— А в том, что, отрицая нелегальную работу, они совершенно ею пренебрегают и занимаются исключительно только легальной...» (док. № 2). Але і в легальних організаціях робітників меншовики-ліквідатори користувалися слабим впливом. «На нашей стороне,— підкреслював Г. І. Петровський,— не только масса пролетарская, но и все профессиональные союзы, разве только кроме печатников» (там же).

Листи Г. І. Петровського говорять про ті величезні труднощі, в яких доводилося працювати депутатам-більшовикам. Коли Г. І. Петровський підписав заяву більшовицької «шестірки», меншовики Катеринославської губернії організували шалену кампанію проти нього (док. № 1, 4, 6), а більшовики Катеринослава забарилися з підтримкою свого депутата, що вікликало законні нарікання з боку Г. І. Петровського.

«Сейчас утром я прочитал в «Н[овой] р[абочей] г[азете].— писав Г. І. Петровський,— открытое письмо на имя мое, где меня клеймят изменником наказа от уполномоченных. Неужели вы и теперь не отзоветесь, ведь вам известно по моим докладам, почему я занял такое положение, вам известна выборная кампания и кто во главе ее стоял; я еще раз спрашиваю вас, товарищи, неужели вы будете позорно молчать? Это сильно выражение, но я должен его употребить даже к своим единомышленникам, которые в момент необходимой поддержки молчат!..» (док. № 1).

У наступному листі, написаному через п'ять днів, Г. І. Петровський повідомляв уже про одержання резолюції з Катеринослава і дякував від свого імені і від імені своїх товаришів за подану підтримку. Про листи і резолюції підтримки більшовицької «шестірки» говориться і в інших листах Г. І. Петровського. Його листи свідчать про широкі зв'язки депутатів-більшовиків з виборцями, з місцевими партійними організаціями.

Листи Г. І. Петровського були направлені Катеринославській більшовицькій організації (док. № 1, 2, 3, 4, 6), і лише один з них адресовано не колективу, а окремій особі — молодому члену партії (док. № 5). Всі документи публікуються вперше і є доповненням до публікації в журналах «Летопись революции» (№ 5, 1926), «Историк-марксист» (№ 2, 1937), Г. И. Петровский, Речи и статьи периода IV Государственной думы, 1912—1914 гг. (ч. I, Госиздат Украины, 1930). Автографи зберігаються в архіві Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

Документи підготовлено до друку М. І. Кравчуком, П. М. Шморгуном та І. І. Зоненбергом з дозволу і за консультацією Г. І. Петровського.

№ 1

Здравствуйте товарищи!

Здесь в Петербурге необычайно энергичную, достойно только печальной участи, развивает свою деятельность т. Кузнецов¹. Может Вам известно, с каким он треском провалился на собрании металлистов, несмотря на все это он в том же духе действует. Вам не мешало бы обсудить его положение, обсудить, конечно, с рабочими и соответствующее письмо послать ему; можно через «Н[овую] р[абочую] г[азету]»² и через меня, это было бы хорошо, т. к. Ваше мнение, как мнение избирателей, могло бы воздействовать на него. Парень он хороший, а от петербургских рабочих получает большой остракизм. Я уже послал Вам письмо и забыл передать т. Коп³ привет из Харькова от его друга, передайте ему, он знает, да не забудьте кланяться ликвидатору Игнату⁴ и другим товарищам. Забыл, писал ли я вам, чтобы вы прислали сведения о количестве проф[союзных] общ[еств], их деятель[ости], количест[ве] член[ских] взносо[в] и прочей деятельности.

Еще должен Вам сообщить, чтобы вы там копили деньги для поездки за границу на профессиональный... конгресс⁵.

Еще раз прошу описать состояние дел на всех заводах и фабриках и прислать, это чрезвычайно важно. И когда уже жизнь пробьет вашу толстую кожу сознания! Кажется единомышленники, а вот друг другу не помогаем. К Вам скоро придет безработный, примите все меры устроить его...

Сейчас утром я прочитал в «Н[овой] р[абочей] г[азете]» открытое письмо на имя мое, где меня клеймят изменником наказа от уполномоченных. Неужели Вы и теперь не отзоветесь, ведь Вам известно по моим докладам, почему я занял такое положение, Вам известна выборная кампания и кто во главе ее стоял; я еще раз спрашиваю Вас, товарищи, неужели Вы будете позорно молчать? Это сильное выражение, но я должен его употребить даже к своим единомышленникам, которые в момент необходимой поддержки молчат!.. Я прошу Вас сейчас же собраться первоначальной тройке⁶, обсудить положение дел во фракции и по существу наших разногласий, а затем дать санкцию моему поведению, выработать резолюцию. Собраться выборной тройке⁷, тоже обсудить все положение, выработанную резолюцию на тройках в духе последовательного партийного марксизма провести на собраниях рабочих и, как можно скорей, прислать. Вы посмотрите: все проф[ессиональные] союзы Петерб[ургских] рабочих и огромное большинство заводов и фабрик отзывается и стоит за нас.

В полной уверенности жду отклика, энергичной деятельности и поддержки.

С тов[арищеским] приветом
Петровский

№ 2

Здравствуйте!

Товарищи! Если мы будем более внимательно относиться друг к другу, то может быть и работа наладится у нас лучше, и появятся элементы, которые скорее и энергичнее примутся организовать наше необходимое любимое дело.

А между прочим политически мы так разно понимаем вещи, что когда-нибудь надо будет друг друга проверить.

Вы знаете, что успех социал-демократии зависит между прочим и от моральной спайки у нас, а что самое главное, это единомыслие в вопросах организации...

Есть ли у нас этот драгоценный залог обоюдного понимания?

Я позволяю думать, что есть, но только не развито, а между прочим как это необходимо!..

Вы ведь разделяли мои взгляды, и тов. Марк⁹ раз или два говорил, что с ликвидаторами невозможно работать и предлагал исключить их из своей среды и поля деятельности. Мне приходилось удерживать его, почему? Потому, что на практике единства скорей можно добиться, ибо громадная часть рабочих, понимая одинаково свои интересы, заставит в своей массе подчиниться идущего или искривляющего пути движения пролетариата.

Другое дело литераторы, да еще интеллигентного лагеря, замкнутость которых не дает возможность ясного сознания политической потребности момента в движении пролетариата. Отсюда и начинается трагедия или раскол в русской [социал]-демократии.

Поэтому мы шестеро обратились ко всем рабочим с нашим заявлением с е м е р ы м, полагая, что вы, товарищи, поймете суть разногласий наших не только в думской работе.

В чем язва ликвидаторства? А в том, что, отрицая нелегальную работу, они совершенно ею пренебрегают и занимаются исключительно только легальной и, если занимаются нелегальной работой, то в самых незначительных размерах, от случая к случаю, прерывая эти ячейки или так называемые инициативные группки, чем и попадают в глубокое противоречие с рабочим движением. Так, обходя с докладом о положении дел во фракции, я встретил чуть ли не на каждом заводе разговоры о заводских комитетах, районных и т. д., которые существуют, и к чему ликвидаторы отрицательно относятся.

Путиловские, а за ними Обуховские рабочие крайне удивлялись ликвидаторским элементам из рабочих, не понимающих основных задач движения. Правда, их очень мало: так на десять партийцев одного ликвидатора не приходится, но и здесь по отношению к ним всегда встает вопрос, какой ставал у т. Марка. Теперь, тов[арищи], к делу: вы если следите по «Правде» и «Н[овой] р[абочей] г[азете]» о резолюциях, то увидите, что на нашей стороне не только масса пролетарская, но и все профессиональные союзы, разве только кроме печатников.

Вам теперь известно, что мы думаем добиться от своих товарищей по фракции, а партийная жизнь — это особая статья, другие разговоры, другие соглашения. Поэтому присланную резолюцию¹⁰ я видоизменил, обходя партийные вопросы, отделяя их от фракционных. Ибо положение во фракции самое ненормальное: одни партийцы, другие готовы бороться с партийцами и их стремлениями! Это противоречие удалить может только энергичное вмешательство сознательного пролетариата, разбирающегося в партийных вопросах, их истории и развитии. Если

Вы будете протестовать, то я и вторую часть пушу в печать, но не советую, так как эта часть не выдержана. Очень благодарен и я и мои товарищи за оказанную поддержку. Мы полагаем, что это выходит из глубокого вашего убеждения и симпатии к партии, да иначе и не может быть у тов[арищей], которые хоть чуть практически работают. Но будьте немножко энергичней. Тов[арищ], сдавший письмо и корреспонденции с резолюцией, опустил в почтовый ящик, а так может пропасть. Хорошо и даже очень хорошо, что Вы пустили резолюцию для подписи, во-1) это дело расшевелит немножко публику: всякий или многие зададутся мыслью в чем дело? Хорошо бы по этому поводу дискуссию развить (к Вам через неделю придет хороший хлопец) и во-2) число подписей будет указывать, конечно, в среднем каково количество рабочих, принимающих то или иное участие в этом деле.

Теперь кончаю. Важное учреждение это социалистическое международное бюро, куда представительства от нас не дала им «семерка». Резолюция помещена, пойдет и корреспонденция, постарайтесь узнавать, как дела обстоят на других заводах и корреспондируйте. Спрашивайте у [Груса]¹¹ для вас писем и прочее, узнайте у т. Рыжикова¹² платил он за литературу страховую или нет, пусть пишет. Настойте, чтобы счет оплатил за страховую литературу.

30/X. ¹³С товар[ишеским] приветом
Петровский

№ 3

...Подписи возможно побольше собирать, кампанию за восьмичасовой рабочий день надо глубже и шире провести, а главное, по всем заводам.

На этом пока останавлиюсь. Глубоко благодарен за поддержку в борьбе с ликвидаторством, а то раньше все приходилось одному, вот так коллективно веселей, лучше и милей, а главное работа идет, развивается классовое самосознание, что главнее всего. Мы теперь уже опираемся только на самих себя, интеллигенция нас не ведет. Кланяйтесь всем, всем товарищам.

19/XI. ¹⁴С товар[ишеским] приветом
Петровский

Р. С. Еще раз прошу беречь силы, аккуратней будьте в переписке, не давайте никому прямого на себя адреса. Будьте предусмотрительней.

№ 4

...Не забудьте продолжать обсуждать наше положение и присылать резолюции, как это сделал т. Лесной — председ[атель]¹⁵. У Вас скоро будет хороший хлопец, ему можно довериться и сделать ему всевозможные услуги. В Н. Р. Г. напечатано письмо Брянца¹⁶, вы, вероятно, знаете кто это. Вы должны потребовать от него, какое он имеет право лично от себя представлять ко мне требования, ему я отвечаю, но со своей стороны вы скопом должны потребовать от него объяснений. Пусть пишут корреспонденции с Брянского, трубного завода и Нижнеднепровска. Можно посылать их мне прямо на Думу.

Дата ¹⁷

Петровский

№ 5

Здравствуйте дорогою товарищ!

Постараюсь выполнить ваши требования, я хорошо Вас помню, видно Вам на роду много счастья придется испытывать, поэтому Вы должны свое счастье полностью испытать и в политической жизни. Вы молодой и свой талант и силы не закапывайте, а посвятите его великому делу освобождения пролетариата. Нет более величайшего наслаждения для нас, рабочих, как познание великой идеи социализма. Вам надо прочитать «Спартак». Это довольно возбуждательная беллетристика. Книга стоила раньше 1 р. Затем Золя: «Углекопы», «Труд», «Париж», «Плодовитость», Дмитриевой «Червоный хутор». Каутского «Этюды» и вообще его все интересно, как и Бебеля, правда, это уже не беллетристика, Бокля «История цивилизации Англии», «История франц[узской] револ[юции]» Блоса. Богданова «Краткий курс экон[омической] науки», а потом и Маркса. Правда, еще необходимо предварительно познакомиться с «Эрфуртской программой» и «Коммунистическим Манифестом», и тогда Вы будете очень развитой пролетарий, а теперь не забудьте выписывать «Просвещение», «Вопросы страхования» и распространять. Речи наши, конечно, будут печатать, пока наши газеты будут выходить.

Постарайтесь видеть Лесного председателя¹⁵ и передайте ему мой горячий привет, да скажите, что ему из Харькова тоже шлют горячий привет. Я ему написал бы письмо, да адрес где-то затерял, но пробую его по памяти восстановить и pošлю ему письмо вместе с этим, значит Вы ему передадите это. Благодарите его от нас «шестерых» депутатов и за поддержку⁹¹⁸. Я получил привет от брян[ских] рабочих с подписями.

А кто такой П. И. Лесовик¹⁹, не помню. Кстати, скажите или спросите у тов. Марка⁹, почему он ничего не пишет. Ведь он обязан это делать, ему поручено не только внутреннее, но и внешнее сношение; до сих пор я получал письма только от П. И.²⁰, которую хорошо знает Марк, и больше ни от кого. Согласитесь, что это дико, я просил и умолял, ничего не помогает, неужели мне следует махнуть рукой на все. Бьешься здесь как рыба об лед, а у Вас нет ни капли сочувствия, не знал, что горькая участь будет депутату.

Относительно положения дел во фракции. Вы должны развить поглубже и все нами указанные частности возвести к общему разногласию, которое происходит в стране, т. е. основное положение, что ликвидаторство не выдерживает критики, рабочего движения. В столицах абсолютнейшее большинство стоит за партийцами. Отрекаясь от нелегальной работы, ликвидаторство погубило себя, все профессиональные союзы и почти все культурно-просветительные общества стоят на нашей стороне. Это может служить большим средством агитации за нас, большевиков. Тенденция «семерых» депутатов заключалась, под ферулой единства провести лозунги, отвергающие движение рабочих. Мы не могли до этого допустить и требуем только равенства, т. е., если «семеро» захотят провести для нас неприемлемое, то пусть проводят от себя, а не от целой фракции. Раз существуют два течения, порознь которым подчиняются обе половины фракции, не может быть того единства, о котором ликвидаторы трубят. Правда, это зло, но не мы его родили, и поэтому равноправие есть логический выход из тупика, «семеро» еще упорствуют, необходимо все силы мобилизовать около нас и быть решительными. [К Груссу]¹¹ должна прийти литература, возьмите поскорей. Мой горячий привет всем товарищам.

№ 6

Здравствуйте товарищи!

По получении открытки Вам сейчас по всем адресам посылали газеты. Задержка произошла из-за выезда адресата. Ждем, когда Вы будете телеграфировать о приостановке высылки газет, но лучше бы, ей богу, не ждать этого.

Открыток получил одну, ответ на анкету²² тоже один, эту последнюю, которую Вы считаете третьей.

Я Вас убедительно прошу ответить, как обстоит дело с привлечением меня приставом брянс[кого] завода²³. Я писал тов. К.²⁴, чтобы он все возможное сделал, сходил к Полонскому²⁵, выяснил с ним, что надо делать и что можно сделать и вообще берется ли он. Я ему писал, но ответа еще нет, и, может быть, по каким-нибудь причинам он и не хочет отвечать. Кстати, перешлите его точный адрес.

Затем, какое-нибудь отношение к донецкому совещанию²⁶ вы вынесете или нет? Как Вы относитесь к снятию этим совещанием доверия с меня и переложения этого доверия Тулякову²⁷?

Это было напечатано в «Северной рабочей газете»²⁸.

Почему от Вас нет корреспонденций? Это прямо беда — в «Правде» ничего не было по поводу выборов в присутствие, и вообще про Екатеринослав мало слышно и только в [Северной] [рабочей] [газете] иногда кое-что узнаешь. Ради бога, корреспондируйте раза два в месяц, обязательно будем помещать. Повидимому, Вы там совсем закисло! Хотя бы проехались по губернии своей в несколько мест! Этим не только бы сами освежились, но и через связи оживили бы работу.

Вы можете себе представить, что писем, обращений, корреспонденций и проч. я получаю из Макеевки, Юзовки, Майкопа и других рудников так много, что надоедает, а от вас ни гу-гу... Почему про Брянский завод ничего не пишете? Ведь только описанием можно расшевелить народ.

На пасху наверно не буду. Как Вы думаете на счет социалист[ического] конгресса в Вене⁵? Нам, как фракции, многие общества поручают представительство туда. Если есть что возможное из новых материалов по горному вопросу у Лященко²⁹ — попробуйте выклянчить и прислать. Еще одно: Вы настоять должны, чтобы Полонский взялся за защиту меня в суде. Я Вам пришлю двадцать пять руб[лей], и Вы ему дадите на расход от имени Вашего. Вы должны понять, в чем тут дело. Прошу покорнейше ответить на все это.

Всегда к Вам с тов[аришеским] прив[етом]
Петровский

Ради Бога, давайте заведем правильную переписку между собой.

Дата³⁰

Архів Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, ф. 1, оп. 101, спр. 1715, арк. 1—11.

ПРИМІТКИ

¹ Г. С. Кузнецов — член III Державної думи, обраний по робітничій курії від Катеринославської губернії, меншовик.

² «Новая рабочая газета» — легальний орган меншовиків-ліквідаторів, виходила в Петербурзі у серпні 1913 р. — січні 1914 р.

³ Коп — особа його не установлена. Можливо, це В. Копп, який був потім послом у Японії. Г. І. Петровський припускає також, що це міг бути і С. Покко.

⁴ Ігнат — меншовик, пізніше став більшовиком. Прізвища Г. І. Петровський не пригадав.

⁵ Конгрес II Інтернаціоналу був призначений у Відні на серпень 1914 р., але не відбувся тому, що почалась імперіалістична війна.

⁶ Трійка, обрана на зборах Катеринославської більшовицької організації для зв'язку з депутатом (за даними Г. І. Петровського).

⁷ Виборна трійка — очевидно, обрана на зборах Катеринославської більшовицької організації для проведення виборів депутата.

⁸ Судячи по згаданому у тексті «відкритому листу» «друкарського робітника», опублікованому в «Новой рабочей газете» 25 жовтня 1913 р., лист написано 25 жовтня 1913 р.

⁹ Марк — службовець управління Катерининської залізниці, більшовик, пізніше став меншовиком. Прізвища його Г. І. Петровський не пригадав.

¹⁰ Резолюція Катеринославської більшовицької організації, опублікована в газеті «За правду» 29 жовтня 1913 р.

¹¹ Грус листувався з Г. І. Петровським. Прізвище Груса закреслене Г. І. Петровським з конспіративних міркувань.

¹² Я. О. Рижиков — старий більшовик, живе зараз у м. Новомосковську, Дніпропетровської області.

¹³ Судячи по згаданій у тексті резолюції Катеринославської більшовицької організації, опублікованій в газеті «За правду» 29 жовтня 1913 р., лист написано 30 жовтня 1913 р.

¹⁴ Зміст цього уривку і двох попередніх листів дає підставу вважати, що лист написано в кінці 1913 р.

¹⁵ Лісний голова — не установлений, Г. І. Петровський його не пам'ятав.

¹⁶ Б. Брянець — меншовик-ліквідатор, робітник Брянського заводу, який опублікував свій лист в «Новой рабочей газете» 9 листопада 1913 р. Прізвища Г. І. Петровський не пам'ятає. «Відповідь» Брянцю Г. І. Петровський опублікував у газеті «За правду» від 12 листопада 1913 р.

¹⁷ Виходячи із згадки в тексті листа Брянця, лист написано не пізніше 12 листопада 1913 р., тобто не пізніше дати опублікування «Відповіді» Г. І. Петровського Брянцю.

¹⁸ Очевидно, мова тут іде про дев'ять депутатів, обраних в IV Державну думу від робітничої курії (шість більшовиків і три меншовики).

¹⁹ П. І. Лісовик — позапартійний робітник, примикав до більшовиків; тепер живе в Краматорську.

²⁰ П. І. — особа не установлена. Прізвища Г. І. Петровський не пам'ятав.

²¹ Судячи по згаданому в тексті журналу «Вопросы страхования», який почав виходити з 26 жовтня 1913 р., лист було написано в кінці 1913 р.

²² Було дві анкети: про 8-годинний робочий день і про платформу (за опублікування в більшовицькій «Правде» чи в меншовицькому «Луче»). Про яку анкету йде тут мова, Г. І. Петровський не пам'ятав.

²³ Згаданий в статті Г. І. Петровського «Заметка депутата» (газета «Правда» від 28 червня 1913 р.) пристав Брянського заводу Синьківський подав на Г. І. Петровського в суд. Але царським властям не удалося зібрати обвинувачення, і суд був змушений виправдати Г. І. Петровського.

²⁴ К. — особа не встановлена. Прізвища Г. І. Петровський не пам'ятав.

²⁵ І. Б. Полонський — помічник присяжного повіреного, який вів справу Г. І. Петровського. Листи Г. І. Петровського до І. Б. Полонського за березень 1914 р. опубліковані у збірнику: Г. И. Петровский, Речи и статьи периода IV Государственной думы, ч. I, стор. 224—226.

²⁶ Донецька нарада — нарада меншовиків-ліквідаторів Донбасу, яка відбулася після розколу соціал-демократичної фракції IV Державної думи. Вона прийняла рішення позбавити довір'я Г. І. Петровського, не вважати його своїм депутатом і передати повноваження депутату Тулякову, меншовику.

²⁷ І. М. Туляков — депутат від Донської області, член меншовицької «семірки».

²⁸ «Северная рабочая газета» — легальний орган меншовиків-ліквідаторів, виходила у Петербурзі в січні—травні 1914 р.

²⁹ Лященко — лікар, який обслідував умови життя робітників Катеринославської губернії. Його дані Г. І. Петровський часто використовував у своїх виступах в IV Державній думі.

³⁰ Судячи по згаданій у тексті «Северной рабочей газете», яка почала виходити 30 січня 1914 р., по згадці про пасху і просьбі Г. І. Петровського до І. Б. Полонського взятися за ведення його справи, лист було написано на початку 1914 р.

ОГЛЯДИ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

І. М. КУЛІНИЧ, М. М. КОШИК

РЕВОЛЮЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ НІМЕЦЬКОЇ КОМУНІСТИЧНОЇ ГРУПИ «СПАРТАК» НА УКРАЇНІ В 1919 р.

(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГАЗЕТ „DIE WELTKOMMUNE“ І „VÖLKERFREIHEIT“)

Міжнародна солідарність трудящих усього світу з Країною Рад — першою соціалістичною державою набирала в перші роки її існування найрізноманітніших форм. В багатьох країнах ширився могутній революційний рух трудящих мас проти агресії імперіалістичних держав під лозунгом: «Руки геть від Радянської Росії!», піднімалася хвиля національно-визвольної боротьби в колоніальних і напівколоніальних країнах.

Однією з форм прояву пролетарського інтернаціоналізму була безпосередня участь іноземних комуністів і багатьох тисяч безпартійних угорців, китайців, чехів, німців, сербів, поляків, румун та представників інших національностей в боротьбі за захист перемог Великої Жовтневої соціалістичної революції.

В Росії колишні військовополонені під керівництвом своїх комуністів створювали загоны добровольців для боротьби з контрреволюцією. Комуністичні іноземні групи в Росії для ведення роботи серед колишніх військовополонених об'єднувалися у федерацію, що була організована в травні 1918 р. як керівний орган іноземців-комуністів¹.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 517. Ще в квітні 1918 р. був скликаний Всеросійський з'їзд військовополонених, на якому 250 делегатів представляли близько 520 тис. військовополонених, що об'єднувалися в революційні організації. Цей з'їзд виробив коротку програму дій революційних організацій, перед якими ставилося завдання активно підтримувати пролетарську революцію в Росії, готувати агітаторів для ведення пропаганди серед військовополонених і серед німецьких і австро-угорських окупаційних військ. Для поліпшення керівництва іноземними комуністичними групами і була створена Федерація іноземних комуністичних груп, яка

В. І. Ленін надавав дуже великого значення роботі іноземних комуністів серед військовополонених. Виступаючи в березні 1919 р. на VIII з'їзді РКП(б), він так характеризував їх діяльність: «Я мушу сказати, що тут помічається справжня основа того, що зроблено нами для III Інтернаціоналу... Якщо за короткий строк ми могли так багато зробити на з'їзді комуністів у Москві, то це завдяки тому, що була виконана гігантська підготовча робота Центральним Комітетом нашої партії.. Проводилася пропаганда і агітація серед іноземців, що перебувають у Росії, і був організований цілий ряд іноземних груп. Цілі десятки членів цих груп були цілком введені в курс основних планів і загальних завдань щодо провідних ліній. Сотні тисяч військовополонених з армій, що їх імперіалісти будували виключно в своїх цілях, пересунувшись в Угорщину, в Ні-

входила до складу РКП(б). Затвердження Центральним Комітетом РКП(б) федерації як керівного органу іноземців-комуністів, відбулося в травні 1918 р. Спочатку до складу федерації входило 7 груп а на середину березня 1919 р. їх стало 9. (Див. В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 135). В зв'язку з визволенням України для безпосередньої роботи серед інтернаціоналістів-червоноармійців, значна кількість яких брала участь у боротьбі з ворогами Радянської влади, Федерація іноземних груп була переведена з Москви до Києва. З наступом денікінців на Україну Федерація іноземних груп у вересні 1919 р. знову переїхала з Києва до Москви. Федерація припинила свою діяльність на початку 1920 р. (Див. В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 517); А. Н. Глуговський, Из истории румынских коммунистических организаций и интернациональных частей на территории Советской России (1918–1920 гг.), журн. «Новая и новейшая история», 1957, № 3.

мечини, в Австрію, створили те, що баццли більшовизму захопили ці країни цілком. І якщо там панують групи або партії з нами солідарні, то це завдяки тій, зовнішньо не видній... роботі іноземних груп в Росії, яка становила одну з найважливіших сторінок у діяльності Російської Комуністичної партії, як одного з осередків Всесвітньої Комуністичної партії»¹.

В радянській історичній літературі з'являється все більше наукових праць, присвячених революційній діяльності багатьох тисяч іноземців, які пліч-о-пліч з народами молоді Країни Рад захищали її завоювання від білогвардійців і інтервентів.

Наша стаття присвячується революційній діяльності німецької комуністичної групи на Україні в 1919 р., яка становила складову частину революційної діяльності Комуністичної партії Німеччини. Ця тема досі майже зовсім не досліджена².

Німецька комуністична група в 1919 р. на Україні проводила значну революційну роботу серед німецьких окупаційних військ, військовополонених і німецького населення, закликаючи їх підтримувати Радянську владу, боротись проти її ворогів. Робота німецьких комуністів серед військовополонених і солдатів, які поверталися додому, сприяла дальшому піднесенню революційного руху в самій Німеччині.

Німецька комуністична група з листопада 1918 по серпень 1919 р. видавала газети «Ді Вельткомуне» і «Фьолькерфрейхейт». Спочатку газета «Ді Вельткомуне» виходила у Харкові³, з середини квітня 1919 р.— у Києві⁴, а з 31 травня 1919 р. німецькі комуністи почали видавати у

Києві газету «Фьолькерфрейхейт»¹. В Харковій газеті «Ді Вельткомуне» видавалась у друкарні, що містилась по вул. Плетнівській, 14, в Києві вона виходила в першій Радянській друкарні по вул. Московській, 8, а її редакція знаходилась по Лютеранській, 23. Газета «Фьолькерфрейхейт» видавалась у цій же друкарні².

Німецька комуністична група на Україні спрямовувала свої зусилля на те, щоб організувати і об'єднати військовополонених і солдатів окупаційних військ, виховати в них почуття пролетарського інтернаціоналізму, братерської дружби і солідарності з радянським народом. Велику роль у виконанні цих завдань відіграли газети «Ді Вельткомуне» і «Фьолькерфрейхейт», які пояснювали міжнародне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції, систематично висвітлювали революційні перетворення в Радянській Росії, закликаючи німецьких солдатів до активної підтримки і захисту завоювань робітничого класу Росії і України. В передовій статті 15 січня 1919 р. газета «Ді Вельткомуне» писала, що коли російський пролетаріат взяв державну владу в свої руки, буржуазія всього світу була впевнена, що молода Радянська республіка скоро впаде під об'єднаними ударами міжнародного імперіалізму і білогвардійських банд. Але імперіалісти прорахувались. Робітничо-селянські Ради, взявши владу, націоналізували банкі і великі промислові підприємства, чим вибили ґрунт з-під ніг буржуазії. «Російські робітники і селяни,— говорилося далі в газеті,— також довели, що вони досить сильні духом, щоб з мужністю дивитися в очі будь-якому ворогові і не боятися ніякої небезпеки»³.

Спартаківці роз'яснювали солдатам німецьких окупаційних військ, що російська буржуазія об'єдналася і, спираючись на підтримку капіталістів інших країн, знову хоче надіти ярмо на робітників і селян Росії. Вороги молоді Радянської республіки оточують її з усіх боків. Але подібно до того, як людина неспроможна спинити час, так і міжнародній буржуазії не вдається задушити волелюбні прагнення трудящих. «Ми були впевнені, ми знали,— писала газета «Фьолькерфрейхейт» в липні 1919 р.— що міжнародний пролетаріат підтримає велику справу революції, почату трудовими класами Росії... Ми також знаємо, що капіталізм добровільно не залишить поля бою, ось чому його потрібно знищити!». Капіталізм хоче задушити Радянську Росію. Але поразка Російської республіки була б сер-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 136

² У праці німецького історика професора А. Нордена «Между Берлином и Москвой», виданій російською мовою Видавництвом іноземної літератури в 1956 р., тільки коротко згадується про роботу німецької комуністичної групи в Харкові (стор. 252).

³ «Die Weltkommune» Nachrichten-Blatt für die deutschen Soldaten herausgegeben von der Ausländischen Abteilung bei der Provisorischen Arbeiter und Bauern-Regierung der Ukraine. З кінця січня 1919 р. в заголовку газети відмічалось, що вона видається іноземним відділом тимчасового Робітничо-селянського уряду України і німецької групи КП(б)У в Харкові (Herausgegeben von der Ausländischen Abteilung der Provisorischen Arbeiter- und Bauern-Regierung der Ukraine und der Deutschen Gruppe der Ukrainischen kommunistischen Partei in Charkow).

⁴ З середини квітня 1919 р. в заголовку газети вже вказувалось, що вона є органом німецької групи КП(б)У «Спартак» у Києві (Herausgegeben von der Deutschen Gruppe der Ukrainischen Kommunistischen Partei (Spartakusgruppe) in Kiew).

¹ «Völkerfreiheit» (Herausgegeben von der Deutschen Gruppe der Ukrainischen Kommunistischen Partei (Spartakusgruppe) in Kiew).

² Газ. «Völkerfreiheit» від 31 травня 1919 р.

³ «Die Weltkommune» від 15 січня 1919 р.

йозним ударом для міжнародного пролетаріату, для світової революції!.. Ось чому ми повинні перемогти всіх ворогів, які загрожують Радянським республікам¹. Ми боремося проти імлітаризму, але ми повинні озброювати революцію... Час діяти настав! Пролетарі, будьте стійкими!»².

Допомогу російським братам по класу в захисті їх завоювань німецькі комуністи тісно пов'язували з завданнями по розгортанню революційної боротьби тими німецькими солдатами, які поверталися додому. В одній з своїх статей «Фолькерфрейхейт» підкреслювала, що розклад військ Антанти зайшов вже так далеко, що імперіалісти не можуть на них покластися, що революційній ідеї російських робітників і селян охоплюють імперіалістичні війська, наче епідемії. Радянські республіки мають не тільки ворогів, а й друзів. Французьким, англійським, американським, німецьким, румунським, грецьким солдатам, які повертаються додому з Росії, стає зрозумілим, що визволення від капіталістичного гніту буде досягнуте не придушенням революції в Росії, Україні і Угорщині, а шляхом революції у власних країнах³. Ця стаття була співзвучна з словами В. І. Леніна, який у своїх відповідях на питання американського журналіста 20 липня 1919 р. вказував на безперервне піднесення революційної свідомості мас в капіталістичних країнах і неминучий крах капіталізму⁴.

Німецька комуністична група роз'яснювала робітникам і селянам у солдатських шинелях ідею диктатури пролетаріату і підкреслювала, що свободу можна завоювати тільки при умові, що владу візьмуть у свої руки трудящі маси⁵. Вона закликала німецьких робітників взяти приклад з російського пролетаріату і створити в Німеччині Радянську республіку⁶. З номера в номер⁷ газета вмішувала статті про величезний вплив Жовтневої революції на інші країни. Спартаківці підкреслювали, що перемога соціалістичної революції в Росії це є випадковим явищем, що вона закономірний результат історичного розвитку капіталістичного суспільства. Про те, що спартаківці керу-

валися в своїй пропагандистській діяльності ленінськими ідеями, свідчить і стаття «Крах капіталізму», де вказується, що капіталізм досяг своєї вершини і тепер з блискучою швидкістю йде до загибелі. «Імперіалістична війна відкрила очі трудящим. Ріс бітники і бідніше селянство усього світу піднімаються на боротьбу проти експлуататорів, і буржуазія вже неспроможна спинити революційний рух»¹.

Газети систематично вмішували заклики до пролетарів усього світу об'єднуватися навколо червоного прапора соціалістичної революції, щоб повалити спільних ворогів².

Солдати німецької окупаційної армії яких листопада революція 1918 р. застала на Україні, відмовлялись воювати пролетаріатно-селянської влади в Росії і на Україні. Під впливом агітації більшовників а також німецьких спартаківців солдатські маси вимагали від свого командування якнайшвидшого повернення на батьківщину. Особливо яскраво ці настрої виявились у Харкові, де була зосереджена значна кількість німецьких окупаційних військ.

2 лютого 1919 р. німецька група комуністів у Харкові організувала солдатський мітинг, на якому були присутні близько 400 солдатів. Солдати прийшли на мітинг з червоними прапорами і палко вітали промовців-комуністів. Все це свідчило про швидке революціонування німецьких військ³. Один з німецьких солдатів, який виступав на цьому мітингу, заявив, що, коли він на Україні взявся за зброю, щоб захистити пролетарську свободу, то й повернувшись на батьківщину, боротиметься проти ворогів робітничого класу⁴.

Як відомо, солдатські ради німецьких військових частин у Харкові через головний генералітет вступили в переговори з улов'яваними Радянського уряду про припинення евакуації німецького гарнізону на батьківщину. 16 січня 1919 р. була підписана угода про евакуацію всього німецького гарнізону Харкова по радянських залізницях⁵.

Спартаківці 4 лютого 1919 р. провели в Харкові в приміщенні кіно ім. К. Лібкнехта прощальний мітинг, на якому закликав «усіх присутніх після повернення на батьківщину йти шляхом, яким російський пролетаріат уже йде протягом цілого року». Виступаючи перед солдатами, колишій льотчик лейтенант Гауштайн розповідав, як під впливом революційних подій на Україні

¹ Тут маються на увазі Російська, Українська та Угорська Радянські республіки.

² Газ. «Völkerfreiheit» від 6 липня 1919 р.

³ Газ. «Völkerfreiheit» від 22 червня 1919 р.

⁴ Газ. «Völkerfreiheit» від 9 серпня 1919 р. В цьому номері газета вмістила повний текст відповідей В. І. Леніна на запитання американського журналіста, які були опубліковані в газ. «Правда» від 25 липня 1919 р.

⁵ Газ. «Die Weltkommune» від 4 березня 1919 р.

⁶ Там же.

⁷ Газ. «Die Weltkommune» від 26 квітня 1919 р., 1 травня 1919 р. і ін.

¹ Газ. «Die Weltkommune» від 27 лютого 1919 р.

² Газ. «Die Weltkommune» від 31 січня 1919 р., 7 лютого 1919 р.; «Völkerfreiheit» від 2 серпня 1919 р.

³ Газ. «Die Weltkommune» від 7 лютого 1919 р.

⁴ Там же.

⁵ А. Норден, Между Берлином и Москвой, М., 1956, стор. 250.

змінилися його політичні переконання, і закликав солдатів після повернення в Німеччину викривати вигадки ворогів Радянської країни про більшовизм, розповідати правду про владу Рад¹.

В кінці мітинга солдати прийняли таку резолюцію: «Ми, німецькі солдати, що зібралися 4 лютого в будинку кіно ім. Карла Лібкнехта в Харкові на великий мітинг, організований німецькою комуністичною групою, заявляємо, що ми цілком і повністю приєднуємося до комуністів і визнаємо програму Комуністичної партії.

Ми обцяємо, що після повернення на нашу батьківщину будемо виступати із зброєю в руках за проведення комуністичної програми в життя. Ми вестимемо нещадну боротьбу з усіма, хто стане нам на перешкоді».

Далі в резолюції солдати висловлювали свій протест проти грабіжницького миру, який держави Антанти нав'язали німецькому народові. В кінці резолюції говорилось: «Ми вітаємо російський і український братній пролетаріат, який іде в авангарді боротьби за свободу міжнародного пролетаріату»².

У січні 1919 р. газета «Ді Вельткмуне» в статті «Настає кінець Рабської покори» повідомляла, що в районі Рабенковичів відбувся великий солдатський мітинг, на якому один з промовців закликав німецьких солдатів не чинити опору російським радянським військам, які визволяють Україну. Коли німецький генерал звернувся до солдатів з закликом залишитися на своїх місцях, поки англо-французькі війська не займуть територію України, розлучені солдати стягли його з трибуни і почали бити своїх офіцерів, зриваючи з них погони³.

З 20 січня 1919 р. революційний комітет німецьких і австро-угорських робітників і селян почав виконувати всі функції колишнього німецького генерального консульства в Харкові. В коротенькому оголошенні повідомлялось, що всі установи і особи, а також німецькі і австро-угорські піддані повинні в усіх справах звертатися до революційного комітету, який тоді містився на Катеринославській вулиці в 41-й кімнаті готелю «Росія»⁴. Комітет приступив до реєстрації усіх німецьких і австро-угорських підданих, які бажали повернутися на батьківщину⁵. У березні 1919 р. революційний комітет містився на вулиці Благовіщенській, 30, на четвертому поверсі, а на другому поверсі того ж будинку в 1-й кімнаті працю-

вав комітет німецької комуністичної групи в Харкові¹.

В кінці лютого 1919 р. газета «Ді Вельткмуне» повідомляла про роботу комітету іноземних комуністичних груп у Києві. В статті говорилось, що під час петлюрівського панування в Києві комітет діяв нелегально. «Завдання цього комітету,— писала газета,— є поширення комуністичних ідей як на місцях, так і в більш віддалених районах України». Провідна роль в ньому належить представникам німецької групи «Спартак». Комітет об'єднував німецьку, угорську, чеську і румунську групи. З болгарськими військовополоненими і греками, які мешкали в Києві, велися в той час переговори про створення при комітеті балканської федеративної групи. Польська група, яка видавала свою комуністичну газету, до складу комітету іноземних комуністичних груп не входила². В наступних номерах газет повідомлялось про успішну діяльність іноземних комуністичних груп у Києві. Спартаківці розгорнули широкую роботу по створенню інтернаціональних військових частин, «які вже об'єднують багато бійців за пролетарську справу»³.

Формування інтернаціональних військових частин було однією з найважливіших галузей революційної діяльності спартаківців на Україні, однією з найдійовіших форм безпосередньої підтримки німецькими трудящими українського пролетаріату в його боротьбі проти ворогів Радянської влади. В Харкові, Києві, Катеринославі, Миргороді, Полтаві та в інших містах України створювалися інтернаціональні частини, до складу яких входили солдати німецької, угорської, австрійської, чеської, румунської та інших національностей. В кінці лютого 1919 р. німецька комуністична група в Катеринославі повідомляла, що там уже створений інтернаціональний батальйон, до складу якого записалось багато колишніх військовополонених, а також німецьких і австро-угорських солдатів⁴. У Києві спартаківці також проводили велику роботу по формуванню інтернаціональних частин Червоної Армії. Німецька комуністична група, яка в середині квітня 1919 р. містилась на Пушкінській вулиці, 17⁵, а з кінця травня — по Лютеранській вулиці, 43⁶, вела

¹ Газ. «Die Weltkommune» від 13 березня 1919 р.

² Газ. «Die Weltkommune» від 27 лютого 1919 р.

³ Газ. «Die Weltkommune» від 13 березня 1919 р.

⁴ Газ. «Die Weltkommune» від 27 лютого 1919 р.

⁵ Газ. «Die Weltkommune» від 17 квітня 1919 р.

⁶ Газ. «Völkerfreiheit» від 31 травня 1919 р. В цьому номері газети повідомлялось, що «на зборах членів німецько-угорської групи Української комуністичної партії (так газета називала КП(б)У. — І. К., М. К.) (групи «Спартак») було вирі-

¹ Газ. «Die Weltkommune» від 7 лютого 1919 р.

² Там же.

³ Газ. «Die Weltkommune» від 15 січня 1919 р.

⁴ Газ. «Die Weltkommune» від 7 лютого 1919 р., 13 березня 1919 р.

⁵ Газ. «Die Weltkommune» від 13 березня 1919 р.

активну агітацію за створення інтернаціональних військових з'єднань. На початку червня газета «Фолькерфрейхейт» в статті «Наші інтернаціоналісти на фронті» з гордістю повідомляла про славні бойові діла першого інтернаціонального полку, який незадовго перед цим вирушив з Києва на боротьбу з петлюрівцями під Чорноострів (в районі Проскурова). «Полк шле щире вітання всім пролетарям України,— писала газета,— і сподівається якнайшвидше побачити поруч з собою в боротьбі за свободу тих товаришів, які залишилися в тилу»¹. 30 червня 1919 р. в Пролетарському будинку мистецтв спартаківцями був проведений міжнародний вечір на користь інвалідів червоноармійців-інтернаціоналістів².

III Інтернаціонал, більшовицька партія і особисто В. І. Ленін надавали дуже великого значення створенню інтернаціональних частин. 6 липня 1919 р., коли над Радянською Україною нависла загроза денікінського і петлюрівського наступу, Бюро III Комуністичного Інтернаціоналу провело у Києві великий інтернаціональний мітинг, на якому виступали тт. Мануїльський, Колонтай, Кон та ряд «представників від угорської, чехословацької, німецької, румунської, польської, галичанської, латиської, естонської, французької, югославської та італійської комуністичних мовних груп»³. Звертаючись до бійців інтернаціональної бригади, тов. Мануїльський сказав: «...пролетаріат в цілому світі говорить мовою світової революції... І ваша допомога, яку ви надаєте в цей грізний час Радянській республіці, є захистом інтересів робітничого класу... У вашій перемозі ми вбачаємо здійснення найкращих сподівань людства».

На мітингу була прийнята резолюція, в якій говорилося, що наступ Денікіна на Україну є наступом контрреволюції на міжнародний пролетаріат, і присутні клялися «до останньої краплі крові захищати робітничо-селянську владу — чоловіки в рядах Червоної Армії, а жінки — в боротьбі за революцію в тилу армії». «Хай живе комунізм в усьому світі!» — такими словами закінчувалася резолюція.

Після мітингу відбулася демонстрація, в якій взяла участь інтернаціональні частини Червоної Армії, іноземні комуністичні групи, а також населення Києва⁴.

Спартаківці закликали військовополоне-

шено створити дві окремі мовні групи — німецьку й угорську. Цей поділ на дві окремі групи був проведений з тією метою, щоб можна було здійснювати більш дієву пропаганду і агітацію в обох мовних групах».

¹ Газ. «Völkerfreiheit» від 8 червня 1919 р.

² Газ. «Völkerfreiheit» від 6 липня 1919 р.

³ Газ. «Völkerfreiheit» від 13 липня 1919 р.

⁴ Там же.

них, що поверталися з Росії на батьківщину, розповідати про звірства денікінців, про їх насильства над робітниками і селянами України. Ця правдива розповідь, відзначала газета, буде найбойовішою агітацією проти ворогів робітничого класу, на захист молоді Радянської республіки¹.

Через тиждень після інтернаціонального мітингу, 13 липня, німецька комуністична група в Києві організувала мітинг для «усіх тих, хто говорить німецькою мовою»². Мітинг відбувся в будинку, де містився театр ім. Червоної Армії. Приміщення театру було переповнено червоноармійцями інтернаціональних частин і цивільним населенням, яке розуміло німецьку мову. З палкими промовама виступали німецькі комуністи, а також представники від інших іноземних комуністичних груп, закликаючи робітників і селян віддати всі свої сили на захист соціалістичної революції. В резолюції, що була прийнята на цьому мітингу, говорилося: «Ми, представники німецького, угорського, румунського, чехословацького, югославського, французького, італійського, латиського і естонського пролетаріату, які зібралися 13 липня на німецький мітинг, скликаний німецькою комуністичною групою, висловлюємо свою солідарність з соціалістичною революцією в Росії, на Україні, в Угорщині, Словаччині...»³. Ми всі вважаємо за свій обов'язок із зброєю в руках захищати завоювання пролетарської революції». Присутні зобов'язалися віддати всі свої сили для кінцевої перемоги пролетаріату⁴.

11 липня 1919 р. відбувся мітинг у Миргороді, де в цей час стояла 1-а Інтернаціональна бригада. На мітинг були присутні близько 2500 чоловік. «Промовці виступали майже на всіх європейських мовах», — відмічала газета. Лаконічні слова резолюції прийнятої інтернаціоналістами-червоноармійцями, звучать як урочиста клятва. «Прислухавши виступ представників від різних комуністичних мовних груп у Києві, ми, червоноармійці-інтернаціоналісти Першої Інтернаціональної стрілецької бригади, заявляємо цілому світові, що інтернаціоналісти не випустять рушницю з своїх рук, аж поки повністю не переможуть світовий капіталізм. Ми, інтернаціоналісти, які боролися на різних фронтах: в Сибіру, на Уралі, на Кавказі, виступаємо тепер за нашу спільну справу, за комунізм, тут, на Україні. Ми твердо переконані, що наша справедлива справа переможе. Ця впевненість додає нам сил у боротьбі з міжнародними розбійниками...»

¹ Газ. «Völkerfreiheit» від 13 липня 1919 р.

² Газ. «Völkerfreiheit» від 19 липня 1919 р.

³ В цей час у Словаччині був створений Радянський уряд.

⁴ Газ. «Völkerfreiheit» від 19 липня 1919 р.

Геть усіх ворогів пролетаріату! Хай живе комуністична республіка в цілому світі!»¹.

Німецькі комуністи із зброєю в руках боролися проти ворогів Радянської України. Так, військовий загін, що складався з спартаківців і матросів, брав активну участь в боях за визволення Переяслава від банд Зубкова. В боях за Переяслав цей загін захопив 6 гармат, понад тисячу гвинтівок та багато іншого військового спорядження².

В другій половині липня, коли денікінські і петлюрівські війська наблизились до столиці Радянської України, у Києві знову відбувся мітинг червоноармійців-інтернаціоналістів 1-ої Інтернаціональної стрілецької бригади. Присутні на мітингу прийняли таку резолюцію: «Ми, червоноармійці Першої Інтернаціональної стрілецької бригади, заслухавши виступи представників угорської, німецької, румунської, чехословацької та інших комуністичних груп, заявляємо: в зв'язку із зростанням контрреволюційного руху в Радянській Росії і на Україні ми даємо клятву боротися за Радянську владу до останньої краплі крові в рядах російського і українського пролетаріату... В цей вирішальний момент ми звертаємось з палким закликком до наших братів: на боротьбу з світовим капіталом! До зброї! Хай живе світова революція!»³.

Газета німецьких комуністів підтримувала тісний зв'язок з іншими іноземними комуністичними групами, червоноармійцями-інтернаціоналістами, що перебували на різних фронтах Радянської Росії. Так, в одному з номерів газети була вміщена стаття секретаря румунської комуністичної групи у Києві про перспективи розвитку революційного руху в Румунії⁴, в іншому номері — лист червоноармійців-інтернаціоналістів з Східного фронту, які від усього серця вітали товаришів, що боролися проти Денікіна і Петлюри, і прагнули якнайшвидше прийти «з Сходу на Україну, щоб не на життя, а на смерть боротися проти світового капіталу»⁵. В шостому номері газети «Фолькерфрейхейт» було вміщено оголошення чехословацької комуністичної групи⁶.

Через свою газету німецькі комуністи на Україні знайомили солдатські маси, колишніх військовополонених з рішеннями III Комуністичного Інтернаціоналу⁷. На початку червня 1919 р. газета опублікувала повністю

звернення народного комісара і повноваженого представника у військових справах Угорської Радянської республіки в Росії і на Україні Тібора Самуелі до червоноармійців-інтернаціоналістів¹.

Так німецькі комуністи виховували широкі солдатські маси, які перебували на Україні, в дусі пролетарського інтернаціоналізму.

Велику пропагандистську, агітаційну і організаційно-роз'яснювальну роботу група «Спартак» проводила і серед німецького населення, що жило тоді на Україні.

Спіраючись на трудову частину цього населення, спартаківці створювали в німецьких поселеннях радянські та армійські комітети, розповсюджували серед німецького населення комуністичну літературу, розгортали культурно-роз'яснювальну роботу. Особливо активно діяли в цьому напрямі катеринославська і харківська німецькі комуністичні групи. Так, наприклад, в п'яти селах Миколаївської волості, Катеринославської губернії, де німецьке населення під впливом петлюрівської агітації чинило збройний опір наступаючим Радянським військам, комуністам з катеринославської німецької групи вдалося «шляхом роз'яснювальної роботи ліквідувати конфлікт»².

12 лютого 1919 р. група «Спартак» в Катеринославі організувала великий мітинг протесту в зв'язку з вбивством Карла Лібкнехта і Розі Люксембург. Через чотири дні в будинку зимового театру відбулися збори німецького населення, на яких один з німецьких комуністів зробив доповідь на тему «Німецька революція і спілка «Спартак». Як на мітингу, так і на зборах активну участь брали німецькі колоністи³.

У Харкові була організована з німецьких комуністів спеціальна агітаторська група, яка вела роз'яснювальну роботу серед німецького населення Харківщини і Катеринославщини, «щоб стримати німецьке населення від ворожих дій проти червоних радянських військ». Внаслідок цієї роботи комуністів у багатьох випадках «вдалося відвернути непотрібне кровопролиття»⁴.

Відчуваючи потребу в кваліфікованих пропагандистах і агітаторах для роботи серед військових частин, військовополонених і колоністів, німецька комуністична група організувала у Києві спеціальні курси агітаторів, де й проводилась підготовка відповідних кадрів⁵.

У червні спартаківці видали спеціальний випуск газети «Фолькерфрейхейт» для німецьких колоністів на Україні, в якому в

¹ Газ. «Völkerfreiheit» від 19 липня 1919 р.

² Газ. «Völkerfreiheit» від 26 липня 1919 р.

³ Там же.

⁴ Газ. «Völkerfreiheit» від 15 червня 1919 р.

⁵ Газ. «Völkerfreiheit» від 9 серпня 1919 р.

⁶ Газ. «Völkerfreiheit» від 6 липня 1919 р.

⁷ Газ. «Völkerfreiheit» від 2 серпня 1919 р.

¹ Газ. «Völkerfreiheit» від 8 червня 1919 р.

² Газ. «Die Weltkommune» від 27 лютого 1919 р.

³ Там же.

⁴ Газ. «Die Weltkommune» від 13 березня 1919 р.

⁵ Газ. «Völkerfreiheit» від 2 серпня 1919 р.

популярній формі роз'яснювали ідею диктатури пролетаріату, ідею колективізації сільського господарства, і зокрема зміст сільськогосподарської комуні, викривали і засуджували анархізм і розбійницькі дії Махна та його банд¹.

Під керівництвом комуністичної групи проводила велику агітаційно-масову роботу і німецька робітничо-солдатська Рада, яка містилася у Києві по вулиці Інститутській, 32. Так, на початку серпня 1919 р. робітничо-солдатська Рада організувала відкриті збори для усіх німців, які мешкали в Києві. На цих зборах була прочитана доповідь на тему: «П'ять років світової війни»².

Газети німецьких комуністів багато уваги приділяли висвітленню боротьби Червоної Армії на фронтах Радянської України і Росії проти їх ворогів. З номера в номер під рубриками «З наших фронтів»³; «З України»⁴, «З Радянської України»⁵, «На червоних фронтах боротьби»⁶ газети повідомляли про становище на Східному фронті, де велися бої з Колчаком, на Поділлі і Волині, де йшла жорстока боротьба з петлюрівцями, про боротьбу з Денікіним і т. д.

Дуже часто газети вміщували матеріали про розклад серед французьких, англійських, грецьких військ, які перебували на території України і Росії⁷, про революційну боротьбу в Бессарабії⁸, Галичині⁹, Буковині¹⁰.

В своїй революційній діяльності серед колишніх військовополонених, окупаційних військ і німецьких колоністів спартаківців, природно, найбільше уваги приділяли висвітленню подій, що розгорталися у них на батьківщині — в Німеччині. Зборні виступи німецьких робітників, які під впливом Жовтневої революції піднялися на боротьбу за своє визволення від капіталістичного ярма, знаходили гарячий відгук у серцях колишніх військовополонених і солдатів окупаційних військ.

¹ Газ. «Völkerfreiheit» (Sonder Ausgabe für die deutschen Kolonisten in der Ukraine) від 20 червня 1919 р.

² Газ. «Völkerfreiheit» від 2 серпня 1919 р.

³ Газ. «Die Weltkommune» від 31 січня 1919 р., 7 лютого 1919 р.

⁴ Газ. «Die Weltkommune» від 17 квітня 1919 р.

⁵ Газ. «Die Weltkommune» від 26 квітня 1919 р.

⁶ Газ. «Die Weltkommune» від 9 травня 1919 р.; газ. «Völkerfreiheit» від 5 червня 1919 р., 22 червня 1919 р., 19 липня 1919 р. та ін.

⁷ Газ. «Die Weltkommune» від 4 березня 1919 р., 26 квітня 1919 р., 1 червня 1919 р. та ін.

⁸ Газ. «Die Weltkommune» від 7 лютого 1919 р., 26 квітня 1919 р. та ін.

⁹ Газ. «Die Weltkommune» від 7 лютого 1919 р., від 1 травня 1919 р. та ін.

¹⁰ Газ. «Die Weltkommune» від 17 квітня 1919 р. та ін.

На сторінках газет «Ді Вельткомуне» «Фолькерфрейхейт» систематично друкували матеріали про становище в Німеччині про революційну боротьбу німецького пролетаріату, про активну участь у цій боротьбі Німецької комуністичної партії, викривалася зрадницька роль шейдеманівського уряду Ці матеріали публікувались під спеціальною рубрикою «З Німеччини», а також у міжнародних оглядах, кореспонденціях колишніх військовополонених¹ і тих, які приїздили з Німеччини².

Німецька група комуністів прагнула всебічно висвітлити героїчну боротьбу німецьких комуністів в самій Німеччині. Відомо, що в умовах кривавого терору і переслідувань³ передова частина німецького робітничого класу в грудні 1918 р. створила Комуністичну партію Німеччини.

Газети спартаківців на Україні систематично знайомили читачів з рішучою і послідовною боротьбою КПН проти соціалшовіністів, очолюваних Шейдеманом, Ебертом і К^о, розповідали про те, як німецькі комуністи згуртовують бойові лави революційних робітників. У кінці січня 1919 р. «Ді Вельткомуне» писала про роботу спартаківців серед гірників Рейнської області. Виступаючи на одному з величезних мітингів гірників, що застрайкували, спартаківці різко критичували діяльність уряду Шейдемана. В резолюції, яка була прийнята на цьому мітингу, страйкарі обіцяли не припинити боротьби, поки зрадницький уряд Шейдемана — Еберта не буде повалений.

13 березня 1919 р. «Ді Вельткомуне» опублікувала звернення ЦК КПН до російських

¹ Наприклад, в газеті «Die Weltkommune» від 13 березня 1919 р. була надрукована стаття німецького солдата під заголовком «Зрадники німецького пролетаріату», в якій засуджувались Шейдеман і його прибічники, винні в смерті мільйонів людей. Стаття закінчувалась словами: «Нашим лозунгом повинно бути: «Смерть зрадникам народу і капіталістам!».

² Газ. «Die Weltkommune» від 27 лютого 1919 р. вмістила розповідь німецького товариша, який повернувся з Німеччини до Харкова, під заголовком «Корпуси «добровільців» в Німеччині». В ній розповідалося, що після повернення в Німеччину колишніх військовополонених їх зразу ж намагалися завербувати в так звані корпуси добровільців, їх намагаються знову обдурити, твердячи, що «батьківщина в небезпеці». «Але німецькі робітники і селяни, — підкреслювала газета, — знають, що тільки соціалізм може врятувати людство від загибелі. Геть буржуазію!»

³ Газ. «Die Weltkommune» від 31 січня 1919 р. повідомляла, що в Німеччині Еберт видав спеціальний наказ, згідно з яким арештованих спартаківців судили як військовополонених.

комуністів, в якому характеризувалося становище в Німеччині, висвітлювалась боротьба німецького робітничого класу, викривалась зрадницька політика уряду Шейдемана—Еберта, а також відзначались завдання, які стояли перед КПН. Найголовніше з них, відмічала газета, полягало в тому, щоб підняти партію до рівня керівника і організатора міського і сільського пролетаріату¹.

У травні газета надрукувала заклик КПН до всіх німецьких трудящих домагатися від німецького уряду звільнення політичних в'язнів, роззброєння контрреволюційних військових частин і місцеві буржуазії, озброєння пролетаріату і створення революційної армії².

«КПН — Спілка «Спартак» тепер є міцною організацією, яка має майже в усіх більш-менш значних містах і селах місцеві групи або ж довірених осіб і агітаторів... Ми маємо більше ста власних партійних газет, які виходять щоденно багатьма сотнями тисяч екземплярів або, в гіршому випадку, видаються щотижня. Крім того, місцевими партійними групами випускаються великими тиражами листівки. З пролітої крові наших братів зійдуть добрі сходи; полум'я революції в Німеччині не згасло і ворогам його не згасити!» — говорилося в одній кореспонденції з Німеччини, вміщеній на сторінках «Фолькерфрейхейт»³.

Викриваючи і засуджуючи антинародну політику соціал-демократичного уряду Шейдемана—Еберта, німецькі комуністи на Україні доводили, що уряд в Німеччині залишався таким самим, як і в часи кайзера, що всі «народні представники», які входять до складу нового німецького уряду, в тій чи іншій мірі є прислужниками капіталу. Цей «народний» уряд робить все, щоб знищити членів групи «Спартак»⁴. «Уряд Шейдемана,— писала газета «Фолькерфрейхейт»,— спирається тільки на буржуазію і на багнеті. А серед широких трудящих мас він не має ніякої підтримки»⁵. «Ді Вельткомуне» писала, що німецький пролетаріат розпізнав «дружню» політику соціал-демократів по відношенню до робітників, що соціал-демократи протягом всієї війни виступали як зрадники, і тепер їх чекає розплата на вулицях Берліна⁶.

Лідери соціал-демократії спрямовували всі свої зусилля на організацію контрреволюційних військ для придушення «внутріш-

нього ворога». 15 січня 1919 р. за наказом Еберта і Носке був здійснений один з найганебніших злочинів проти німецького робітничого руху — вбивство білогвардійськими офіцерами вождів німецького пролетаріату Карла Лібкнехта і Рози Люксембург. В пам'ять Лібкнехта і Люксембург в газеті «Ді Вельткомуне» спартаківці опублікували ряд статей, в яких високо оцінювали їх заслуги перед німецьким і міжнародним робітничим рухом. В одній з статей зазначалось: «Пройдуть століття і багато з того, що сьогодні душить і гнітить, буде забуто, але імена таких піонерів людства, якими були Карл Лібкнехт і Роза Люксембург, вічно житимуть і ніколи не зітруться в пам'яті»¹.

В січні 1919 р. пролетаріат Берліна із зброєю в руках виступив проти соціал-зрадників. Незабаром революційне полум'я охопило й Рейнсько-Вестфальську область, Рур, Саксонію, Баварію та інші промислові центри Німеччини. В статті «Бремен — Радянська республіка» повідомлялось, що на заклики комуністів робітники Бремена 10 січня 1919 р. взялися за зброю і передали владу в руки Ради, до складу якої входили комуністи і незалежні². В багатьох інших статтях газети висловлювалась тверда впевненість в правоту справи, за яку героїчно боролися озброєні загони німецьких трудящих.

За виступами робітничого класу Німеччини в січні 1919 р. розпочались лютнево-березневі бої. Про них газети також систематично друкували матеріали. Так, тільки в двох березневих номерах «Ді Вельткомуне» вміщено такі повідомлення про боротьбу німецького пролетаріату: «Нюрнберг захоплений комуністами», «Виступ спартаківців в Кілі», «Буржуазія і офіцери в Кілі роззброєні», «Робітники Мюнхена взялися за зброю», «Есен примається», «Загальний страйк в Німеччині» та ін.³ Вільгельм Пік відмічає, що в березневих революційних боях 1919 р. німецькі робітники зазнали великих втрат, десятки тисяч їх було закатовано контрреволюційними вій-

¹ Газ. «Die Weltkommune» від 4 березня 1919 р.

² Газ. «Die Weltkommune» від 31 січня 1919 р. Бременська Радянська республіка проіснувала 24 дні і була задушена контрреволюційними бандами Носке.

³ Газ. «Die Weltkommune» від 4 березня 1919 р., 13 березня 1919 р. Газета писала, що Берлінська Рада робітничих депутатів проголосила загальний страйк, який розпочався 3 березня. Вимоги робітників мали політичний характер: встановлення влади Рад, негайне звільнення всіх політичних в'язнів, розпуск білогвардійських «добровольчих» загонів, заміна існуючого суду народним судом, віддання до революційного суду колишнього кайзера, Гінденбурга, Людендорфа.

¹ Газ. «Die Weltkommune» від 13 березня 1919 р.

² Газ. «Die Weltkommune» від 24 травня 1919 р.

³ Газ. «Völkerfreiheit» від 13 липня 1919 р.

⁴ Газ. «Die Weltkommune» від 4 березня 1919 р.

⁵ Газ. «Völkerfreiheit» від 31 травня 1919 р.

⁶ Газ. «Die Weltkommune» від 31 січня 1919 р.

ськами, очолюваними соціал-демократом Носке¹.

Але бандам Носке все ж не вдалося придушити революційний рух німецького пролетаріату. В Баварії в цей час робітники боролися за встановлення Радянської влади. 17 квітня 1919 р. в газеті «Ді Вельткомуне» спартаківці з гордістю повідомляли, що влада в Баварії повністю перейшла до рук Радянського уряду, до складу якого ввійшли комуністи і незалежні соціал-демократи. Був надрукований заклик першого баварського полку, який просив передати йому захист баварської революції². Баварська Радянська республіка проіснувала недовго. 1 травня 1919 р. контрреволюційні банди захопили столицю Баварії Мюнхен і, незважаючи на героїчний опір революційних робітників, придушили молоду Радянську республіку.

Баварську республіку захищали із зброєю в руках і росіяни — колишні військовополонені. «Російський батальйон, який в німецькій формі бився на вулицях Мюнхена, Нюрнберга та інших міст, був повністю знищений», — повідомляв у бесіді з народним комісаром у військових справах України Подвойський видатний угорський діяч комуніст Тібор Самуелі³. Цей факт свідчить про інтернаціоналізм, солідарність, які виникали і загартовувались у вогні громадянської війни проти спільних ворогів — міжнародних імперіалістів між російськими робітниками і селянами і німецьким робітничим класом. Спартаківці завжди підкреслювали необхідність встановлення дружніх відносин між Німеччиною і Росією⁴.

Значну увагу німецька комуністична група на Україні приділяла вихованню ко-

лишніх військовополонених на конкретних прикладах боротьби за свободу, яку від пролетаріат країн Європи, Азії і Америки. З цією метою на сторінках газет вміщувались політичні огляди міжнародного становища, статті про завдання пролетаріату, інформації про революційні події в окремих країнах¹.

Ряд статей в німецьких комуністичних газетах був присвячений героїчній боротьбі угорського народу за своє національне і соціальне визволення, за встановлення Радянської влади. В передовій статті «Напередодні угорської пролетарської революції» газета «Ді Вельткомуне» детально аналізувала становище в Угорщині, вказуючи при цьому, що угорський пролетаріат уже в найближчий час здійснить мету, що стала такою популярною в народних масах: «Вся влада угорським робітничо-селянським і солдатським депутатам!»².

У рубриці «З Угорської Радянської Республіки» спартаківці систематично інформували читачів про події, які розгорталися в Угорщині: про створення регулярної угорської Червоної Армії³, про її перемоги⁴, про зміцнення Радянської влади і придушення контрреволюційних виступів⁵.

В першоправновому номері «Ді Вельткомуне» вмістила заклик угорського уряду до колишніх угорських військовополонених, що перебували в Туркестані, стати на захист радянських залицінь, які вели в Ташкент, а також об'єднатися з російським пролетаріатом для боротьби проти банд Колчака та інших контрреволюціонерів⁶. А в наступному номері був надрукований виступ угорського комуніста, який прибув в Київ з Угорщини літаком на овяткування Першого травня. В своєму виступі угорський комуніст відзначав тяжке становище в Угорщині в зв'язку з наступом румунських інтервентів, а також висловлював впевненість у кінцевій перемозі пролетаріату.

Після того, як внутрішній контрреволюції при підтримці міжнародних імперіалістів вдалося потопити в крові угорську пролетарську революцію, німецькі комуністи писали, що угорські праві соціалісти зрадили

¹ В. Пик, Великая Октябрьская социалистическая революция и германское рабочее движение, М., 1957, стор. 24—25.

² Газ. «Die Weltkommune» від 17 квітня 1919 р. Як відомо, 7 квітня 1919 р. шейдеманивськими соціал-зрадниками в Баварії була проголошена мніма «радянська республіка». Але 13 квітня цей «радянський уряд» був повалений озброєними робітниками, які проголосили Баварію Радянською республікою.

³ Розмова Тібора Самуелі з Подвойським була надрукована в газеті «Völkerfreiheit» від 8 червня 1919 р. під назвою «Революційний настрій в Європі».

⁴ Ця думка так сформульована в газеті «Völkerfreiheit» від 31 травня 1919 р.: «Почуття дружби до росіян зростають в Німеччині з кожним днем. У Німеччині на порядку денному стоїть ідея союзу Німеччини з Росією. В усіх верстах населення зміцнюється думка про те, що дружні і мирні відносини з Росією будуть тільки на користь Німеччині. Громадська думка рішуче виступає проти деяких недружелюбних дій щодо Росії».

¹ Газ. «Die Weltkommune» від 4 березня 1919 р. та ін.

² Там же.

³ Газ. «Die Weltkommune» від 17 квітня 1919 р.; газ. «Völkerfreiheit» від 19 липня 1919 р. повідомляла про зміцнення пролетарських збройних сил Радянської Угорщини: «В Угорщині є 8 дивізій, які налічують 60 000 солдатів і мають тисячу гармат. Червоноармійці добре озброєні і обмундировані, настрій і дисципліна у них також добрі».

⁴ Газ. «Völkerfreiheit» від 31 травня 1919 р., 9 серпня 1919 р. та ін.

⁵ Газ. «Völkerfreiheit» від 26 липня 1919 р.

⁶ Газ. «Die Weltkommune» від 1 травня 1919 р.

робітничий клас, за спиною комуністів об'єдналися з Антантою і з її допомогою скинули пролетарський радянський уряд¹. Спартаківці вказували, що об'єднання Комуністичної партії Угорщини з соціалістами було помилкою угорських комуністів і як приклад принципіальної і вірної тактики наводили тактику більшовиків, які в 1903 р. рішуче відмежувалися від меншовиків.

Таким чином, революційна діяльність німецької комуністичної групи серед військ окупаційної армії, колишніх військовополонених і колоністів на Україні була тісно пов'язана з революційним рухом німецького народу, була його складовою частиною, а також складовою частиною того величезного руху солідарності з Радянською Росією, Радянською Україною та іншими радянськими республіками, який охопив трудящих капіталістичного світу в період анти-

радянської інтервенції міжнародного імперіалізму.

Німецькі робітники і селяни, беручи активну участь у революційному русі пліч-о-пліч з російськими і українськими пролетарями, переймали у них досвід боротьби за перемогу соціалізму.

Німецькі комуністи рятували «честь німецького соціалізму і німецького пролетаріату», як говорив В. І. Ленін¹, не тільки у себе вдома, а й у нас, на Україні, захищаючи молоду Радянську республіку від її численних ворогів, від міжнародного імперіалізму.

Діяльність німецьких комуністів на Україні в 1918—1919 рр. заслуговує на найретельніше дослідження, яке б повністю розкрило їх благородну і самовіддану боротьбу на території України за ідеї Великого Жовтня.

Я. Р. ДАШКЕВИЧ

КОМУНІСТИЧНА ТА РАДЯНСЬКА ПРЕСА В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ У 1919—1920 рр.

Протягом останніх років помітно посилюється інтерес до історії революційного руху в Західній Україні після Великої Жовтневої соціалістичної революції. З'явилися монографії, збірники документів і статей, які висвітлюють питання про виникнення Комуністичної партії Західної України. Багато уваги приділяють історики дослідженню періоду встановлення Радянської влади в Західній Україні у 1920 р.

Важливе джерело для цих досліджень — тогочасні періодичні видання. Окреме місце серед них займає західноукраїнська комуністична і радянська преса, зародження якої припадає на 1919—1920 рр.

Загальновідомо, що преса періоду громадянської війни на Україні збереглася в дуже незначній кількості. Бурхливі події, обмежені тиражі, погана якість паперу — все це призводило до того, що деякі газети навіть відразу після виходу в світ ставали раритетами і тільки поодинокі номери періодичних видань попадали в бібліотеки і архіви. Ряд газет зберігся в єдиному примірнику. Про деякі відомо тільки з посередніх джерел, бо самі оригінали, очевидно, безповоротно загинули.

Цим пояснюються великі труднощі, на які натрапляє дослідник при використанні преси періоду громадянської війни на Україні. Мабуть, саме тому досі немає жодної бібліографічної праці, яка б більш-менш

повно відбивала тогочасну пресу і своїм довідковим матеріалом хоч трохи полегшувала завдання дослідника. Навіть використання всіх розкиданих по різних бібліографічних джерелах матеріалів не дає повного уявлення про тогочасну пресу, не кажучи про те, що раритетність бібліографованого матеріалу не раз викликала прогалини в описах та фактичні помилки². В ряді бібліотек та архівів нам вдалося виявити ряд періодичних видань, які залишалися не тільки поза науковим використанням, але навіть поза бібліографічним описом.

На західноукраїнських землях комуністична і радянська преса почала видаватися з весни 1919 р. Це пов'язано з встановленням Радянської влади в Угорщині і на

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 35, стор. 306.

² Основні бібліографічні праці, в яких подається преса періоду 1919—1920 рр.: І. К а л и н о в и ч, Показчик до української соціалістичної і комуністичної літератури, Відень—Київ, 1921; «Часописи Поділля, Історично-бібліографічний збірник», Вінниця, 1927—1928; С. Р а б и н о в и ч, Военная печать периода гражданской войны (1917—1921 гг.), журн. «Военно-библиографический справочник», М., 1928, № 2 а, 4 а, 5 а; 1929, № 6 а, 7 а, 8 а, 9 а; В. Н и к и ф о р у к, Західна Україна, Матеріали до бібліографії, Сп. літератури, опублікованої на терені УРСР, 1917—1929 рр., Х.—К., 1932.

¹ Газ. «Völkerfreiheit» від 16 серпня 1919 р.

Закарпатті. Тоді в Будапешті виходили газети «Руська правда» і «Червона Україна»¹.

Західноукраїнська комуністична преса народжувалася в дуже важких умовах. На протязі листопада — грудня 1918 р. і в першій половині 1919 р. Галичина і Західна Волинь були майже повністю окуповані буржуазною Польщею, яка жорстоко розправлялася з усіма проявами комуністичного руху. В буржуазній Західноукраїнській Народній Республіці і ті нечисленні комуністичні групи, які існували, були розгромлені після невдачі дрогобицького повстання — першої спроби встановлення Радянської влади в Галичині.

Не дивно, що перша галицька комуністична газета почала видаватися на території Радянської України. 10 травня 1919 р. в Києві вийшов перший номер газети «Галицький комуніст». Перші два номери газети були видані як орган Тимчасового комітету комуністів Східної Галичини. З 1 червня 1919 р., коли на зборах галичан-комуністів у Києві була створена Комуністична партія Східної Галичини і Буковини², газета «Галицький комуніст» стає органом комітету партії. Видання газети припинилося на четвертому номері 15 червня 1919 р. в зв'язку з тим, що всі комуністи, в тому числі й комуністи-галичани, відправилися на фронт, на боротьбу з денікінською навалою.

Газету «Галицький комуніст» редагувала колегія, до складу якої входив пролетарський письменник і журналіст Олесь Досвітній, член партійного комітету Комуністичної партії Східної Галичини і Буковини. З галицьким соціалістичним і комуністичним рухом О. Досвітній познайомився в Америці (з якої повернувся в 1918 р.), куди загнала його загроза арешту за революційну діяльність в російській армії під час імперіалістичної війни. Перу О. Досвітнього належить ряд передових і інформаційних статей: «Галицька революція і контрреволюція» (№ 1), «Де вихід бідних галичан» (№ 2), «Уряд Голубовича — спекулянти» (№ 3), «Продали Галичину» (№ 1). В них автор викриває галицькі реакційні сили, діяльність яких призвела до окупації Галичини білопольською воєнщиною. Ряд коротких повідомлень відбиває організаційну роботу галицьких комуністів у Києві. Подаються відомості про партійну роботу серед галичан, колишніх військовополонених у Туркестані.

Події другої половини 1919 р. принесли з собою остаточний розвал буржуазної ЗУНР. Уряд «диктатора» Петрушевича поспішив втекти за межі України, залишивши

українську галицьку армію (УГА), яка відступала з Галичини, в дуже важкому і складному становищі. Політикани з уряду ЗУНР торгували залишками УГА, віддаючи їх то Петлюрі, то Денікіну. Серед обманутих, прибитих старшинським свавіллям стрілецьких мас зростає протест, який з стихійного перетворювався в класово свідомий.

Революційні ідеї все глибше проникали в солдатські маси Галичини. Комуністи проводили підпільну роботу серед солдатів УГА. На початку 1920 р. ряд частин УГА перейшов на бік Червоної Армії. В них створюються революційні комітети. Комуністи виходять з підпілля.

В зв'язку з новими подіями виникає ряд нових періодичних видань галицьких комуністів. 6 січня 1920 р. у Вінниці виходить перший номер газети «Червоний стрілець», орган Революційного комітету Червоної української галицької армії (ЧУГА). 29 січня почалося видання газети «Комуніст Прикарпаття», органу створеної в січні 1920 р. галицькими солдатами Української комуністичної партії Прикарпаття¹. 18 лютого в Балті починають виходити «Вісті Балтського Повітового революційного комітету» — орган ревкому, до складу якого ввійшли також галичани-комуністи². Газета призначалася і для місцевого населення, і для галицьких солдатів. 24 лютого пресова квартира Начальної команди ЧУГА почала видавати в Балті газету для українського червоного війська під назвою «Перелом». 5 березня в Києві відновлюється видання газети «Галицький комуніст» — органу Краєвого комітету КП(б)У для Східної Галичини і Буковини. Нарешті, 17 березня в Бершаді, місці розташування 1-ої бригади українських січових стрільців ЧУГА, з'явився перший номер бригадної газети «Червоний УСС»³. Те, що протягом короткого часу, незважаючи на труднощі видавничого характеру (відсутність належної друкарської бази, нестача паперу), в різних місцях Радянської України виникає ряд органів преси галицьких комуністів, переконливо свідчить про кількісне і якісне зростання комуністичного руху серед галичан. Приплив нових свіжих сил викликав у свою чергу значне піднесення у видавничій діяльності. На деяких періодичних виданнях треба спитися детальніше.

Газета «Комуніст Прикарпаття» видавалася у Вінниці в січні і лютому 1920 р. Вона відбиває короткий період існування Української комуністичної партії Прикарпаття, яка 9 лютого 1920 р. злилася з КП(б)У. Останній, шостий номер газети від

¹ Газ. «Галицький комуніст» від 5 березня 1920 р.

² Газ. «Галицький комуніст» від 11 березня 1920 р.

³ В. Комаров, Додатки до збірника «Часописи Поділля», «Записки Українського бібліографічного товариства в Одесі», 1928, № 1, стор. 55.

¹ Огляд цих газет див. Ф. П. Шевченко, Документи про революційну солідарність угорських і українських трудящих в 1919 р., «Наукові записки» Інституту історії АН УРСР, т. 10, К., 1957, стор. 364—382.

² Газ. «Галицький комуніст» від 8 червня 1919 р.

лютого вийшов вже як орган районного мітету КП(б)У для Прикарпаття. В гарті друкувалися дуже цінні для сучасного слідника статті та повідомлення про діяльність галицьких комуністів: «Предтечі льшовизму в Галичині» (№ 1), «Загальні оргн Української комуністичної партії зкарпаття» (№ 4), «Про злиття УКП зкарпаття з київською організацією — комуністичною партією більшовиків Галичини, Буковини та Угорської України» (перша стаття в № 4). В полемічних статтях порушувалися питання про ставлення до боротьбистів, які намагалися створити ої (правда, дуже недовговічні) організації серед галичан — «До нашої внутрішньої інсолідації» (№ 3), «Тримайте бички, бо юцесія йде» (№ 5).

Вінницька газета «Червоний стрілець» — орган революційного комітету ЧУГА — призначалася безпосередньо для солдатів. Газета приділяла основну увагу питанням про роль ЧУГА на Україні, її ставлення до Радянської влади. Цьому присвячений ряд статей та повідомлень, наприклад: «Українська Червона Армія» (№ 2), «Віча червоних стрільців у Вінниці» (№ 3, підпис Б.), «Революційний комітет Червоні української галицької армії» (№ 4), «Галицькі червоні війська в боях проти Дедіна» (№ 6). В останньому, шостому номері від 20 лютого вміщені передова стаття «Угольний камінь»¹, присвячена договору від 11 лютого 1920 р. про входження ЧУГА до складу Червоної Армії, та повідомлення про резолюції загальних зборів Української комуністичної партії Прикарпаття, які хвалювали об'єднання партії з КП(б)У та входження ЧУГА до складу Червоної Армії.

У Балті в цей час виходила газета «Перелом», в якій поряд з наказами командування ЧУГА та інформаційними повідомленнями вміщувалися статті про становище ЧУГА в Радянській Україні, наприклад: «Українська Радянська республіка і Галицька армія» (№ 1), «Армія і громадянство» (№ 2). Останній, четвертий номер газети від 9 березня присвячений святкуванню 106-ї річниці з дня народження Т. Шевченка (цій річниці присвячені також «Вісті Балтського повітового революційного комітету», № 9). До складу редакційної колегії газети входили: Василь Бобинський — пізніше відомий західноукраїнський пролетарський письменник (з його літературних творів у № 4 вміщений переклад поеми Х. Бяліка «Як трава мій народ...», підписаний псевдонімом Маркіан Леліт) — і Іван Кривецький — пізніше західноукраїнський історик і бібліограф (в № 4 надрукована анонімно² його стаття «Апостол і

пророк революції» про Т. Шевченка) та ін.

В другій половині лютого 1920 р. Вінницький революційний комітет ЧУГА об'єднався з начальним революційним комітетом ЧУГА в Балті. В зв'язку з цим припинилося видання галицьких комуністичних газет у Вінниці. Газета «Червоний стрілець» була переведена в Київ, де 7 березня вийшов її перший (за новою нумерацією) номер. Газета «Перелом» не тільки назвою, але й своїм змістом відбивала злам, який відбувався серед галичан під впливом переможних революційних ідей. Непослідовність, плутани й туманні формулювання в статтях не давали відповіді на наболілі питання галицького стрільця, який у причорноморських степах, далеко від своїх рідних сіл знайшов нову вітчизну — Радянську Україну.

Для того, щоб підвищити ідейний рівень друкованого слова, видання центрального органу ЧУГА — газети «Червоний стрілець» на період реорганізації ЧУГА перед її входженням до складу Червоної Армії (березень 1920 р.) переноситься з Києва в Балту. В Балті газета видається Політичною управою ЧУГА, починаючи ще від другого номера, виданого 18 березня. Ряд статей і повідомлень присвячено ідеологічній роботі серед галицьких солдатів, наприклад: «Короткий огляд політичного життя ЧУГА» (№ 3), «З політичного життя в ЧУГА» (№ 5), «Галицький український стрілець і сучасна хвиля» (№ 6), «Ми за радянський устрій» (№ 7). Газета закликала стрільців вступати до Комуністичної партії («Вступайте в ряди Комуністичної партії» (№ 6), «Товариші, червоні стрільці!» (№ 7). З цією метою в газеті був опублікований тимчасовий статут КПСГ і Буковини (№ 6). Після реорганізації ЧУГА в кінці березня 1920 р. (окремі бригади увійшли до складу 12-ої і 14-ої армій) газети «Червоний стрілець» і «Вісті Балтського повітового революційного комітету» перестали виходити (перша — на № 7, від 30 березня, друга — на № 14, від 27 березня).

На початку березня 1920 р., після восьми місячної перерви, в Києві відновилося видання газети «Галицький комуніст». На протязі неповних двох місяців вийшло 32 номери газети (деякий час вона виходила щоденно). Як центральний орган галицьких комуністів газета відіграла велику роль в їх ідеологічному та організаційному об'єднанні. В квітні 1920 р., повернувшись з підпільної роботи в Східній Галичині, редакційну колегію очолив Іван Кулик. В 1914—1917 рр. він був активним діячем лівого крила Української федерації соціалістичної партії США, друкувався в прогресивних українських та російських газетах Америки¹. Після повернення на батьківщину

¹ Наріжний камінь.

² Авторство В. Бобинського та І. Кривецького встановлюється на основі комплекту газети «Перелом» з примітками І. Кривецького (комплект зберігається у Львівській бібліотеці Академії наук УРСР).

¹ А. Ш л е п а к о в, Жовтнева революція і піднесення демократичного руху серед української еміграції в США і Канаді, К., 1957, стор. 10.

І. Кулик повністю віддався партійній роботі, увійшов до складу революційного комітету КПСГ і Буковини (так званого Ревкомкому) і був відряджений разом з іншими комуністами на організаційну роботу в Східну Галичину. І. Кулику належить близько 20 статей на актуальні теми боротьби проти польських загарбників, а також про партійне будівництво («В польському раю», № 8; «Вертається наша сила», № 9; «Наші ради заживають», № 12; «Питання життя і смерті», № 14; «Наша весна», № 17). Частина статей підписана псевдонімом Василь Роленко.

Бойова публіцистика І. Кулика відіграла важливу роль в період підготовки Галицької комуністичної конференції, яка відбулася в Києві 23—24 квітня 1920 р. Крім статей І. Кулика з цього приводу («Наша перша конференція», № 11; «Дорого до конференції», № 25; «Вітайте нам, дорогі гості», № 26; «Caveant consvians», «Праця тільки починається», № 28), в газеті була надрукована велика кількість матеріалу, що всебічно характеризував підготовку і хід конференції. Газета публікувала промови і доповіді (Фелікса Кона, Василя Еллан-Блакитного, Володимира Затонського, Івана Кулика), резолюції, прийняті конференцією.

Разом з І. Куликом з підпільної роботи в Східній Галичині повернувся в Київ О. Досвітний — відповідальний працівник Ревкомкому. Стаття О. Досвітнього «Націоналізм — bagno» (№ 8) досі ще не втратила свого актуального звучання. В газеті «Галицький комуніст» розгорнув свою журналістську діяльність здібний публіцист Федір Палащук (більше відомий під псевдонімом Конар), син селянина з Рогатинського повіту, в Східній Галичині. З-під пера Ф. Конара вийшло багато статей і заміток (звичайно підписані криптонімом «Кн»). В період підготовки Галицької комуністичної конференції в газеті друкувалися дискусійні статті Михайла Паньківа (пізніше — активного діяча КПСГ і КПЗУ, радянського письменника)¹. Партійну роботу серед галицьких солдатів висвітлюють статті колишнього члена Ревкомкому, командира 1-ої бригади червоних українських січових стрільців Михайла Барана. Дуже цікавий матеріал про комуністичний рух серед галичан — колишніх військовополонених в Сибіру дають статті Гриця Іваненка (пізніше — активного діяча КПСГ і КПЗУ) «Доля українців-галичан в Сибірі» (№ 10) та «Сибірські хруні» (№ 29). На сторінках газети друкувалися літературні твори Василя Бобинського (перероблена з російської «Пісня стрільців-протетарів», № 11, вірш-легенда «Воскресення», № 17).

Останні номери «Галицького комуніста» вийшли в напружений час, коли над Ра-

дянською Росією і Радянською Україною нависла нова небезпека. Озброєні Антантою до зубів, армії білопольських інтервентів вторглися на Радянську Україну. Скориставшись нагодою, реакційні кола галицького офіцера, відчуваючи наближення своєї загибелі, зрадили народ і перейшли на бік польських загарбників. Ненавистю до зрадників і вірою в остаточну перемогу над інтервентами прийняті резолюції, прийняті Галицькою партійною конференцією та червоними галицькими стрільцями Київського гарнізону в зв'язку із зрадою офіцера (№ 29).

Газета «Червоний стрілець» з № 8 (віз 11 квітня 1920 р.) починає знову виходити в Києві. До кінця квітня було випущено вісім номерів газети. У виданні її брали участь в основному ті самі співробітники, що й в газеті «Галицький комуніст» (І. Кулик, Ф. Конар). Згідно з головною спрямованістю газети більшість статей і повідомлень зв'язана з політичною роботою серед солдатів-галичан. Широко публікуються матеріали Галицької комуністичної конференції.

Треба відзначити, що в квітні 1920 р. в Києві з чотирьох українських загальнополітичних комуністичних газет дві, незважаючи на великі труднощі в зв'язку з нестачею паперу, призначалися для галичан. Зрозуміла та велика увага, яку в цей час Комуністична партія приділяла розвигкній галицької комуністичної преси.

В кінці квітня — на початку травня Київ опинився під прямою загрозою окупації білопольськими інтервентами. 29 квітня вийшов останній, 15-й (за повторною нумерацією, насправді ж 21-й) номер «Червоного стрільця», 30 квітня — останній номер «Галицького комуніста». Своєрідним завершенням цього етапу розвитку галицької комуністичної преси було видання одноденної газети «Перше травня» — спільного номеру газет «Вісті», «Більшовик», «Галицький комуніст» і «Червоний стрілець» — символом об'єднання зусиль Східної та Західної України в боротьбі з білопольськими загарбниками. Вміщена в одноденній газеті постановова Крайового комітету КП(б)У для Східної Галичини про мобілізацію галицьких комуністів на боротьбу з ворогом підводить підсумки великій партійній роботі, проведеної серед галичан.

Окремо розвивався у цей час комуністичний рух серед галичан, колишніх солдатів австро-угорської армії, які, як військовополонені, ще в 1915—1917 рр. опинилися в Туркестані і в Сибіру. «Карпаторуські» батальйони, організовані галицькими чорносотенцями — «москвофілами», відмовилися воювати проти Червоної Армії. В першій половині 1920 р. основна маса галичан перебувала в околицях Омська. В Омську був створений український відділ слов'янської обласної групи РКП(б). 24 квітня він почав видавати українську газету «Промтар». В першому номері газети поряд з і

¹ Ю. Гошко, Михайло Паньків, журн. «Жовтень», 1957, № 8, стор. 88—89.

гальнополітичними статтями, закликами вступати в Комуністичну партію вміщені дуже цінні для сучасного історика повідомлення про партійну і культурно-освітню роботу серед галичан у Сибіру («Партійна організація в Омську», «Культурно-просвітня робота»). Останній відомий, 13-й номер газети «Пролетар» вийшов 3 вересня 1920 р.

Для повноти огляду за першу половину 1920 р. треба згадати про пресу галицьких боротьбистів — друки, яка існувала недовго (від січня до кінця березня 1920 р.) під назвою Українська Комуністична партія (боротьбистів) Наддністрянщини — Галицької, Буковинської і Угорської України і квітня 1920 р. об'єдналася з КП(б)У¹. В Києві у січні 1920 р. вийшло два номери газети «Наддністрянський комуніст», органу Тимчасового крайового комітету УКП(б)Н (від 13 січня і від 16 січня). У Вінниці в лютому 1920 р. було випущено чотири номери газети «Галицько-буковинський комуніст», органу цього ж Тимчасового крайового комітету (від 4 лютого і від 22 лютого).

Новий етап історії галицької комуністичної преси починається з моменту наступу Червоної Армії на білополяків. В зв'язку з наближенням Червоної Армії до кордонів Галичини ЦК КП(б)У 23 травня 1920 р. затвердив Галицький організаційний комітет (Галорком) КП(б)У для керівництва партійною роботою в Галичині. 8 липня 1920 р. був створений уряд Галицької Радянської Соціалістичної Республіки — Галревком. Завдання, поставлені перед галицькими комуністами, знайшли своє відбиття в пресі.

Газета «Галицький комуніст» була перетворена в журнал під цією ж назвою, що як орган Галоркому КП(б)У почав виходити в Харкові². В першому номері журналу «Галицький комуніст», що вийшов 20 липня, вміщена праця В. І. Леніна «Національне питання на II з'їзді Комуністичного Інтернаціоналу». В журналі опубліковані декларація Галревкому про проголошення Галичини Радянською республікою, відозва командування Південно-Західного фронту в зв'язку з вступом Червоної Армії на територію Галичини, а також статті членів Галоркому КП(б)У і Галревкому: Ф. Конара («Значення Галичини в соціалістичній революції»), Ф. Кона («Орієнтування на винищення голодом та орієнтування на революцію» польською мовою). В журналі вміщені відозви і вказівки Галоркому КП(б)У про заходи для поліпшення партійної роботи серед галичан.

Щоб наблизити друковане слово до трудящих Галичини, політичний відділ 14-ої армії 21 липня 1920 р. почав видавати газету «Більшовик» (повна назва газети, під якою з'явилися перші дев'ять номерів: «Часопис «Більшовик» політвідділу 14 Червоної Армії»). Вона друкувалася в польовій похідній друкарні політвідділу.

Видання газети «Більшовик» було одним з видів політичної роботи, яку розгорнули в зв'язку з наступом політичних відділів Південно-Західного фронту — трьох (12-ої, 14-ої і 1-ої Кінної) армій і ряду дивізій. Політичні відділи армій мали в своєму розпорядженні чималі матеріальні кошти. Наприклад, видавництво і друкарня політвідділу 14-ої армії (в якій друкувався «Більшовик») займали цілий поїзд в 13 вагонів. В поїзді було 5 плоских друкарських машин з великою як на той час видавничою потужністю³. Прекрасно організована експедиція розповсюджувала друковані видання безкоштовно серед червоноармійців, населення, а також серед солдатів ворожої армії. Щоб уявити розмах агітаційно-пропагандистської роботи, яку проводили політичні відділи армій, варто навести дані про експедицію політвідділу 12-ої армії. В липні 1920 р. (в основному — на території Західної України) експедиція поширила власних видань політвідділу: 948 тис. примірників газет, 935 тис. листівок, 23 тис. брошур; видань не політвідділовських: 1 819 087 примірників газет, 643 101 листівку, 17 475 брошур і т. д.⁴

Не даремно білополяки боялися радянського друкованого слова не менше, ніж вогнепальної зброї. Польські реакційні журналісти писали: «Всі повіти Волині були просто залиті більшовицькою агітаційною літературою»⁵, а про Галичину: «Всі збройні зусилля Росії, кинені на боротьбу з Польщею, бліді в порівнянні з тією сумою енергії, яку вкляли в пропаганду. На цьому засобі боротьби зробили особливий наголос»⁶.

Політичні відділи армій Південно-Західного фронту, а також деяких дивізій видавали свої, переважно щоденні, газети. Газети друкували не тільки загальнополітичні матеріали і відомості про життя військової частини, але відбивали також життя місцевого населення на території, де перебувала дана армія чи дивізія. Відомості про радянське і партійне будівництво на визволеній території особливо цінні для сучасного дослідника.

¹ П. В. Сусл о в, Политическое обеспечение советско-польской кампании 1920 года, М.—Л., 1930, стор. 85.

² Там же, стор. 83.

³ S. K a r u s i ń s k i, Wołyń pod rządami bolszewików, журн. «Wschód Polski», Варшава, 1920, № 10—11, стор. 110.

⁴ S. K., Bolszewicy w Galicji w swietle czerwonej bibuły; газ. «Kurjer Lwowski» від 4 жовтня 1920 р.

¹ Газ. «Галицький комуніст» від 3 квітня 1920 р.

² В бібліографічному покажчику «Періодичні видання УРСР 1918—1950. Журнали», Ірків, 1956, стор. 50; помилково вказано місце видання Київ. В Києві вийшли три наступні номери журналу, видані в 1921 р.

На частині території Західної України, де розташовувалася 12-а армія, виходили, крім армійської газети «Красная Армия» (в серпні 1920 р. в м. Ровно), такі газети: «Листок больного і раненого красноармейца» — видання санітарно-освітнього відділу санітарної частини 12-ої армії (№ 1 від 30 серпня, Ковель¹); «Путь красноармейца—Шлях червоноармійця» — орган політвідділу 44-ої дивізії; «Информационный бюллетень политического отдела 7-ой стрелковой Краснознаменной дивизии и Башкирской бригады» (видавався у Корці, Ковелі та інших містах; в Ковелі назва змінилася на «Красный путь»); «Голос красноармейца» — орган політвідділу 45-ої дивізії (в липні і серпні виходив у Крем'янці разом з додатком «Листок неграмотного»).

На території, звільненій 1-ою Кінною армією, виходили армійські газети «Красный кавалерист» і «Листок красного кавалериста». Видавався також орган червоного козацтва «Червоный казак». На території, звільненій 14-ою армією, друкувалися армійська газета «В походе» (№ 1 від 28 червня); «Красный меч» — орган політвідділу 47-ої дивізії (№ 1 від 10 серпня вийшов у Золочеві, всього в Галичині було видано, мабуть, не більше десяти номерів — № 10 від 11 вересня); «Бюллетень газеты «Красный меч» — видавався окремо від попередньої газети (№ 2 від 4 вересня, останній розшуканий — № 4 від 16 вересня), а також вищезгадана газета «Більшовик» і орган політвідділу 41-ої дивізії «Червона Галичина». Не вдалося дізнатися про номер дивізії, політвідділ якої видавав у липні і серпні 1920 р. газету «Революционный фронт» на території Галичини.

В межах статті немає можливості спитатися на всіх цих виданнях.

Крім військової преси, на звільненій території Західної України почали виходити також періодичні видання Комуністичної партії Галичини (КПГ), Галицького революційного комітету і місцевих рад.

У Західній Волині (адміністративно підпорядкованій Житомирському губвиконкомові), в Ровно, після 11-місячної перерви відновилося видання «Вістей Ровенського повітового ревкому» (№ 10 — перший після перерви — з'явився 24 серпня 1920 р.). В газеті, між іншими, вміщені повідомлення про селянський з'їзд, що відбувся в Ровно 15 серпня, статті і відомості, які (хоч і досить скупо) характеризують діяльність органів Радянської влади в місті. Вміщені кореспонденції про становище на селі, наприклад у Дедьковичівській волості («Життя на селі», № 12, «Українське село та комуна», № 16, підписані «Селянин С»). Останній знайдений номер газети (№ 16) від 9 вересня; можливо, що на цьому номері видання припинилося. Немає відомостей про видан-

ня інших повітових ревкомів у Західній Волині.

Великі труднощі доводилося переборювати галицькій комуністичній і радянській пресі. Голова Галревкому В. Затонський в листі В. І. Леніну від 6 вересня 1920 р. так описує становище, яке склалося з виданням та розповсюдженням літератури: «Літератури немає навіть по одному примірнику на село, причини — відсутність друкарень і паперу... В результаті (цього, а також порушення зв'язку.—Я.Д.) — друкування найважливіших агітаційних декретів уряду, наприклад, про державну мову, затримується на два, а інколи на три тижні. Періодичний орган Галревкому досі не вийшов... Необхідний папір, необхідні рухомі, на колесах, друкарні: піде в Галичнину, до Львова, великих друкарень немає. Маленькі, що є, захоплюються подивами¹ для своїх потреб; по суті, навіть для них не вистачає². За постановою Галревкому було створено Всегалицьке радянське видавництво (Всегалвидав), що «є центральною установою ГСРР, яка відає в загальнодержавному масштабі організацією всієї видавничої справи і розповсюдженням всіх родів друкарських виробів». Всегалвидаву надавалось право «регулювання всієї періодичної преси (дозвіл на видання, припинення, означення формату і тиражу, накладу, загальне інструктування як з технічного, так і з політичного боку)»³. Згідно з інструкцією про Всегалвидав, затвердженою Галревкомом, в редакційному відділі був створений підвідділ періодичної преси, який мав виконувати наведені вище завдання. Центральний відділ розповсюдження преси (експедиція) мав відати поширенням місцевої і негалицької преси. Крім Всегалвидаву, було створено Галицьке радянське телеграфне агентство (Галрата). І видавництво, і агентство очолив І. Кулик.

Незважаючи на труднощі, Всегалвидаву у Тернополі (який 16 липня був визволений Червоною Армією) вдалося налагодити видання чотирьох друкованих органів. Першими вийшли офіційні видання Галревкому. Перший номер «Збірника декретів, декларацій і постанов Галицького революційного комітету» був виданий на початку серпня 1920 р. під редакцією І. Кулика. В «Збірнику», який вийшов також польською мовою⁴, вміщені перші законодавчі акти Галревкому — декларації (про проголошення Галичини Радянською республікою та про права і обов'язки робітників), декрети

¹ Політичними відділами дивізій.

² Зб. «Під прапором Жовтня. Документи й матеріали», Львів, 1957, стор. 518, 520.

³ «Постанова Галревкому про утворення Всегалицького радянського видавництва», зб. «Під прапором Жовтня», стор. 539.

⁴ «Збірник» мав назву «Zbiór deklaracji, dekretów i rozporządzeń Galicyjskiego Komitetu Rewolucyjnego».

¹ № 3—4 від 28 листопада 1920 р. вийшов у Києві.

(про встановлення Радянської влади та про відокремлення церкви від держави і школи), постанови (про грошові знаки та про земельні маєтки і плоди), а також тимчасова інструкція для повітових ревкомів про організацію органів Радянської влади.

20 серпня вийшов у Тернополі перший номер «Бюлетеня інформаційно-видавничого відділу, організаційно-політичного управління, особууповноваженого опродкомпівзафронту¹ і харчового відділу Галицького революційного комітету». В «Бюлетені» вміщені накази, постанови та інструкції продовольчих і заготівельних установ.

8 серпня, через кілька днів після визволення Тернополя, повітовий комітет КПГ прийняв постанову про видання тут газети «Вісті»², але налагодити випуск цієї газети в Тернополі не вдалося.

Щоб частково компенсувати відсутність загальнополітичного органу преси, Всегалвидаву було передане видання газети політвідділу 14-ої армії «Більшовик». Однадцятий номер газети, від 24 серпня, вийшов уже як орган ЦК КПГ з підзаголовком «Газета галицького селянства». В зв'язку з обмеженою друкарською базою на місці газета, як і раніше, друкувалася в польовій друкарні — поїзді політвідділу 14-ої армії, що спливаючі тоді в Тернополі. Газету «Більшовик» редагувала колегія, до складу якої увійшов пролетарський письменник Мирослав Ірчан (справжнє прізвище Андрій Бабюк)³. Крім повідомлень про радянське будівництво в окремих повітах Східної Галичини (підписаних різними псевдонімами і криптонімами), М. Ірчану належить кілька статей і фейлетонів, що є кращими зразками його революційної публіцистики: «Пан директор Пузатий» (№ 11) — ідіка сатира на «народного діяча», який хоче примазатися до нової, Радянської влади в Галичині, «Пригоди Цегельського в Америці» (№ 12, підпис «Бюк»), «Правда в очі» (№ 12, підпис «Абба»), «За що ми проливали кров» (№ 15), «Мій батько» (№ 16), «Вгору червоний прапор» (№ 16).

В «Більшовику» публікувалися також офіційні звернення Галоркому КП(б)У, декларації і декрети Галревкому, стаття

¹ Особууповноваженого особливого продовольчого комітету Південно-Західного фронту.

² «Звіт інструкторсько-інформаційного відділу ЦК КПГ Центральному Комітетові КПГ про партійну роботу у визволених районах Східної Галичини за час від 3 серпня до 15 вересня 1920 р.», зб. «Під прапором Жовтня», стор. 565. Про видання «Вістей» сказано також у повідомленні «Советская власть в Тернополе» (підпис «Ф»), газ. «Красное знамя» від 12 серпня 1920 р.

³ Про М. Ірчана як члена редколегії «Більшовика» див. В. Юн, М. Ірчан — спроба літературної характеристики, журн. «Галицький комуніст». К., 1921, № 2—3, стор. 53.

В. Затонського «Що є дійсно Радянська влада» (№15). Багато уваги приділялось червоним галицьким військовим частинам («Кіш¹ Червоної УСС», (№ 6); «Привіт Галревкомів від Червоних УСС», (№ 11). «Червоні галицькі стрільці до народу Галичини», (№ 12); «3 життя галицьких червоних стрільців» (№ 16), організації Червоної армії Галичини («Чергове завдання», (№ 11). Є повідомлення про створення комуністичних гуртків у Тернополі. На № 16 від 11 вересня 1920 р. видання газети «Більшовик» припинилося.

Для широких мас населення Всегалвидаву почав видавати в першій половині вересня 1920 р. «Стінну газету Галицького радянського телеграфного агентства «Галрата». Другий номер газети появилася 11 вересня². Газета друкувалася на одному боці аркуша паперу і вивішувалася як плакат. Стінгазета дає матеріал, невідомий з інших видань Галревкому. В ній вміщені постанови ЦК КПГ від 10 вересня 1920 р. про розпуск КПГ в зв'язку з тим, що до неї «під час легального її існування примазалося багато інтелігентського, міщансько-націоналістичного елементу», про новий прийом у партію (№ 2), виступи членів ЦК КПГ з цього приводу (№ 2), нота Галревкому в зв'язку з переговорами про мир у Ризі (№ 4). Багато уваги приділено культурному будівництву в Радянській Галичині, зокрема Першій учительській конференції, яка відбулася 12 вересня («Конференція учителів» (№ 1); стаття завідуючого відділом освіти Галревкому М. Гаврилова «До учительської конференції» (№ 3); уривок з промови В. Затонського на конференції (№ 4), і політиці партії в галузі мистецтва («Тези Всегалицької ради мистецтва», складені І. Куликом (№ 3), «Програма діяльності Комітету образотворчого мистецтва» (№ 4). Четвертий номер «Стінної газети» вийшов 13 вересня; чи видавалися наступні номери — невідомо.

З повітових ревкомів тільки Золочівський разом з політвідділом 47-ої дивізії видав односторонню газету «Червоній добровольць». Газета вийшла в Золочеві 14 вересня і повністю присвячена вступу добровольців у Червону Армію.

Крім Всегалвидаву, було створено видавництво політвідділу 41-ої дивізії (в яку входили червоні курені галицьких стрільців) під назвою «Червона Галичина». Видавництво мало міцну друкарську базу в Кам'янці-Подільському, а також похідну друкарню. В цій друкарні на початку вересня 1920 р. почав виходити орган політвідділу «Червона Галичина». Другий номер газети з'явився 9 вересня³, напевне, в містечку Копичинці, Чортківського повіту. В газеті в основному друкувався загальнополітичний

¹ Табір військового навчання.

² Перший номер не вдалося розшукати.

³ Перший номер не вдалося розшукати.

та інформаційний матеріал (також про Радянську Галичину). В № 4 надрукована стаття К. Блискавицького «Геть буржуйських агентів!», в якій роз'яснювалася постановою ЦК КПГ про розпуск партії. Четвертий номер газети «Червона Галичина» від 16 вересня — це не тільки останній розшуканий номер цієї газети, а й останній відомий нам номер галицької комуністичної газети в 1920 р.

Після відходу Червоної Армії з території Західної України Галревком 21 жовтня припинив свою роботу. Перебудувавши свою діяльність КПСГ продовжувала бо-

ротьбу за соціальне і національне визволення Східної Галичини в умовах польської окупації. В 1921 р. починається новий період розвитку комуністичної преси Західної України — період підпільної та закордонної преси КПСГ і КПЗУ. Цей період, однак виходить за межі нашого огляду

Західноукраїнська комуністична та радянська преса в 1919—1920 рр. проходила складний шлях розвитку, не вільний від хитань. Він відбиває ті труднощі, які зустрічав на своєму шляху комуністичний рух Західної України в період виникнення і з яких в дальшому вийшов переможно

НА ДОПОМОГУ ВЧИТЕЛЮ ІСТОРІЇ

А. В. САНЦЕВИЧ

ПРО ДЕЯКІ ПИТАННЯ ВИВЧЕННЯ КУРСУ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ В СЕРЕДНІЙ ШКОЛІ

З другого півріччя поточного навчального року в десятих класах середньої школи розпочинається викладання курсу новітньої історії, який охоплює період від перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції до наших днів. Цей курс має величезне ідейно-політичне, виховне та навчальне значення. Він знайомить учнів з історією епохи, основним змістом якої є перехід від капіталізму до соціалізму, розпочатий Великим Жовтнем.

Той факт, що вивчення загальної історії доводиться до сьогоднішнього дня, має велике практичне значення для молодих радянських людей, які виходять із школи. Зібрені знаннями новітньої історії, юнаки і дівчата добре розбиратимуться у складній міжнародній обстановці, в сучасних історичних подіях в усьому світі. Ознайомившись з основними закономірностями розвитку людського суспільства в новітній час, випускники нашої школи краще зрозуміють перспективи майбутнього розвитку людства до комунізму.

Під час вивчення курсу новітньої історії учні дізнаються про такі важливі явища, як загальна криза капіталізму та її два етапи, виникнення і зміцнення світової соціалістичної системи, розпад колоніальної системи імперіалізму, утворення «зони миру» та ін. На уроках новітньої історії вчителі працюють над формуванням в учнів складних історичних понять: «мирне співіснування соціалістичної і капіталістичної системи», «можливість уникнення воєн в сучасну епоху», «головні закономірності і особливості соціалістичної революції і будівництва соціалізму в різних країнах» тощо.

Неухильний процес зростання сил соціалізму в усьому світі після Великої Жовтневої соціалістичної революції покаже учням величчя перспективи розвитку соціалістичного суспільства, допоможе виховувати випускників нашої школи свідомими будівниками комунізму.

Уроки новітньої історії — широке поле

для виховання учнів у дусі пролетарського інтернаціоналізму. Новітня історія надзвичайно багата на конкретні приклади пролетарської солідарності робітників світу. Отже, виховання пролетарського інтернаціоналізму в ході викладання цього курсу набуває конкретності.

Через увесь курс червоною ниткою повинна проходити думка про високий приклад нашої Вітчизни для всіх народів світу — як тих, що вже скинули капіталістичне ярмо, так і тих, що продовжують боротися за своє соціальне і національне визволення. На уроках новітньої історії виявляються великі можливості для виховання радянського патріотизму, гордості за свою могутню соціалістичну Батьківщину.

Під час викладання новітньої історії учитель здійснює також і атеїстичне виховання шкільної молоді. Особливо яскраво можна показати антинародну реакційну суть релігії на прикладі підступної діяльності Ватикану, який перебуває на службі імперіалістичної реакції. Важливо висвітлити реакційну політику Ватикану щодо соціалістичних країн. Великий матеріал з цього питання дає післявоєнна історія Польщі, Угорщини та інших народно-демократичних країн.

Одним з найскладніших питань курсу новітньої історії є висвітлення суті загальної кризи капіталізму. Для цієї кризи характерні війни і революції, запекла боротьба між умираючим капіталізмом і зростаючим соціалізмом. Визначальною рисою загальної кризи капіталізму є розклад економіки капіталізму. У той же час спостерігається успішне зростання економічної могутності соціалістичних країн. Загальна криза капіталізму характеризується розколом світу на дві системи — капіталістичну і соціалістичну — та боротьбою між ними. Крім того, корінними рисами загальної кризи капіталізму є криза колоніальної системи імперіалізму, загострення проблеми ринків.

Нерівномірність розвитку країн капіталізму призводить до загострення суперечностей між капіталістичними державами, яке

вкликає утворення ворожих угруповань і кінець кінцем війну.

Перший етап загальної кризи капіталізму почався під час першої світової імперіалістичної війни і особливо розгорнувся внаслідок відпадиння Радянської держави від капіталістичної системи. Другий етап цієї кризи розгорнувся в період другої світової війни, особливо після відпадиння від капіталістичної системи ряду країн Європи та Азії і утвердження в них народно-демократичного ладу. Отже, під час другого етапу загальної кризи капіталізму утворилось на міжнародній арені два табори — соціалістичний і капіталістичний. А утворення двох таборів призвело до розпаду єдиного світового ринку і до виникнення двох ринків: соціалістичних країн і капіталістичних країн, внаслідок чого різко скоротилась сфера прикладання сил головних капіталістичних країн (США, Англія, Франція) до світових ресурсів.

Після другої світової війни бурхливе зростання національно-визвольного руху в колоніальних і залежних країнах привело до інтенсивного розпаду колоніальної системи імперіалізму.

Для другого етапу загальної кризи капіталізму характерне даліше загострення внутрішніх суперечностей в таборі імперіалізму, прагнення американських імперіалістів до світового панування, мілітаризація економіки капіталістичних країн, різке погіршення матеріального становища широких народних мас. Ослаблення імперіалістичного табору, піднесення визвольної боротьби робітничого класу, селянства, колоніальних народів, зміцнення соціалістичних країн — все це свідчить, що сучасна епоха є епохою краху капіталізму, епохою перемоги комунізму.

Під час викладання новітньої історії відповідальним і важливим завданням є викриття буржуазної ідеології, зокрема її проявів у робітничому і комуністичному русі. В Декларації наради представників комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн, яка відбулась в Москві 14—16 листопада 1957 р., говориться, що «комуністичні партії вважають в сучасних умовах головною небезпекною ревізіонізм, іншими словами, правий опортунізм»¹.

Ревізіоністи, намагаючись опорочити марксистсько-ленінське вчення, оголошують його «застарілим». Вони прагнуть підірвати віру робітничого класу і всіх трудящих у соціалізм, заперечують історичну необхідність пролетарської революції і диктатури пролетаріату під час переходу від капіталізму до соціалізму. Відкидаючи керівну роль революційної партії пролетаріату, ревізіоністи виступають за перетворення ко-

муністичних партій з бойових революційних організацій в якусь подобу дискусійного клубу.

Ревізіоністи відмовляються на ділі від пролетарського інтернаціоналізму, намагаються протиставляти одні компартії іншим, скокуються на позиції «національного комунізму».

Типовими рисами для сучасного ревізіонізму є затушковування або применшення агресивної суті імперіалізму, применшення небезпеки нових воєн, що їх готують імперіалісти. Для ревізіоністів характерне замовчування негативних рис сучасного капіталізму, відмова від його критики, заперечення класової боротьби (проповідь співробітництва антагоністичних класів, заперечення інших, крім парламентських і профспілкових, форм боротьби робітничого класу за владу).

Братні комуністичні і робітничі партії дають рішучу відсіч ревізіоністам, відстоюють марксистсько-ленінську єдність своїх рядів, не допускають існування фракцій і угруповань, які підірвають цю єдність.

Методологічна озброєність допоможе вчителю новітньої історії успішно висвітлювати на уроках найскладніші питання курсу.

В цьому навчальному році новітня історія вивчається за тематикою, загвердженою Міністерством освіти УРСР і розрахованою на 30 навчальних годин¹. Епоха новітнього часу поділяється в тематичі на чотири періоди: 1) революційного піднесення в зарубіжних країнах під впливом Великої Жовтня (1917—1923 рр.), 2) тимчасової стабілізації капіталізму, світової економічної кризи і розв'язування реакційними силами капіталізму другої світової війни (1924—1939 рр.), 3) другої світової війни (1939—1945 рр.), 4) післявоєнний період (1945—1957 рр.).

Дані періоди вивчаються за окремими проблемами або комбіновано, тобто за проблемами і по країнах. Періоду революційного піднесення відповідає перша тема «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції — початок нової історичної ери», на яку відводиться чотири години.

В. І. Ленін відзначає, що досвід Великої Жовтня «увійшов в історію, як завоювання соціалізму, і на цьому досвіді майбутня міжнародна революція споруджуватиме свою соціалістичну будову»². Виходячи з цієї ленінської вказівки, треба висвітлювати революційне піднесення 1917—1923 рр. і весь дальший хід успіхів справ соціалізму.

Друга тема «Основні риси економічного і політичного розвитку зарубіжних країн у 1924—1939 рр.» розрахована на шість годин і присвячується в основному історії

¹ Декларація наради представників комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн, яка відбулась у Москві 14—16 листопада 1957 р. Маніфест миру, Держполітвидав УРСР, 1957, стор. 14—15.

¹ Тематика для вивчення новітньої історії в 10 класі середньої школи в 1957—58 навч. році, «Радянська школа», К., 1958.

² В. І. Ленін, Твори, т. 27, стор. 368.

окремих капіталістичних країн. Учні знайомляться з історичним розвитком США, Англії, Німеччини, Франції, Італії, Китаю та Японії. Завершується вивчення другої теми висвітленням важливого питання про розв'язування імперіалістичними агресорами другої світової війни.

На третю тему «Друга світова війна» відводиться три години.

Історія післявоєнного розвитку зарубіжних країн вивчається в ряді тем. У четвертій темі, яка розрахована на чотири години, йдеться про утворення і зміцнення світової соціалістичної системи. У п'ятій темі «Розпад колоніальної системи імперіалізму», на яку відводиться чотири години, висвітлюється бурхливе зростання національно-визвольного руху в колоніальних і залежних країнах після другої світової війни, яке веде до повного краху колоніальної системи імперіалізму.

В шосту тему «Головні капіталістичні країни після другої світової війни», розраховану на п'ять годин, включена післявоєнна історія найважливіших капіталістичних держав — США, Англії, Франції, Федеративної Республіки Німеччини, Італії та Японії. В сьомій темі, на яку відводиться три години, розглядається післявоєнне міжнародне становище, боротьба двох напрямів у міжнародній політиці, рух народів за мир. Велике виховне значення має остання, восьма узагальнююча тема «Міжнародний робітничий і комуністичний рух після другої світової війни», на вивчення якої дається одна година.

Такі основні положення тематики для вивчення новітньої історії у поточному навчальному році.

При висвітленні курсу новітньої історії учитель керується важливими методологічними вказівками, які містяться в творах В. І. Леніна, в партійних документах, в працях і виступах керівних діячів КПРС і Радянського уряду, керівників братніх комуністичних і робітничих партій.

Під час підготовки до уроків з новітньої історії доцільно використати класичну працю В. І. Леніна «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму»¹, де узагальнено історичний розвиток капіталізму в його імперіалістичній стадії. Ленінська праця «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі»² дає вчителю важливі вказівки для висвітлення питань робітничого і комуністичного руху. Важливі методологічні настанови про соціалістичну і буржуазну держави містяться в праці В. І. Леніна «Держава і революція»³. З багатьох окремих питань курсу новітньої історії важливий в ідейно-

теоретичному відношенні матеріал є і в інших творах В. І. Леніна¹.

У збірнику «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК» (ч. I, II, III) зібрані найважливіші партійні документи, і зокрема такі, в яких висвітлюються питання зовнішньої політики Радянської держави, світового комуністичного руху, міжнародних відносин. Так, в резолюції VII з'їзду РКП(б) «Про війну і мир» дається загальна характеристика міжнародного становища в період підписання Брестського миру, йдеться про перспективи революційного руху пролетаріату всіх країн. У вступній частині Програми РКП(б), прийнятій на VIII з'їзді, наводиться характеристика імперіалізму, відзначається історичне значення Жовтневої революції і створення III Інтернаціоналу. Про політику миру Радянського уряду свідчить ряд партійних документів, опублікованих у збірнику.

Великий інтерес становлять надруковані в даному збірнику звіти делегації нашої партії в Комінтерні. В цих звітах дається не лише характеристика міжнародного комуністичного і робітничого руху, а й висвітлюються основні питання тогочасного міжнародного становища та внутрішньої і зовнішньої політики окремих капіталістичних держав.

Учитель з успіхом може використати на уроках опубліковані в II частині збірника привітання XIII з'їзду РКП(б) Комуністичному Інтернаціоналу, Німецькій комуністичній партії, Французькій комуністичній партії. В резолюції «Про міжнародне становище» об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б), що проходив 29 липня — 9 серпня 1927 р., дається коротка, але переконлива характеристика економічної стабілізації капіталізму, діяльності Комінтерну, розвитку китайської революції та ін.

Матеріали XX з'їзду КПРС, зокрема виступи на з'їзді представників братніх комуністичних і робітничих партій, містять також важливі для вчителя новітньої історії відомості і узагальнення про міжнародне становище і про історичний розвиток зарубіжних країн.

Велике методологічне значення для висвітлення на уроках новітньої історії післявоєнного періоду мають Декларація і Маніфест миру нарад представників ко-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 22, стор. 169—281.

² В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 1—93.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 25, стор. 343—447.

¹ Див. «Привітання Баварській Радянській республіці» (т. 29, стор. 286), «Привітання по радіо урядові Угорської Радянської республіки 22 березня 1919 р.» (т. 29, стор. 194), «Лист до американських робітників» (т. 28, стор. 43—56), «Бесіда з кореспондентом американської газети «Світ» Л. Ейром» («Комуніст України», 1957, № 11), «Про право націй на самовизначення» (т. 20, стор. 361—418), «Пробудження Азії» (т. 19, стор. 63—64), «Доповідь комісії по національному і колоніальному питанню» (т. 31, стор. 205—210), та ін.

муністичних і робітничих партій, яка відбулася в Москві в листопаді 1957 р. В Декларації проаналізовано й узагальнено досвід міжнародного робітничого і комуністичного руху фактично за весь післявоєнний період. Засвоєння учнями змісту Декларації та Маніфесту миру, прийнятих свідомістю високої відповідальності комуністичних і робітничих партій за долю світової соціалістичної системи, за долю миру та за світле майбутнє всього людства, допоможе правильно зрозуміти напрям розвитку людського суспільства, збагнути, що капіталістичний лад приречений на загибель, а майбутнє належить комунізму. Стисла, але глибока характеристика нарад представників комуністичних і робітничих партій, а також документів, прийнятих на цих нарадах, дана в постанові Пленуму ЦК КПРС від 17 грудня 1957 р.¹

Велике значення для правильного в методологічному відношенні висвітлення питань новітньої історії мають неogi та інші документи Радянського уряду в питаннях міжнародних відносин, які можна знайти в багатотомній збірці «Документи зовнішньої політики СРСР», що недавно почала виходити, а також у періодичній пресі (в журналах і газетах) та окремих брошурах.

При висвітленні всесвітньоісторичного значення Великої Жовтневої соціалістичної революції у пригоді вчителю стане робота Й. В. Сталіна «Міжнародний характер Жовтневої революції»², а під час висвітлення матеріалу про другу світову війну — його ж книга «Про Велику Вітчизняну війну Радянського Союзу» і ряд інших праць.

Важливі методологічні настанови для вчителя, який викладає новітню історію, містяться у звітній доповіді М. С. Хрущова XX з'їздові КПРС. У розділі першому всебічно висвітлено міжнародне становище Радянського Союзу, зокрема розглянуті деякі принципиальні питання сучасного міжнародного розвитку (про мирне співіснування двох систем, про можливість відвернення воєн в сучасну епоху, про форми переходу різних країн до соціалізму). У доповіді М. С. Хрущова «Сорок років Великої Жовтневої соціалістичної революції» учитель знайде в розділі «Міжнародне значення Жовтневої революції, зростання сил світового соціалізму» методологічні вказівки до курсу.

Важливий в ідейно-теоретичному відношенні матеріал знайдемо у творах і виступах керівників міжнародного комуністичного руху Мао Цзе-дуна, П. Тольятті, У. Фостера, М. Тореза та ін., зокрема у промовах керівників делегації соціалістичних країн на Ювілейній сесії Верховної Ради СРСР, присвяченій 40-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, а та-

кож у промовах керівників компартій капіталістичних країн на зустрічі трудящих Москви з делегаціями зарубіжних країн, що прибули на святкування 40-річчя Великої Жовтня.

При висвітленні впливу Великої Жовтневої соціалістичної революції на зарубіжні країни можна використати написані керівними діячами братніх комуністичних і робітничих партій брошури з серії «Жовтнева революція в Росії і світовий визвольний рух», що вийшла у Москві в 1957 р.¹

Таким чином, праці В. І. Леніна, партійні та урядові документи, виступи керівних діячів КПРС і світового комуністичного руху дають правильне методологічне спрямування викладанню новітньої історії.

Складніше стоїть справа в цьому навчальному році з доббором фактичного матеріалу для уроків новітньої історії у зв'язку з відсутністю шкільного підручника з новітньої історії та будь-яких посібників для вчителя. Тому до кожної теми дається список основної літератури, який включає як ленінські праці, деякі партійні документи, роботи керівних діячів КПРС та інших комуністичних партій, так і деякі монографії, лекції ВПШ при ЦК КПРС, науково-популярні брошури, окремі статті з партійної преси і наукових видань.

В журнальній статті немає можливості навіть коротко охарактеризувати численну літературу з новітньої історії. Даво лише деякі поради відносно добору літератури при підготовці уроків з новітньої історії. Насамперед варто видавати перезгов літератури 1956—1958 рр. видання, написані в дусі історичних рішень XX з'їзду партії, над літературою попередніх років.

Значний матеріал дають навчальні посібники і підручники для вузів², а також монографії з окремих питань новітньої іс-

¹ Наприклад, Хо Ши Мин, Октябрьская революция и освобождение народов Востока; В. Пик, Великая Октябрьская социалистическая революция и германское рабочее движение; Э. Бэрнс, Влияние Октябрьской революции на рабочий класс и революционное движение в Англии; В. Жоаннес, Октябрьская социалистическая революция 1917 года и интернационализм французских рабочих; Д. Ибаррури, Октябрьская социалистическая революция и испанский рабочий класс; А. Гхош, Октябрьская революция и национально-освободительное движение в Индии; В. Песси, Значение Октябрьской революции для самостоятельности Финляндии и развитие освободительной борьбы рабочего класса та ін.

² «История СССР. Эпоха социализма», Госполитиздат, 1957 (параграфи, присвячені міжнародному становищу нашої країни); «Новейшая история. Курс лекций ВПШ при ЦК КПСС», М., 1957; «История международных отношений и внешней политики СССР (1870—1957 гг.) Курс лекций ВПШ при ЦК КПСС», М., 1957.

¹ «Радянська Україна» від 19 грудня 1957 р.

² Й. В. Сталін, Твори, т. 10, стор. 235—277.

торії¹. Проте на периферії вчитель не завжди зможе знайти ці книги. До того ж вони великі за обсягом, що також утруднює користування ними при підготовці до уроків без підручника і посібників.

У розпорядженні вчителя є велика науково-популярна література (переважно видання Товариства для поширення наукових і політичних знань) з питань новітньої історії. Позитивним в цій літературі є те, що вона містить велику кількість фактів, має порівняно невеликий обсяг. Але ця література не завжди видається на досить високому науковому рівні. Тому її треба використовувати критично.

Чимало цінних матеріалів надруковано в партійній пресі, яка доступна кожному вчителю. Так, в журналі «Коммунист» (1957, № 15) опублікована стаття «Всемирно-историческое значение Октябрьской революции», в якій подані великий матеріал про вплив Великого Жовтня на революційний рух у зарубіжних країнах. Ці Сі-мін надрукував в «Комуністі України» (1957, № 10) статтю «Значення Жовтневої революції для долі Китаю». В журналі «Партійна жизнь» (1957, № 20) вміщена стаття І. Виноградова «Октябрьская революция и мировая система социализма». При вивченні питань міжнародного робітничого і комуністичного руху в новітній час варто звернутись до редакційної статті «Правды» за 11 і 12 грудня 1957 р. «Единство и сплоченность коммунистических и рабочих партий» і т. д.

Особливо багато матеріалів з новітньої історії у ювілейних номерах періодичних видань, присвячених 40-річчю Великого Жовтня. Друкують матеріали на допомогу вивченню новітньої історії «Учительская газета», газета «Радянська освіта», журнал «Преподавание истории в школе». У шостому номері згаданого журналу за 1957 р. надрукована стаття М. В. Парнева «Влияние Великой Октябрьской социалистической революции на развитие мирового революционного движения (1917—1920 гг.)», яка може бути використана при підготовці до уроків з першої теми.

Постійно друкуються статті з окремих питань новітньої історії в журналі «Новая и новейшая история»².

Можна також використовувати довідкову літературу — «Большую Советскую Энциклопедию», «Энциклопедический словарь», «Политический словарь», «Справочник партийного работника», «Справочник

пропагандиста и агитатора» і т. д. При цьому слід враховувати, що багато статей в деяких томах БСЭ (вид. 2), а також в інших довідкових виданнях застаріли, на них позначився негативний вплив догматизму, породженого в свій час культом особи. Правильне в методологічному відношенні висвітлення подій новітньої історії дає «Политический словарь», який вийшов у 1956 р. після XX з'їзду КПРС.

В цьому навчальному році викладання курсу новітньої історії проводиться лекційним методом без винесення його на екзамени на атестат зрілості. Цей метод повинен бути основним при викладанні новітньої історії в поточному році. Але не можна ігнорувати й інших методичних прийомів і засобів. Треба зробити все можливе, щоб викликати в учнів інтерес до курсу, досягти високого засвоєння ними матеріалу.

Ніякі труднощі — ні відсутність програм і підручника, ні відмовлення в цьому навчальному році від такого ефективного фактора контролю за успішністю учнів, як екзамени, — не дають права вчителям формально ставитись до викладання нового курсу, а учням — до вивчення його.

Під час вивчення новітньої історії в 1957—1958 навчальному році необхідно використати матеріали цього курсу, що містяться в підручнику історії СРСР для 10 класу. Важливо запропонувати учням читати з цього підручника матеріал з новітньої історії. Так, вивчаючи підтему «Післявоєнний устрій світу» (тема перша), доцільно порадити учням прочитати з параграфа 31 пункт «Версальська система». На уроці на тему «Китай в 1924—1939 рр.» треба рекомендувати учням прочитати матеріал про Китай з параграфа 45 (пункт «Громадянська війна в Китаї») і т. д.

Нині, коли ще немає достатнього практичного досвіду викладання курсу новітньої історії, відповідальним завданням є поширення кращого досвіду висвітлення тем і питань з новітньої історії в курсі історії СРСР за минулі роки. Доцільно було б, щоб учителі, які мають великий досвід у цій справі, розповіли про свої досягнення.

Курс історії СРСР в цьому півріччі випереджає курс новітньої історії, а це дасть змогу широко використовувати знання, одержані учнями на уроках історії СРСР. Так, викладаючи підтему «Початок Великої Вітчизняної війни — корінний поворот у ході другої світової війни» (третья тема), учитель може запропонувати учням пригадати конкретний матеріал з курсу СРСР про героїчну боротьбу радянського народу в роки Великої Вітчизняної війни.

мінтерну стаття І. П. Рахмановой «Георгій Дмитров на Лейпцигском процессе» (№ 2, 1957); під час вивчення теми першої вчитель може використати змістовну статтю В. Ульбріхта «Влияние Великой Октябрьской социалистической революции на германское рабочее движение» (№ 5, 1957).

¹ «Советская Россия и капиталистический мир в 1917—1923 гг.», Госполитиздат, 1957; Е. Варга, Основные вопросы экономики и политики империализма (после второй мировой войны), изд. 2, Госполитиздат, 1957; С. Датлин, Распад колониальной системы империализма, Госполитиздат, 1956 та ін.

² Наприклад, цінна для викриття фашизму і розкриття активної діяльності Ко-

Під час вивчення історії Англії післявоєнного періоду доцільно коротко спинитися на проведеній лейбористами націоналізації деяких галузей народного господарства. Ця націоналізація не відповідала інтересам трудящих: власники одержали від держави великий викуп. Далі слід запитати учнів про націоналізацію в Радянській республіці і шляхом протиставлення показати відмінність справжньої соціалістичної націоналізації від націоналізації, проведеної в Англії в інтересах капіталістів.

Надзвичайно важливо також використовувати знання учнів, набуті раніше на уроках нової історії. Так, розповідаючи про зростання расової дискримінації в США у післявоєнні роки, про заборону школярам-неграм відвідувати школи, де вчать білі діти і т. д., вчителю слід запропонувати учням пригадати з курсу нової історії восьмого і дев'ятого класів матеріал про безправне становище негрів у цій країні.

Не менш важливо для активізації класу мобілізувати і знання учнів з раніше вивчених тем у курсі новітньої історії. Під час розповіді про мілітаризацію Західної Німеччини в післявоєнні роки корисно запропонувати учням пригадати матеріал про мілітаризацію країни і фашизацію внутрішнього життя в період між двома світовими війнами та про згубні наслідки такої політики. Так учні легше підійдуть до висновку про небезпечність для німецького народу воєнних приготувань і активізації реакційних сил всередині країни. Під час вивчення заключної, узагальнюючої теми «Міжнародний робітничий і комуністичний рух після другої світової війни» мобілізуються знання учнів, одержані ними в ході вивчення робітничого і комуністичного руху в окремих країнах після другої світової війни.

Таким чином, використання на уроках новітньої історії знань учнів з інших курсів, а також з попереднього вивчення тем служить важливим засобом активізації класу, викликає інтерес учнів до предмета. У той же час це є спосіб перевірки засвоєння як знань з інших курсів, так і попередніх тем з новітньої історії.

Мобілізація на уроках новітньої історії раніше засвоєних учнями знань допоможе їм краще усвідомити причинно-наслідкові зв'язки історичного процесу, а також взагалі зв'язки між явищами і подіями в історії.

В курсі новітньої історії учитель продовжує працювати над формуванням ряду важливих історичних понять. Так, значно розширюються відомості учнів про поняття «соціалістична революція», «колоніалізм» тощо.

Формування історичних понять на уроках новітньої історії проходить успішно лише тоді, коли учні відновлятимуть в своїй пам'яті ті знання, які вони засвоїли в попередні роки і в попередніх темах. Адже

більшість історичних понять курсу новітньої історії «перехідні» — з курсу історії СРСР і нової історії. Активна робота на історичними поняттями також сприятиме зростанню інтересу школярів до нового курсу.

Важливим, хоч і допоміжним, засобом активізації учнів на уроках є використання наочних посібників. З курсу новітньої історії є немало засобів унаочнення, але їм майже немає зібраних в окремі посібники або альбому. Це викликає труднощі для вчителя. Проте в деяких виданнях можна знайти багато матеріалу, який можна використати на уроках новітньої історії як наочні посібники.

Альбом «СССР и капиталистические страны за 40 лет» (М., 1957), що належить до серії «Наочні посібники на допомогу пропагандистам і агітаторам», складається з 55 таблиць, більшість з яких в тій чи іншій мірі доцільно використати на уроках новітньої історії. На жаль, таблиці малі за розміром (16×22 см). Проте за їх зразком можна виготовити великі наочні посібники або зобразити наведені в них дані на класній дошці.

Державний Музей революції випустив альбом плакатів «Великая Октябрьская социалистическая революция, 1917—1957». Плакати 22-й—24-й з цього альбому можна з успіхом використати на уроках з першої теми. Плакат 22-й присвячений впливу Жовтневої революції на розвиток революційного руху в країнах Заходу, 23-й — впливу Великого Жовтня на розвиток революційного руху в країнах Сходу, 24-й — захисту міжнародним пролетаріатом першої соціалістичної держави. На всіх плакатах подані документальні фото подій 1917—1918 рр. На кожному плакаті є також карта відповідного району, де зображені різними значками місця страйків, демонстрацій, революційних виступів в армії, місця і дати заснування компартій.

Багато ілюстративного матеріалу до четвертої теми «Утворення і зміцнення світової соціалістичної системи» можна знайти в ілюстрованих журналах країн народної демократії, які видаються також і російською мовою. Можна використати з цією метою і радянські журнали «Огонек», «Советский Союз» і т. д.

На уроках новітньої історії корисно демонструвати репродукції картин радянських художників Ф. Решетнікова, Ю. Пименова та ін., які присвятили свої роботи благодійній справі боротьби за мир. За останній час випущено багато плакатів, які також можна використати на уроках новітньої історії.

Досвід передових учителів свідчить, що використання на уроках історії вдесятому класі зразків образотворчого мистецтва значно сприяє підвищенню успішності учнів і ні в якій мірі їх не переважує, викликає жвавий інтерес до предмета.

Учитель новітньої історії може також

використовувати зразки кіномистецтва. За останній час вийшло багато фільмів, в яких відбиті події новітнього часу в зарубіжних країнах. Дуже корисно організувати колективне відвідування або навіть демонстрацію в школі таких фільмів. Непогано буде, коли вчитель на уроці просто згадає який-небудь фільм. Учні відновлять у пам'яті знайомі образи, і це допоможе їм краще зрозуміти і засвоїти програмний матеріал. Справді, хай вчитель, розповідаючи про героїчну боротьбу народів поневоленої Європи проти загарбників, згадає про фільм «Вбивство на вулиці Данте», і перед учнями виникнуть образи французьких патріотів, що героїчно билися проти загарбників.

Характеризуючи важке становище робітничого класу капіталістичних країн, злиденне життя безробітних, учитель може посплатись на фільм «Плата за страх» і т. д. З успіхом можна використовувати і документальні фільми, зокрема присвячені боротьбі народів за мир.

Використання на уроках новітньої історії наочних посібників має велике значення для справи естетичного виховання учнів. Демонстрація різних картин, плакатів, фільмів прищеплює учням добрі смаки, вчить їх розуміти прекрасне.

Важливим засобом конкретизації програмного матеріалу є використання на уроках художньої літератури. Як радянських, так і зарубіжних письменників хвилюють проблеми новітнього часу. Тому за останні роки вийшло багато художніх творів, які можна використати на уроках новітньої історії. Всім відомі художні твори радянських письменників М. Вірти «Змова приречених», М. Шпанова «Палі» та «Змовники», В. Собка «Запорука миру», Б. Лавренюва «Голос Америки», М. Погодіна «Місурійський валс» та ін., які можуть служити ілюстрацією до програмного матеріалу.

Багато книг зарубіжних письменників випустило останнім часом видавництво «Иностранная литература». Так, роман видатного німецького письменника Келлермана «Дев'яте листопада» можна з успіхом використати під час вивчення Листопадової революції 1918 р. в Німеччині. При характеристиці Франції на початку другої світової війни, зокрема руху опору, корисно послатися на роман Л. Арагона «Комуністи». Для ілюстрації становища американо-робітничого класу у післявоєнний час вчитель може використати книгу А. Сакстона «Велика середньозахідна», присвячену життю американських робітників-залізничників, зростанню їх класової свідомості. Про боротьбу Французької комуністичної партії за мир, за життєві права робітничого класу вчитель знайде переконливий матеріал у книзі генерального секретаря КПФ М. Тореза «Син народу». Яскраво зображено боротьбу французького

народу за мир після другої світової війни в творах А. Стіля «Перший удар» і «Париж з нами». Можна було б цей перелік художньої літератури продовжити. Нові твори зарубіжних письменників учитель історії знайде в журналі «Иностранная литература».

Проте не можна занадто захоплюватись використанням художньої літератури, яка неспроможна замінити історичні джерела. Вона виступає на уроці лише як допоміжний засіб розкриття історичного матеріалу. Не можна піднімати виклад якогось історичного факту або події зачитуванням уривка з художнього твору.

Недостатньо використовуються на уроках історії зразки народної мудрості, фольклору. У чудових дотепних російських і українських прислів'ях у стислій формі часто даються такі важливі висловки і закономірності, на розкриття яких в іншому вигляді потрібно було б дуже багато слів. Спробуємо проілюструвати цю думку на конкретних прикладах, які стосуються курсу новітньої історії. У недавно виданих збірниках «Українські народні прислів'я та приказки» (К., 1955) і «Избранные пословицы и поговорки русского народа» (М., 1937) містяться багато перлин народної мудрості, які можуть бути використані під час викладання даного курсу. Так, успіхи соціалістичних країн у післявоєнний час добре характеризує прислів'я: «Де у людства власна воля, там кується краща доля». Розкриваючи силу руху народів за мир, вчитель може закінчити розповідь прислів'ям: «Тремтять убивці і іуди: дихнуть народи — буря буде».

Отже, під час освітлення нововведеного курсу необхідно використовувати всі можливі засоби унаочнення і конкретизації навчального матеріалу, щоб викликати в учнів великий інтерес до предмета, який має величезне виховне і навчальне значення.

При викладанні курсу новітньої історії вчитель повинен звернути особливу увагу на ведення учнями зошитів з історії. Якщо при вивченні стабільного курсу учень може пропустити якийсь запис і прочитати про це з підручника, то в даних умовах записи повинні бути постійні, бо вони — єдине джерело для відновлення в пам'яті вивченого матеріалу. Не перевантажуючи учнів, треба пропонувати їм записувати план кожного уроку, а також основні факти і висновки, на які вчитель звертає увагу класу в ході розповіді (або в кінці уроку).

Складним завданням у 1957/58 навчальному році є викладання новозапровадженого курсу. Але можна висловити впевненість, що радянський вчитель, озброєний великими знаннями і чудовим творчим досвідом, з честю справиться з своїм відповідальним обов'язком — викладанням курсу новітньої історії.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ — НАТХНЕННИК І ОРГАНІЗАТОР ПЕРЕМОГИ ЖОВТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ НА УКРАЇНІ

Більшовики України в боротьбі за перемогу Жовтневої революції і встановлення Радянської влади (березень 1917 р.— лютий 1918 р.). Збірник статей. Інститут історії партії ЦК КП України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Редакційна колегія збірника: І. Д. Назаренко, М. Р. Доній, Г. М. Мултих, П. М. Шморгун, О.Т. Юрченко. Держполітвидав УРСР, К., 1957, 410 с.

Державне видавництво політичної літератури УРСР випустило в світ збірник статей «Більшовики України в боротьбі за перемогу Жовтневої революції і встановлення Радянської влади». Збірник підготовлений Інститутом історії партії ЦК КП України — філіалом ІМЛ при ЦК КПРС до сорокаріччя Великої Жовтневої соціалістичної революції.

В статтях збірника висвітлюється героїчна боротьба українського народу разом з усіма народами нашої країни під керівництвом Комуністичної партії за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції і утвердження нового суспільного ладу. До збірника увійшли також статті про перші кроки Радянської влади на Україні та про визначні досягнення українського народу за роки соціалістичного будівництва.

Збірник статей вигідно відрізняється від попереднього збірника, присвяченого Жовтневій революції, який був підготовлений інститутом і виданий у 1949 р.¹. Якщо перший збірник висвітлював роботу в 1917 р. лише кількох великих парторганізацій Києва, Харкова, Донбасу, Катеринослава, Одеси, то в статтях даного збірника досліджуються основні сторони діяльності всіх більшовицьких організацій України.

Хронологічно збірник охоплює період від Лютневої буржуазно-демократичної революції в Росії до вигнання з Києва Центральної ради (березень 1917 — лютий 1918 р.).

Книга відкривається статтею секретаря ЦК КПРС О. І. Кириченка «Наша сила — в дружбі народів. Український народ готується гідно зустріти 40-річчя Великого Жовтня». В статті показані успіхи трудящих України в галузі економіки і культури за 40 років Радянської влади,

досягнуті завдяки мудрому керівництву Комуністичної партії, завдяки героїчним зусиллям усіх радянських людей, братерській допомозі українському народові з боку російського та всіх інших народів нашої країни.

В статті «В. І. Ленін — натхненник боротьби трудящих України за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції» (автор О. Т. Юрченко) розкривається роль В. І. Леніна як вождя робітничого класу і трудового селянства нашої країни, який підготував революційні маси до штурму капіталізму в Росії, як натхненника і мудрого стратега Великої Жовтневої соціалістичної революції. В статті показано, як під керівництвом В. І. Леніна зростали сили робітничого класу на Україні, як міцніли в українських містах і селах більшовицькі організації, як розширювався братерський союз трудящих України і Росії в спільній боротьбі проти царизму і капіталізму.

Більшовики України з революційним ентузіазмом зустріли Квітневі тези В. І. Леніна, рішення VI з'їзду партії та постанови ЦК партії про підготовку і проведення збройного повстання. Готуючи маси до соціалістичної революції, більшовики України систематично друкували на сторінках своїх газет ленінські статті, промови, які допомагали українським трудящим правильно визначити свою позицію в корінних питаннях революції. Більшовики України широко використовували статті В. І. Леніна з національного питання в боротьбі проти українських націоналістичних партій і груп та проти шовіністичної політики Тимчасового уряду щодо України.

В особі В. І. Леніна українські трудящі маси вбачали свого випробуваного вождя, стійкого захисника інтересів українського народу. Озброєні ленінськими ідеями, трудящі України послідовно боролися за перемогу соціалістичної революції.

В статті слід було б використати спогади

¹ «Більшовицькі організації України в боротьбі за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції», К., 1949.

старих більшовиків, які особисто одержували від В. І. Леніна вказівки щодо організації революційної боротьби на Україні. Ці спогади є яскравим свідченням глибокого зв'язку вождя партії з трудящими масами всієї Росії, Великий інтерес становлять, наприклад, спогади члена Київського комітету РСДРП(б) О. Г. Горбачова¹.

В статті «Більшовики України на чолі боротьби робітничого класу за перемогу соціалістичної революції» (автор У. І. Рядніна) розкривається керівна роль більшовиків України в підготовці українського пролетаріату—одного з найбільших загонів робітничого класу Росії, до боротьби за перемогу соціалістичної революції і встановлення Радянської влади. В статті охарактеризовано розвиток робітничого руху на Україні в період мирного розвитку революції, в період підготовки і проведення збройного повстання та в період боротьби за встановлення Радянської влади і утворення Української держави.

Зразу після Лютневої буржуазно-демократичної революції більшовики розгорнули величезну роботу по організації робітничого класу на здійснення соціалістичної революції. В статті висвітлена робота більшовицьких організацій після виходу з підпілля, показана діяльність більшовиків по створенню профспілок, фабрично-заводських комітетів, Червоної Гвардії. Автор спиняється на роботі більшовиків у Радах робітничих і солдатських депутатів, говорить про розвиток боротьби робітників за 8-годинний робочий день, за революційний вихід з війни. Автор лідреслює, що новий етап у розвитку робітничого руху відкрив VI з'їзд партії, який націлив партію на підготовку збройного повстання. Український народ перший слідом за російським народом вступив на шлях соціалістичної революції. В авангарді боротьби трудящих України проти Тимчасового уряду та Центральної ради, за встановлення Радянської влади виступив пролетаріат, очолюваний Комуністичною партією.

Слід відмітити, що робітничий рух на Україні безпосередньо перед Великою Жовтневою соціалістичною революцією і в жовтневій дні 1917 р. в статті висвітлений недостатньо (за винятком Києва).

Стаття «Боротьба більшовиків України за трудяще селянство» (автор М. А. Рубач) присвячується розвитку класової боротьби на селі в 1917 р. і боротьбі більшовиків за завоювання на бік революції багатомільйонного селянства. Автор на великому фактичному матеріалі висвітлює боротьбу селян за землю, за здійснення ленінської аграрної програми. Більшовики на кожному кроці викривали брехливість лозунга, висунутого Тимчасовим урядом і підтримуваного меншовиками і есерами,— чекати з розв'язанням питання про землю

до Установчих зборів. Більшовики закликали селян негайно захоплювати поміщицькі землі.

В статті показано, як в ході класової боротьби в країні зміцнювався союз робітничого класу з селянством і зростало з кожним днем політичне керівництво масами з боку більшовиків. Селянство на власному досвіді переконувалося у нездатності Тимчасового уряду і Центральної ради розв'язати земельне питання в інтересах трудящих і рішуче підтримувало революційними виступами більшовицькі лозунги.

Новий етап у житті селянства відкрила Велика Жовтнева соціалістична революція. Розв'язання Радянською владою питання про землю на основі ленінського декрету остаточно привернуло переважну більшість селянства на сторону більшовиків.

Слід відмітити, що не всі питання в статті висвітлені глибоко. Так, наприклад, на стор. 132 автор пише: «Загальноселянська боротьба проти поміщиків супроводжувалась боротьбою всередині селянства за оволодіння поміщицькими землями. В районах, де поміщицькі землі було мало, бідніше селянство захоплювало й куркульські землі». Але це правильне положення автор не підкріплює фактами, які б показували процес поглиблення розколу класових сил на селі.

В статті «Преса більшовиків України в 1917 р.» (автор В. С. Федорченко) розкривається історія створення на Україні масової більшовицької преси та її роль у боротьбі за перемогу соціалістичної революції. Історія створення і діяльності місцевих більшовицьких газет на Україні до цього часу неповно висвітлена в нашій історичній літературі.

Після виходу з підпілля більшовики, спираючись на матеріальну допомогу робітників, налагоджують видання масових легальних газет. В березні—квітні 1917 р. почали випускати свої газети більшовики Харкова («Пролетарий»), Києва («Голос соціал-демократа»), Катеринослава («Звезда»). Незабаром більшовицькі газети починають виходити в Луганську, Одесі, Миколаєві, Вінниці, Кам'янець-Подільському і Полтаві.

Діяльність місцевої більшовицької преси проходила під могутнім ідейним впливом органу ЦК партії—газети «Правда», яка була зразком для місцевої преси. Більшовики України широко використовували досвід її роботи, передруковували в своїх газетах її матеріали. Велику допомогу більшовицьким організаціям України у виданні газет надавав безпосередньо ЦК партії.

Важливе місце в статті приділено характеристиці ідейно-політичного змісту більшовицьких газет, спрямованість яких визначили рішення VII (Квітневої) конференції і VI з'їзду партії, вказівки ЦК і праці В. І. Леніна, які часто друкувалися на сторінках газет. В статті не замовчуються і помилки, які допускали редакційні ко-

¹ Е. Г. Горбачев, Великая вера в человека, журн. Советская Украина, 1957, № 4.

легії більшовицьких газет. Автор статті підкреслює, що, переборюючи організаційні труднощі і виправляючи допущені помилки, преса більшовиків України з честю виконувала складні і відповідальні завдання, які постали перед нею в період боротьби за перемогу соціалістичної революції.

Правильно розкриваючи ідейну спрямованість газет, автор статті недосить глибоко висвітлює методи і форми роботи редакцій, не наводить даних про розповсюдження більшовицьких газет; відомості про тиражі, наведені автором, розрізнені і не узагальнені. В статті майже немає даних про видання листівок, прокламацій, тимчасом як більшовики широко користувалися і цим видом преси. В статті є окремі неточності: газета київських меншовиків «Знамя труда» названа чомусь «Голос труда» (стор. 169).

У збірнику вміщено статтю Г. М. Мултиха «Більшовики — організатори боротьби трудящих України за демократичний мир проти війни в 1917 році», в якій розкривається діяльність більшовицьких організацій в боротьбі за мир, проти продовження імпералістичної війни.

На підставі архівних матеріалів та інших документів автор показує, що рух народних мас за мир в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції розгорнувся на основі ленінської програми революційного виходу з війни. Показуючи розстановку класових сил в країні після перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції в Росії, автор статті викриває буржуазний характер політики Тимчасового уряду, Центральної ради, а також буржуазних і дрібнобуржуазних партій в питанні війни, миру і революції. Автор спинається на боротьбі парторганізацій більшовиків України за звільнення трудящих України — робітників, селян, солдатів — з-під впливу оборонців, за згуртування їх навколо Комуністичної партії.

Новий період у боротьбі трудящих за революційний вихід з війни відкрив VI з'їзд партії. На основі рішень з'їзду більшовицькі організації розгорнули велику роботу серед трудящих, роз'яснюючи їм, що не можна завоювати мир, землю і свободу, поки не буде скинута влада буржуазії. В статті наводяться цікаві факти про неухильне зростання впливу більшовиків на трудящі маси, про гарячу підтримку трудящими декрету про мир, прийнятого II з'їздом Рад. Проте в статті мало уваги приділено роботі більшовиків по роз'ясненню лозунгів партії про війну і мир серед селян.

Стаття С. М. Королівського «Боротьба більшовиків України за завоювання Рад у 1917 році» написана на великому фактичному матеріалі. В ній висвітлено питання про характер і зміст діяльності Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів після Лютневої революції, дається

принципова критика меншовиків, есерів і буржуазних націоналістів, які прагнули зірвати роботу Рад, не допустити дальшого розвитку революції.

В. І. Ленін вбачав у Радах гарантію переможного розвитку революції. Він вважав Ради робітничих і солдатських депутатів органами народної влади, які здатні розв'язати корінні питання революційного перетворення Росії на соціалістичних началах. В статті правильно акцентується увага на історичному значенні Квітневих тез В. І. Леніна, рішень Квітневої конференції і VI з'їзду більшовицької партії. Автором показана робота постійно діючих більшовицьких фракцій при Радах під керівництвом відповідних партійних комітетів на території всієї України, багато уваги приділено труднощам боротьби за більшовизацію Рад, розкриті причини, закономірності зростання впливу більшовиків у Радах робітничих і селянських депутатів.

В статті є деякі недоліки і огріхи: зокрема, викриваючи контрреволюційну суть діяльності меншовиків, есерів і буржуазних націоналістів, треба було гостріше підкреслити свідомий характер і закономірність зради справі робітничого класу лідерами угодовських партій. Бажано було б показати в статті більше документальних матеріалів про роль більшовиків у боротьбі за перетворення Рад в органи справді народної влади.

Досить цікавою є стаття А. В. Лихолата «Боротьба більшовиків проти українських буржуазних націоналістів», у якій висвітлена робота більшовиків по викриттю і ізоляції різних націоналістичних партій і груп на Україні, що прагнули звернути український народ з шляху спільної з усіма народами Росії боротьби проти буржуазії, за перемогу соціалістичної революції. Автор статті детально спинається на діяльність більшовиків по викриттю буржуазної природи і антинародної політики Центральної ради в період боротьби за Радянську владу.

Більшовики України значне місце в політичній роботі приділяли роз'ясненню національної політики партії і вихованню трудящих у дусі дружби народів, вони рішуче виступали проти великодержавного шовінізму і місцевого націоналізму. Велику допомогу в цій справі їм надавав В. І. Ленін. Його праці допомагали трудящим України правильно зрозуміти програму партії в національному питанні. Більшовики зв'язували вирішення національного питання в країні з здійсненням ленінського стратегічного плану. В статті показано активну діяльність більшовицьких організацій по проведенню ленінської лінії в революції, по ізоляції угодовських партій та залученню на бік революції широких трудящих мас. Автор статті описує процес гострої класової боротьби трудящих України проти об'єднаних сил української буржуазно-націоналістичної і російської контрреволюції в пе-

ріод триумфального ходу Радянської влади.

Проте і в цій статті є окремі недоліки і суперечності. На стор. 263 автор відмічає, що «під тиском мас Тимчасовий уряд вимушений був лавірувати, йти на поступки, шукати угоди з Центральною радою». На наш погляд, головна причина зближення Тимчасового уряду і Центральної ради полягає в тому, що вони, втрачаючи свій вплив серед мас, прагнули разом захищати свої спільні класові інтереси. В іншому місці автор сам доводить спільність інтересів Тимчасового уряду і Центральної ради. Читаючи текст на стор. 279, можна дійти до висновку, що штаб КВО був незалежною установою, хоча відомо, що він представляв Тимчасовий уряд і був його основним оплотом у Києві. В статті є окремі нечіткі формулювання (наприклад, на стор. 293), статті слід було б дати більш чіткі хронологічні рамки.

В статті «Комуністична партія в боротьбі за створення Української Радянської держави (листопад 1917 — лютий 1918 р.)» С. О. Макогон і А. П. Ткач показали значення ленінської національної політики, яку проводила Комуністична партія після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції і яка знайшла свій конкретний вираз у багатогранній роботі партії по створенню української радянської державності. Автори розкривають причини і характер боротьби більшовицьких парторганізацій з дрібнобуржуазними партіями і буржуазно-націоналістичною Центральною радою в питаннях створення Української Радянської держави і органів Радянської влади на місцях.

В статті показано, що політика Комуністичної партії дістала гарячу підтримку робітників і трудящих селян України. Це яскраво виявилось, зокрема, в період виборів до Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, а також до Установчих зборів. Скликання Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів у Харкові, проголошення Радянської влади на території України і переїзд 30 січня 1918 р. до Києва Радянського уряду було триумфом політики Комуністичної партії в боротьбі за створення української радянської державності. Автори спиняються на перших заходах органів Радянської влади на Україні.

Проте слід відмітити, що в статті недостатньо висвітлена боротьба селянської бідноти, і особливо батраків, за встановлення Радянської влади на Україні, мало наведено документальних даних про хід радянського будівництва на місцях, нічого не говориться про діяльність ревкомів як надзвичайних органів Радянської влади в період боротьби за перемогу соціалістичної революції і створення Української Радянської держави.

Г. П. Лещенко в статті «З історії боротьби за здійснення перших декретів Радянської влади на Україні» висвітлює бо-

ротьбу трудящих під керівництвом більшовиків за перетворення в життя рішень II Всеросійського з'їзду Рад і перших постанов ВЦВК.

Ламаючи впертий опір буржуазії, поміщиків і Центральної ради, більшовики України домагалися повсюдного встановлення Радянської влади та поширення на всю територію України її перших декретів. Значне місце в статті приділено здійсненню перших декретів Радянської влади в галузі промисловості. На конкретних прикладах показана боротьба робітничого класу за здійснення робітничого контролю, перші кроки по націоналізації підприємств. В статті наведені факти боротьби селян за здійснення ленінського декрету про землю, а також показано, з яким ентузіазмом зустріли трудящі України декрет про мир.

Проте автор статті не показав, що здійснення перших декретів Радянської влади в різних районах України проходило не в однакових умовах. Трудящим багатьох районів України доводилось запроваджувати декрети Радянської влади самочинно, революційним шляхом, всупереч вказівкам Центральної ради, яка захопила владу. Назва статті набагато ширше її змісту: деякі перші постанови Радянської влади зовсім не згадуються автором («Декларація прав народів Росії», «Декрет про демократизацію армії» тощо).

В статті М. І. Куличенка «Комуністична партія — організатор співробітництва і взаємодопомоги трудящих мас Росії і України в період Жовтневої революції» розкривається роль Комуністичної партії як організатора єдності революційних дій російського пролетаріату і трудящих мас України в їх спільній боротьбі за перемогу Великої Жовтня і встановлення Радянської влади. На конкретних прикладах автор показує, що більшовицькі організації України доклали всіх зусиль, щоб забезпечити виконання вказівок вождя партії В. І. Леніна про спільну революційну боротьбу трудящих Росії і України. Це яскраво проявилось в підтримці пролетаріатом України Жовтневого збройного повстання і в послідовній боротьбі трудящих мас України за здійснення перших декретів Радянської влади.

ЦК партії, Раднарком РРФСР і особисто В. І. Ленін з перших днів перемоги Жовтневого збройного повстання в Петрограді уважно стежили за ходом революційної боротьби трудящих мас України. В статті докладно висвітлюється всебічна допомога, яку надавали трудящі Росії українському народові в його боротьбі проти контрреволюції. Ця допомога виявилася, зокрема, в організації і формуванні на Україні частин Червоної Армії, в постачанні зброї, у допомозі коштами та ін. ЦК посилав на Україну своїх уповноважених, військових керівників, пропагандистів для проведення роз'яснювальної і агітаційної роботи. Велике значення для трудящих Ук-

раїни мало розкриття в «Маніфесті до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради», написаному В. І. Леніним, справжнього обличчя Центральної ради.

Робітники і селяни України в свою чергу на підкування трудящих Росії відповідали згуртуванням своїх сил на розв'язання спільних завдань трудящих країни. Український народ подавав велику допомогу робітникам Радянської Росії хлібом та іншими продовольчими продуктами, а також сировиною, вугіллям, металом тощо.

В статті досить глибоко і всебічно висвітлені питання політичного і економічного співробітництва і взаємодопомоги народів Росії і України. Проте в збірнику треба було б навести більше фактів про взаємодопомогу всіх народів Росії в їх спільній боротьбі проти поміщиків та капіталістів. Дуже мало в статті матеріалів про діяльність уповноважених ЦК, які посилалися з Петрограда, Москви на Україну під час боротьби за перемогу Жовтневої революції.

Збірник закінчується статтею А. Д. Ярошенка «Вплив Жовтневої революції на розвиток революційного руху трудящих західноукраїнських земель (1917—1919 рр.)».

Велика Жовтнева соціалістична революція зробила великий вплив на розгортання могутнього національно-визвольного руху в усьому світі. Вона підняла на боротьбу трудящих західноукраїнських земель—східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття,—які перебували тоді під гнітом окупантів і нещадно експлуатувалися австро-угорськими, польськими, румунськими капіталістами і поміщиками.

Жовтнева революція викликала широкі заворушення і революційні виступи трудящих західноукраїнських земель. У містах і селах виникали демонстрації, мітинги і збори, які проходили під лозунгами «Геть війну!», «Хай живе мир між народами!», «Геть уряд!» і т. п. Трудячі палко вітали мирну політику Радянської влади. З величезним піднесенням зустріли трудя-

щі і декрет Радянської влади про землю. Революційною боротьбою робітників і селян Західної України, Північної Буковини і Закарпаття керували нелегальні комуністичні групи, які утворювалися з передових робітників, військовополонених і біженців, що повернулися з Росії.

Ідеї Жовтневої революції вселили в серця трудящих надію на возз'єднання з Радянською Україною. Вони ні на день не припиняли боротьби проти гнобителів. Ця боротьба трудящих мас західноукраїнських земель не пройшла даром, їх сподівання і мрії здійснилися—возз'єднаний український народ у братній сім'ї народів СРСР успішно буде комуністичне суспільство.

В статті недостатньо висвітлений вплив революційних ідей Жовтня на трудящі маси Закарпаття, деякі положення статті мало аргументовані документами.

Закінчуючи характеристику статей збірника, слід відмітити, що різноманітні за тематикою статті дають читачеві досить повне уявлення про багатогранну роботу більшовицьких організацій України по підготовці робітничо-селянських мас до соціалістичної революції. Революційна боротьба трудящих України висвітлюється авторами на великому архівному матеріалі і численних документах. Слід відмітити правильність підбору тем для збірника. Проте в статтях залишився невисвітленим ряд важливих питань. Зокрема, в збірнику немає статті, яка розкривала б питання партійного будівництва в період підготовки Жовтневої революції, хоч деякі автори частково торкались цих питань.

В цілому слід підкреслити, що випущений в світ збірник статей з історії більшовицьких організацій України в період боротьби за соціалістичну революцію буде цінним посібником для викладачів, пропагандистів і всіх тих, хто цікавиться історією Великої Жовтневої соціалістичної революції.

М. В. БУГАЙОВ, Б. І. КОРОЛЬОВ,
П. Й. СУПРУН

ДОКУМЕНТИ ПРО БОРТЬБУ БІЛЬШОВИЦЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ ЗА ПЕРЕМОГУ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март—ноябрь 1917 г.). Сборник документов и материалов. Институт истории партии ЦК КП Украины—филиал Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Архивное управление УССР. Госполитиздат УССР, К., 1957, 980 с.

Перші окремі публікації документів з історії більшовицьких організацій України періоду підготовки і проведення Жовтневої революції були вміщені ще в 20-х роках в журналах «Летопись революции», «Архів Радянської України» та в ювілей-

них виданнях, підготовлених до п'ятиріччя і десятиріччя революції Інститутом історії партії ЦК КП(б)У та місцевими істпартами. Найбільшу кількість цих документів було опубліковано в другому томі «Історії КП(б)У в матеріалах і документах», ви-

даному Істпартом ЦК КП(б)У в 1934 р. Проте навіть у цьому, найповнішому з довоєнних видань, присвячених історії більшовицьких організацій України в 1917 р., документи здебільшого подавалися у скороченому вигляді, а значна частина найважливіших документів взагалі опублікована не була. Всі ці видання після загибелі величезної частини книжкового фонду на Україні в роки тимчасової німецько-фашистської окупації стали бібліографічною рідкістю.

Після Великої Вітчизняної війни ряд партійних документів періоду Жовтневої революції на Україні було опубліковано у документальних збірниках, підготовлених державними архівами республіки, зокрема у збірнику Центрального архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР, присвяченому підготовці і перемозі Жовтневої революції на Україні, два томи якого були видані в 1951 і 1955 рр. Однак потреба в історико-партійному збірнику, в якому систематично і всебічно було б відбито в документах організаційне та ідейне зміцнення більшовицьких організацій України в один з найважливіших періодів їх історії, боротьбу партійних організацій під керівництвом лєнінського ЦК більшовиків за перемогу соціалістичної революції на Україні, конче назріла. Через це вихід у світ рецензованого збірника документів і матеріалів у дні всенародного святкування 40-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції є серйозним вкладом у справу зміцнення документальної бази вивчення історії Комуністичної партії України.

Документи, опубліковані в збірнику, являють собою велику цінність. Це — листування секретаріату ЦК РСДРП(б) з більшовицькими організаціями України, звіти місцевих комітетів Центральному Комітету, протоколи і постанови партійних зборів, конференцій, засідань партійних комітетів, листівки партійних організацій, матеріали з більшовицьких газет.

Авторами документів є більшовицькі органи, партійні працівники, трудящі — робітники, селяни, революційні солдати — і тому матеріали збірника в цілому об'єктивно, з партійних позицій відбивають боротьбу більшовицьких організацій за перемогу соціалістичної революції на Україні.

Упорядники збірника провели значну роботу в центральних, республіканських і обласних партійних та державних архівах. З 868 документів збірника 683 вперше включається до наукової публікації.

* *
*

Повалення царизму створило умови для виходу партії більшовиків з підпілля. Вміщені в збірнику документи розповідають про перші легальні збори, які відбулися

вже на початку березня у великих, а потім і менших містах України, про обрання перших легальних більшовицьких комітетів, а також про структуру більшовицьких організацій. У великих містах міські організації поділялися на районні з районними комітетами на чолі. Більшовицькі комітети, використовуючи набутий ще в підпіллі досвід організаційного будівництва, створювали пропагандистські, агітаційні, організаційні комісії, або колегії, що організували відповідні ділянки роботи.

Великий інтерес становлять документи, які відбивають ставлення більшовиків України до об'єднання з меншовиками в рамках єдиних організацій. Відомо, що деякі автори, зокрема на сторінках журналу «Вопросы истории», намагалися перебільшити об'єднувачі тенденції в нашій партії в 1917 р., зобразити справу так, ніби майже вся партія стояла на позиції об'єднання з меншовиками. Документи збірника свідчать, що в найбільших політичних центрах України — Києві, Харкові, Катеринославі, Луганську партійні організації відразу ж після Лютневої революції конститувалися як чисто більшовицькі. Конференція катеринославської організації РСДРП(б) з участю представників Донецького басейну вже 5 березня 1917 р. в спеціальному рішенні «Ставлення до дрібнобуржуазних соціалістичних організацій» заявила: «Спільну діяльність під прапором єдиної партії ми вважаємо можливою виключно при умові повного визнання всіх партійних постанов і підкорення всім рішенням партії» (стор. 5). 8 березня збори київської більшовицької організації підкреслили, що «повне ідейне й організаційне розмежування з соціал-шівіністами є... одним з основних завдань партії» (стор. 220). Вплив більшовицьких організацій поширювався на соціал-демократичні організації навколишніх міст. В міру ідейного й організаційного згуртування більшовиків відбувався процес оформлення самостійних більшовицьких організацій в тих містах, де в березні утворилися об'єднані організації. Вже навесні і влітку 1917 р., як про це свідчать документи збірника, утворилися самостійні більшовицькі організації в Юзівці, Одесі, Миколаєві та інших містах.

В збірнику вміщені документи, що дають можливість простежити, як йшов процес складання організаційно-політичних центрів, навколо яких об'єднувалися більшовицькі організації певних областей України, процес, що закінчився вже в липні 1918 р. оформленням КП(б)У. Протокол конференції катеринославської організації РСДРП з участю представників більшовицьких організацій Донбасу від 5 березня 1917 р. (стор. 3—8), повідомлення газети «Пролетарій» про конференцію партійних організацій Донбасу з участю представника харківської організації 4 квітня (стор. 8), матеріали обласної конференції РСДРП(б)

Донецького і Криворізького басейнів 13—15 липня 1917 р. (стор. 393—397), листування з ЦК РСДРП(б) і протоколи Обласного комітету РСДРП(б) Донецько-Криворізького басейну та інші документи дають уявлення про утворення та діяльність найбільшого на Україні обласного об'єднання, яке включало партійні організації Харкова, Катеринослава, Донбасу і Криворіжжя та до якого тяжили інші організації, зокрема миколаївська (стор. 822). Про утворення і діяльність обласного об'єднання Південно-Західних областей розповідають документи окружної наради РСДРП(б) у Києві 15—17 квітня (стор. 193—212) та обраного на цій нараді Окружного комітету РСДРП(б) (стор. 212—213), липневої обласної конференції РСДРП(б) Південно-Західного краю (стор. 267—274), обласної наради РСДРП(б) у Києві у вересні 1917 р. (стор. 676—678) та ін.

Велике наукове та політичне значення мають ті документи збірника, які відбивають найпалкішу любов більшовиків і всіх трудящих України до вождя більшовицької партії В. І. Леніна. Ніякі наклепи буржуазії та підступи її агентів—меншовиків і есерів не могли похитнути віри трудящих у Леніна. «Ми протестуємо,—говорилось в резолюції солдатського мітингу в Чернігові 29 квітня 1917 р.,—проти розгнужданого й наклепницького цюкування буржуазними газетами та їх прислужниками: солдатів, робітників, газети «Правда» і тов. Леніна. «Руки геть!»—говоримо ми цим панам.—Вам не вдасться посяти розбрат між робітниками і солдатами та їх найбільш вірним і послідовним представником тов. Леніним» (стор. 341). Загальні збори робітників заводу Ессена в Слов'янську, гнівно протестуючи проти наклепів на більшовиків, вітали В. І. Леніна «як справжнього виразника і передового борця російського пролетаріату» (стор. 172).

Для вивчення історії Жовтневої революції на Україні виключний інтерес становить уперше опубліковане в збірнику листування більшовицьких організацій України з ЦК РСДРП(б). Листи видатних діячів нашої партії Я. М. Свердлов, К. Е. Ворошилова, Артема (Ф. А. Сергєєва), видатних партійних працівників О. Д. Стасової, Г. І. Петровського та ін., звіти і листи місцевих партійних органів та уповноважених Центрального Комітету до ЦК РСДРП(б) і відповіді секретаріату ЦК на них дають уявлення про ту всебічну допомогу й повсякденну увагу з боку ленінського ЦК партії, якими користувалися більшовики України.

Повно відбивають змінені в збірнику документи процес шукання більшовицькими організаціями нової тактики, відповідної умовам, що створилися після повалення царизму, подолання опортуністичних хитань невеликої частини партійних працівників, процес оволодіння більшовицькими організаціями ленінською стратегією і

тактикою боротьби за соціалістичну революцію. Внаслідок напруженої роз'яснювальної роботи більшовиків трудящі маси, і в першу чергу робітники, сприйняли, як свої власні, ленінські лозунги про війну, буржуазний Тимчасовий уряд, Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів. Загальні збори робітників-залізничників ст. Харків-Південний після виступів більшовиків ухвалили 3 травня резолюцію, в якій, відзначивши, що війна носить імперіалістичний характер і що «Тимчасовий уряд, по своїй суті і класовому становищу буржуазно-імперіалістичний, не може відмовитись від загарбницької політики і покласти кінець, незважаючи ні на які тиски демократії, цій кривавій біїні», категорично висловилися за перехід влади до Рад (стор. 47—48). Робітники Київського електричного товариства заявляли, що «Рада робітничих депутатів і виконавчий комітет її—є сила, орган революційної влади і як такий повинен відкинути всяку нерішучість і стати на шлях непримиренної класової і політичної боротьби, аж до повного закріплення за собою влади» (стор. 271).

Більшовики України не тільки роз'яснювали ленінські політичні лозунги і згуртовували навколо них маси, а й розгорнули боротьбу за здійснення економічної платформи партії: за конфіскацію поміщицьких земель, встановлення робітничого контролю над виробництвом тощо. В декларації більшовицької фракції Катеринославської Ради робітничих і солдатських депутатів, опублікованій в газеті «Звезда» 6 вересня 1917 р., серед революційних заходів, які повинні були «вирвати ґрунт у контрреволюції, що базується на поміщицькому землеволодінні, дворянській організації армії і повновладді буржуазії в промисловому житті», на першому місці стояли вимоги: «1) Скасування приватної власності на землю з передачею її в розпорядження земельних комітетів. 2) Робітничий контроль над виробництвом і розподілом» (стор. 514).

Більшовики України, вміло використовуючи різноманітні форми політичної роботи в масах, розгорнули боротьбу за ізоляцію угодовських партій в Радах, професійних спілках, фабрично-заводських комітетах. В справжні центри більшовицької агітації перетворилися партійні клуби. Про розмах їх роботи свідчить, наприклад, оголошення про роботу Печерського районного клубу в Києві: «По вівторках і п'ятницях о 7 годині вечора в клубі читаються доповіді з програмних і поточних питань. По неділях о 3 годині дня влаштовуються мітинги. Клуб відкритий щодня від 4 до 11, по неділях від 12 до 11 години. При клубі існує бібліотека й читальня» (стор. 270). Значна кількість яскравих документів висвітлює позицію більшовиків під час виборів до міських дум. Численні резолюції

зборів і мітингів свідчать про зростання впливу більшовиків.

Революційний рух на Україні розвивався як складова частина загальноросійського революційного руху. Масові виступи робітників у центрі країни знаходили гарячу підтримку українського пролетаріату. Більшовики очолили масові демонстрації робітників на Україні в квітні та в червні 1917 р. Червневі демонстрації в найбільших містах України старанно готувались більшовиками, які закликали робітників вийти на вулиці під більшовицькими лозунгами. Повідомлення про демонстрації в Києві, Харкові, Катеринославі, Луганську, Юзівці та інших містах, опубліковані в збірнику, показують, як одностайно відгукнулись робітники на ці заклики.

Яскравим свідченням пролетарської солідарності є документи, що відбивають гнівний протест трудящих України проти розгрому липневої демонстрації пітерських робітників та солдатів. Висловлюючи думку харківських робітників, члени профспілки швейників заявляли: «Шлемо свій гарячий братній привіт революційному пролетаріату й армії м. Петрограда. Ми, дорогі товариші, уболіваємо разом з вами за безвинно загиблими в дні 3 і 4 цього місяця. Ми віримо, що контрреволюційна сила не погасить у вас революційний дух, який воскресив вас у сучасний момент. Ми віримо, дорогі товариші, що ви дасте належну відсіч тим, хто посміє посягнути на здобуту нами революцію» (стор. 436).

Зростанню більшовицького впливу значною мірою сприяла величезна організаційська діяльність більшовиків в період боротьби з корніловщиною. Відзначаючи цей факт, газета «Рабочий путь» (так у вересні називалась «Правда») вмістила листа з Катеринослава, в якому повідомлялось: «В зв'язку з корніловщиною вплив нашої партії сильно виріс. Широкі маси відвертаються остаточно від меншовиків і есерів» (стор. 522). Найяскравішим виявом зміцнення авторитету більшовиків була більшовизація Рад, про що говорять опубліковані в збірнику рішення робітничих зборів про відкликання меншовицько-есерівських депутатів і обрання до Рад більшовиків, більшовицькі резолюції, ухвалені Радами, та інші матеріали. ЦК РСДРП(б) схвалював діяльність українських більшовиків. Секретар ЦК Я. М. Свердлов писав Луганському комітету: «Дуже раді, що ви набули такого впливу в масах. Само собою, необхідно докласти всіх зусиль для закріплення за собою цього впливу» (стор. 610).

Документи збірника відбивають боротьбу більшовиків України за селянські маси, за зміцнення союзу робітничого класу і селянства. Незважаючи на нестачу партійних працівників і коштів, про що повідомляли більшовицькі організації Центральний Комітет, більшовики знаходили сили для роботи серед селян, залучаючи до неї сві-

домних робітників. «Зважаючи на невідкладну потребу агітації по селах і відносну скудність матеріальних засобів, якими ми володіємо,—ухвалив Катеринославський комітет РСДРП(б),—закликати робітників по заводах організувати посылку агітаторів з свого середовища, взявши на себе матеріальні витрати» (стор. 539).

Чітка і єдино революційна ленінська програма в аграрному питанні, послідовна боротьба більшовиків за інтереси трудячого селянства збирали все ширші кола селян під прапори більшовицької партії. В збірнику наводиться привітання комітету сільських депутатів с. Навози, Чернігівського повіту, газеті «Правда», яке добре виражає ставлення сільської бідноти до більшовиків. Селяни писали «Правде»: «З далекої глушини, куди долітає твій сміливий заклик, заклик боротьби з поміщицкою і капіталістичною Росією, вітаємо тебе, як справжнього захисника інтересів робітничого класу й багатомільйонного селянства. Лише в «Правде» ми читаємо всю правду про те, кому потрібна братовбивча війна: поміщикам і капіталістам, які збагачуються за рахунок безбережного моря крові наших братів. Брежуть ті, які від імені селян кличуть наших братів на смерть нібито для «оборони». Селянству потрібні: мир, земля і свобода! Хай живе «Правда»! Хай живуть лозунги «Правды» — мир і братерство народів!» (стор. 342—343).

Велика група документів відбиває напружену роботу більшовиків серед солдатів тилкових гарнізонів і Південно-Західного фронту та матросів Чорноморського флоту. Більшовицькі комітети і створені при них воєнні організації систематично постачали солдатів більшовицькою літературою, газетами, надсилали до них агітаторів, створювали більшовицькі осередки у військових частинах. Ця робота давала позитивні наслідки. В численних листах до редакції більшовицьких газет революційні солдати сповіщали про поширення більшовицьких настроїв в армії. Газети повідомляли про підтримку солдатами більшовиків. Газета київських більшовиків «Голос социал-демократа» сповіщала, наприклад, про мітинг солдатів 189 піхотної дивізії: «25 червня відбувся великий мітинг, присутніх було близько 30 000 чол. Обговоривши питання про наступ і коаліційне міністерство, вирішено протестувати проти політики наступу і вимагати переходу влади до рук Рад солдатських і робітничих депутатів. Меншовики намагались говорити, але збори примусили їх замовкнути. Солдати висловлюють довіря більшовикам...» (стор. 376—377). Документи відбивають процес витіснення впливу меншовиків і есерів у Чорноморському флоті, де він був досить значний у перші місяці революції. Різка зміна настроїв матросів на користь більшовиків добре відбита в «Наказі делегатам II Всеросійського з'їзду Рад»,

обраним від Чорноморського флоту. В цьому наказі чорноморці доручали своїм делегатам рішуче боротись за здійснення лозунгу «Вся влада Радам!» (стор. 905).

У збірнику вміщено ряд документів про ставлення більшовицьких організацій України до національно-визвольного руху. Спираючись на чіткі вказівки Леніна, рішення Квітневої конференції, більшовики України дали відсіч опортуністичним перекирчуванням політики партії в національному питанні з боку деяких працівників, зокрема в Київському комітеті РСДРП(б). Київська більшовицька організація на своїй загальноміській конференції в липні 1917 р. рішуче відкинула великодержавницьку по суті резолюцію Г. Пятакова з національного питання і підтвердила підтримку резолюції Квітневої Всеросійської партійної конференції (стор. 703). Документи, наведені в збірнику, характеризують більшовиків як єдиних справжніх борців за класове і національне визволення трудящих. Підкреслюючи, що повне розв'язання національного питання можливе лише на основі розв'язання корінного питання революції — питання про ліквідацію влади буржуазії, більшовики відстоювали право українського народу на самовизначення. Разом з тим більшовицькі організації України виховували трудящих в дусі пролетарського інтернаціоналізму і революційної єдності, викриваючи як великодержавно-шовіністичну позицію Тимчасового Уряду, так і націоналізм української буржуазії та дрібнобуржуазних українських партій, що засіли в Центральній раді.

Політика більшовиків в національному питанні знаходила все більш гарячу підтримку серед робітників та селян України, в той час як націоналістичні дрібнобуржуазні партії викривали себе в очах трудящих. Характерно в цьому відношенні є опублікована в збірнику кореспонденція з Полтавщини в газеті «Голос социал-демократа» за підписом «Українець». Кореспондент повідомляв, що «селяни дуже незадоволені майже всіма своїми національними організаціями (навіть деякими і соціалістичними), бо соціальні питання обминаються здебільшого цими організаціями, які іноді цілком захоплені вузько національним... Щодо свідомих селян, які належать до соціал-демократії, то їх дивує позиція української соціал-демократії щодо Центральної ради. «Пішли, — кажуть, — по одній стежці з буржуями...» (стор. 347).

Документи збірника дають можливість простежити, як формувались на Україні збройні сили революції, як відбувалася організація Червоної Гвардії. Ця робота особливо поглибилася після VI з'їзду партії, рішення якого були одностайно схвалені більшовицькими організаціями та робітниками України. З ініціативи і під керівництвом більшовиків Червона Гвардія створювалась не тільки в найбільших пролетарських центрах, а й в інших містах і робітничих селищах. Збори робітників рудни-

ка Бунге, Горлівського гірничого округу, наприклад, в резолюції про передачу влади Раді робітничих депутатів підкреслили необхідність «ввести загальне озброєння робітників і створити Червону Гвардію» (стор. 604).

Підготовка до збройного повстання на Україні, зокрема створення Червоної Гвардії, розгорталась під керівництвом ленінського Центрального Комітету, при допомозі російського пролетаріату. Кременчуцька Рада робітничих і солдатських депутатів у жовтні 1917 р. звернулася до Московської Ради з листом, в якому писала: «Просимо вас подати допомогу члену нашої Ради в закупівлі і відправці револьверів для робітничої Червоної Гвардії, що створюється при Раді. Це нам особливо необхідно зараз з огляду на умови, які створились у нашому місті» (стор. 778). За зразок статутів Червоної Гвардії на Україні був узятий статут Червоної Гвардії Виборзького району Петрограда, опублікований в «Правде».

Звістка про перемогу збройного повстання в Петрограді з захопленням була зустрінута трудящими України. В збірнику вміщені численні привітання українських робітників, селян, солдатів, матросів героїчному пролетаріату столиці, резолюції про підтримку збройного повстання в Петрограді й про встановлення Радянської влади на Україні. Документами про Жовтневі дні на Україні, про нове піднесення революційного руху під впливом перемоги соціалістичної революції в центрі країни закінчується збірник. Боротьба українського пролетаріату і селянської бідноти за повалення влади буржуазно-націоналістичної Центральної ради і встановлення Радянської влади на Україні має бути присвячений другий том збірника.

* *
*

Рецензований збірник, як уже відзначалося вище, найповніше з усіх документальних видань відбиває історію більшовицьких організацій України в період підготовки й проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції. Щоправда, упорядники не включили до збірника деякі документи, які мають значний інтерес. Враховуючи, що кількість документів про роботу більшовиків серед селян відносно обмежена, слід було б вмістити в збірник листівку Харківського комітету РСДРП(б) «Землю — селянам», яка, до речі, була написана на основі передової статті газети «Правда» від 14 квітня 1917 р. (автор статті — Й. В. Сталін).

Для розуміння співвідношення сил у Радах та роботи, яку в них проводили більшовики, принесла б користь публікація матеріалів про обласні з'їзди Рад. Матеріали про обласну конференцію Рад Харківської і Катеринославської губерній були опубліковані в газеті харківських більшовиків;

«Пролетарий» від 26 квітня 1917 р. Звіт про обласний з'їзд Рад Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської та Полтавської губерній опублікований в «Известиях Киевского Совета рабочих депутатов» від 23 травня 1917 р. В збірнику опубліковано повідомлення про обрання делегатом на VI з'їзд партії від київської організації А. В. Іванова (стор. 703), але немає документів про Київську загальноміську конференцію 6 серпня, на якій А. Іванов виступав з доповіддю про з'їзд і яка ухвалила важливі рішення (див. «Голос социал-демократа» від 7 серпня 1917 р.). Більш повно в збірнику слід було відбити роботу більшовиків по зміцненню Червоної Гвардії в основних робітничих центрах безпосередньо перед жовтневими боями.

На відміну від видань, які зображували історію нашої партії без висвітлення труднощів, боротьби і шукань, що мали місце в житті партійних організацій, рецензований збірник відбиває історію більшовицьких організацій на Україні в період Жовтня у всій її багатогранності. При цьому упорядники не просто публікують документи, які містять окремі неточні, а інколи й помилкові твердження, допущені окремими працівниками й організаціями, а коментують їх, що допомагає читачеві розібратись у суті позиції тієї чи іншої організації. Проте деякі коментарі викликають зауваження щодо своєї повноти. В коментарі до протоколу конференції катеринославської організації РСДРП(б), яка відбулась 5 березня 1917 р., говориться, що «в рішеннях конференції містяться деякі помилкові і неточні положення. Так, наприклад, неправильно визначено характер Лютневої революції в Росії...» (стор. 911). Але в чому саме полягає помилковість визначення характеру Лютневої революції — залишається неясним. В коментарі слід було б зазначити, що твердження, ніби «буржуазна революція... визволяє і розкріпачує продуктивні сили країни» (стор. 4) не відповідало умовам Росії 1917 р., коли визрів конфлікт між рівнем розвитку продуктивних сил і буржуазними відносинами, які перетворились на гальмо для розвитку суспільного виробництва. В коментарі треба було відзначити неповне розуміння авторами рішень конференції контрреволюційної природи російської буржуазії, яке позначачось у твердженні, що «могутність своїх класових організацій ми повинні використати для революціонізування буржуазії...» (стор. 4).

Коментуючи резолюцію Катеринославського комітету РСДРП(б) від 6 липня 1917 р., упорядники збірників відзначають, що твердження про наявність у Тимчасовому уряді представників ворожих класів є

помилковим. Але в цьому, як і в ряді інших документів за період липня-серпня 1917 р., міститься вимога передачі влади Радам, тоді як цей лозунг був тимчасово знятий партією. Очевидно, що подібні документи вимагають коментаря, в якому викладалась б ленінська тактика щодо Рад в період після ліквідації двовладдя. Грунтовного коментування вимагають і деякі інші документи.

Зауваження викликають деякі заголовки документів. Публікуючи повідомлення газет, упорядники не вказують, чие саме повідомлення публікується. Такі заголовки, як, наприклад, «Повідомлення про роботу більшовицької фракції в Київській міській думі» (стор. 274), залишають читача в невіданні щодо автора повідомлення: сама фракція, більшовицький комітет чи газета, в якій повідомлення було надруковано. В ряді випадків неправильно визначається вид документа. Так, на стор. 376 вміщено газетне повідомлення про солдатський мітинг, в якому згадується про прийняту на мітингу резолюцію, але весь документ озглавлений як «резолюція».

Не можна погодитись з упорядниками і в датуванні частини документів. В ряді випадків упорядники відходять від прийнятого в нашій археографії принципу датування документів по датах їх написання (або датах публікації для газетних матеріалів, коли час написання документа встановити неможливо) і датують документи за датами подій, про які в документах йде мова. Звичайно, що послідовно провести такий принцип датування упорядники не можуть, бо в ряді документів говориться не про якийсь факт, а про кілька подій, що відбулись в різний час, або взагалі йдеться не про конкретну подію, а про той чи інший процес. Відсутність твердого принципу в датуванні документів не полегшує користування збірником.

До збірника додано покажчик партійних організацій, діяльність яких відбита в документах, і хронологічний покажчик документів. На жаль, в збірнику немає географічного і, особливо, іменного покажчиків, які допомогли б користуватися виданням.

Зроблені зауваження, що стосуються головним чином техніки публікації документів, не можуть вплинути на загальну цілком позитивну оцінку збірника. З почуттям гордості за нашу партію читаються наведені в ньому документи. Збірник є цінним посібником не тільки для дослідників, а й для всіх, хто цікавиться історією Комуністичної партії, історією боротьби за перемогу соціалістичної революції на Україні.

М. Я. ВАРШАВЧИК

ВАЖЛИВЕ ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні.
Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції, Держполітвидав УРСР,
К., 1957, 582 с.

Вихід у світ збірника спогадів «Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні» є значною подією в історичній науці. На протязі багатьох попередніх років мемуарна література майже зовсім не видавалася, а старі видання тільки в рідких випадках можна було зустріти на книжковій полиці бібліотек. Цей недолік зараз виправляється. Як правильно пишеться в передмові до рецензованого збірника, «спогади старих більшовиків, активних учасників революції, які винесли на своїх плечах тягар боротьби проти царизму і капіталізму, за встановлення Радянської влади, можуть внести в історичну літературу багато нового, висвітлити ряд сторінок і деталей, наповнити нашу літературу ароматом епохи, духом бурхливого життя і боротьби» (стор. 5).

Саме таким і є рецензований збірник старих більшовиків — активних учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні.

Ця цінна книга, що вийшла до 40-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції та до 40-ої річниці встановлення Радянської влади на Україні, підготовлена Інститутом історії партії ЦК КП України — філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС та Інститутом історії Академії наук УРСР (упорядники та наукові редактори збірника: Л. Д. Алексєєв, Ю. В. Бабко, М. С. Клімко, Е. М. Складченко та Г. М. Шевчук).

До роботи над книгою залучено досить широке коло учасників революційної боротьби. В збірнику вміщено 39 спогадів (з них 22 публікується вперше) 45 старих більшовиків.

У спогадах розповідається про революційну боротьбу в місті і на селі робітників і селян, солдатів і матросів, службовців та інтелігенції. Слід відмітити, що в спогадах представлена територія всієї України. Упорядники обрали вірну структуру, помістивши на початку збірника спогади Г. І. Петровського про революційні події на всій Україні, далі спогади учасників боротьби за Радянську владу на Київщині, Харківщині, в Донбасі, на Одещині тощо, а в кінці — спогади про революційні події в армії.

Видатний революціонер, депутат-більшовик ІV Державної думи від робітничої курії Г. І. Петровський яскраво показує керівну роль ленінської партії більшовиків, і зокрема українських партійних організацій, в боротьбі за встановлення і зміцнен-

ня Радянської влади на Україні. Велику увагу цій боротьбі приділяв В. І. Ленін, а також Я. М. Свердлов, Й. В. Сталін, Ф. Е. Дзержинський, М. І. Калінін та інші найбільшчі соратники В. І. Леніна.

На Україні тоді працювали К. Є. Ворошилов, М. В. Фрунзе, Г. К. Орджонікідзе, Д. З. Мануїльський, Г. І. Петровський, Артем (Ф. А. Сергєєв) та ін. В спогадах розповідається про діяльність ВУЦВК та Раднаркому України в той період, про боротьбу з меншовиками, есерами та буржуазними націоналістами. Г. І. Петровський називає десятки імен революційних діячів на Україні і розповідає про їх роль у боротьбі за встановлення Радянської влади.

Автор наводить багато прикладів, які свідчать про спільність боротьби російських і українських трудящих, про допомогу російського народу трудящим масам України в їх боротьбі за свою суверенну Українську Радянську соціалістичну державу. В цьому відношенні дуже цікавими є сторінки про поїздку Михайла Івановича Калініна та Григорія Івановича Петровського в агітпоїзді ім. В. І. Леніна по багатьох містах Української Радянської Соціалістичної Республіки. В спогадах Г. І. Петровського ми читаємо про революційну боротьбу робітників і селян, солдатів і матросів, молоді та жінок, про роль профспілкових організацій тощо.

Крім статті Г. І. Петровського, питання революційної боротьби в масштабі всієї України висвітлені також в спогадах делегата І Всеукраїнського з'їзду Рад В. М. Спренжина, які, на наш погляд, слід було вмістити в збірнику другими. М. В. Спренжин був делегатом з'їзду від Єлисаветградщини, проте лише невелика частина його спогадів присвячена місцевим подіям, у більшій частині статті він розповідає про цікаві деталі роботи І Всеукраїнського з'їзду Рад.

Боротьбі за владу Рад на Київщині присвячені сім статей членів Київського комітету РСДРП(б) — В. П. Затонського, Я. Б. Гамарника, А. В. Іванова, О. Г. Горбачова, члена Печерського районного комітету РСДРП(б) Ю. Г. Чайковського, активних учасників революційної боротьби залізничників Києва — М. С. Чухнова, А. О. Лобко і І. І. Полякова, членів солдатського комітету 3-го авіапарку С. І. Кутузова і С. С. Бондаренка.

В цих спогадах розповідається про розвиток революційних подій в Києві від лютого 1917 р. до 1918 р., про діяльність Київ

ського комітету РСДРП(б), про героїчну боротьбу робітників міста — арсенальців, залізничників та робітників інших підприємств, про жовтневі дні в Києві, роботу Київської Ради робітничих депутатів та ревкому, про революційну боротьбу в військових частинах міста, про боротьбу з Центральною радою — органом українських буржуазних націоналістів та агентурою міжнародного імперіалізму, про січневе повстання київських робітників та встановлення влади Рад в Києві.

Революційні події в Харкові висвітлені в спогадах членів Харківського комітету РСДРП(б) С. Ф. Буздalina, С. І. Покко і А. П. Люля, голови виконкому Харківської Ради робітничих і солдатських депутатів Н. А. Кіпа, члена агітаційної комісії Харківської Ради робітничих і солдатських депутатів М. К. Бушева, голови військового комітету Харківської організації РСДРП(б) С. І. Петриковського (Петренка), члена Центрального штабу Харківської Червоної Гвардії Ф. З. Минайленка та члена завкому заводу ВЕК Г. М. Завицького. Харків був великим промисловим центром країни, а робітники міста — бойовим загonom пролетаріату України і всієї Росії. Велику роботу безпосередньо на заводах провадив Харківський комітет РСДРП(б), а також депутати IV Державної думи М. Муранов та Г. Петровський (він зузипнявся в Харкові проїздом до Катеринослава), які виступали на заводах міста, викривали зрадництво меншовиків, есерів та націоналістів. Партийна робота в Харкові посилялася після повернення з еміграції Артема. На VI з'їзді партії його було обрано членом ЦК.

Значний інтерес викликають досить ґрунтовні спогади про харківську Червону Гвардію.

Діяльності Катеринославського комітету РСДРП(б) по керівництву революційною боротьбою за соціалістичну революцію і встановлення Радянської влади присвячені спогади члена Катеринославського комітету РСДРП(б) С. І. Гопнер. В її спогадах висвітлено ряд подій загальноукраїнського масштабу.

З спогадами про Червону Гвардію в Катеринославі виступає один з її активних організаторів і керівників М. І. Потапов.

Про настрої робітників та посилення впливу більшовиків на робітничі маси ми читаємо в статті І. В. Васильєва, робітника-червоногвардійця Кам'янського металургійного заводу.

Революційна боротьба за владу Рад в Донбасі відбита в спогадах членів Луганського комітету РСДРП(б) І. І. Шмирова і З. Ф. Ляпіна та заступника голови Ради робітничих і солдатських депутатів О. С. Руденка, в статті члена Юзівського комітету РСДРП(б) Ф. І. Зайцева, в спогадах Р. Я. Терехова, який був організатором і одним з керівників Берестово-Богодухів-

ської більшовицької організації, та голови більшовицької організації Брянцівського рудника І. О. Зеленого.

В їх змистовних спогадах показано Донбас як один з вирішальних центрів боротьби за Радянську владу на Україні. Однак слід було вмістити більше спогадів активних учасників боротьби в Донбасі за владу Рад.

В збірнику також надруковані спогади про революційні події в Одесі та на Одещині, в Миколаєві, Херсоні, Єлисаветграді, Полтаві, Вінниці, Сумах, Конотопі та Севастополі.

В заключній частині книги вміщені спогади голови армійського комітету 11-ої армії Південно-Західного фронту М. В. Криленка, заступника голови Військово-революційного комітету Південно-Західного фронту М. М. Коковихіна та члена Унгенського гарнізонного комітету РСДРП(б) Н. Г. Ачкасова. Їх статті показують велику роботу більшовицької партії за завoвання солдатських мас на свій бік.

Такий коротко зміст рецензованих спогадів старих більшовиків про боротьбу за встановлення Радянської влади на Україні.

В чому полягають основні позитивні риси цього збірника?

Через всі спогади червоною ниткою проходить ідея керівної ролі Комуністичної партії — вождя, натхненника і організатора боротьби народів нашої Вітчизни за перемогу Великому Жовтню та, зокрема, встановлення Радянської влади на Україні.

Конкретні факти, наведені в спогадах, переконливо говорять про велику роль Центрального Комітету партії, особисто В. І. Леніна у керівництві революційною боротьбою на Україні, за утвердження завoвань Великої Жовтневої соціалістичної революції, за встановлення та зміцнення на Україні Радянської влади. Керівна роль Комуністичної партії яскраво видна також з спогадів про роботу місцевих партійних організацій, в тому числі заводів, фабрик, військових частин тощо.

Добре висвітлена в спогадах робота Рад робітничих та солдатських депутатів, показана боротьба Комуністичної партії за більшовізацію Рад в період підготовки соціалістичної революції, боротьба більшовиків у Радах проти меншовиків, есерів, націоналістів і інших ворогів революції і соціалізму. Більшовицькі Ради показані як органи революційної мобілізації мас, як справжні органи народної влади.

Важливою рисою спогадів є висвітлення ролі народних мас як вирішальної сили в революційній боротьбі за встановлення влади Рад. З сторінок спогадів сходять сотні робітників і солдатів, матросів і селян, які брали активну участь у подіях, що розгорнулися на Україні від лютого до жовтня і в перший період після перемоги соціалістичної революції.

В спогадах яскраво показана роль робітників України в боротьбі за встановлен-

ня та зміцнення Радянської влади. З великим інтересом читаються сторінки про створення на Україні загонів Червоної Гвардії та їх діяльність.

Автори мемуарів про встановлення Радянської влади на Україні переконливо розповідають про спільні дії українського і російського народів у боротьбі за перемогу Жовтня, про допомогу російського народу трудящим України, про велике значення дружби народів нашої Вітчизни для завоювання перемоги.

Заслугою авторів мемуарів є відображення специфіки боротьби за Радянську владу на Україні.

Окремі теми збірника висвітлені в спогадах недостатньо. Перш за все, порівняно мало показані революційні події на селі. Відомості про боротьбу за Радянську владу в українському селі стосуються лише діяльності більшовицьких агітаторів, яких послали для революційної роботи з міських організацій, з Рад робітничих і солдатських депутатів на село. Можна і потрібно було б ширше показати ріст революційної боротьби серед мільйонних солдатських мас. Адже фронт тоді проходив через українську землю.

Не досить повне відображення знайшла в спогадах робота профспілок.

В цілому надруковані мемуари, безумовно, відіграють позитивну роль у науковій розробці історії Великої Жовтневої соціалістичної революції, вони будуть з ці-

кавістю зустрінуті широкими колами читачів. Проте мемуарна література має одну особливість — іноді факти та події, що від часу стерлися в пам'яті учасників, подаються не зовсім точно. Такі факти мають місце і в цій книзі.

Слід віддати належне упорядникам і редакторам. Вони дали до книги цінні примітки та покажчики, в яких уточнюють окремі дати, імена, події, наводять сучасні назви підприємств, вулиць, міст тощо. Бажано було б, щоб примітки та покажчики до спогадів в ряді місць були більш повними та ґрунтовними.

На заключення, виходячи із значної наукової цінності спогадів про боротьбу за встановлення Радянської влади на Україні та інтересу, що його викликає книга у читача, хочеться висловити побажання, щоб мемуарна література друкувалася більш широко.

Зокрема, нам здається, що слід було б підготувати спогади про громадянську війну та боротьбу з інтервентами на Україні, про відбудову народного господарства, про індустріалізацію країни, про піонерів колгоспного руху на Україні та про проведення масової колективізації, про героїчні події часів Великої Вітчизняної війни тощо.

Такі спогади відіграють значну роль в науковій розробці питань історії Української РСР, матимуть велике пізнавальне та виховне значення.

В. Т. ЧУНТУЛОВ

НОВИЙ ЗБІРНИК ДОКУМЕНТІВ З ІСТОРІЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УРСР

Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні. Збірник документів і матеріалів (березень 1917 — березень 1921 рр.). Упорядники: П. П. Гудзенко, П. В. Замковий, В. С. Скорина, Вид-во АН УРСР, К., 1957, 756 с.

За останні три роки вийшло кілька збірників документів і матеріалів з історії робітничого контролю і націоналізації промисловості в СРСР¹.

Вихід з друку збірника документів і матеріалів «Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні», під-

готовленого і виданого Інститутом історії Академії наук УРСР і Архівним управлінням МВД УРСР, є новим цінним вкладом в наукову розробку історії соціалістичної промисловості Української РСР.

Виходом в світ цих збірників зроблено лише перший крок в галузі наукової розробки історії боротьби робітничого класу СРСР за здійснення програми Комуністичної партії по створенню соціалістичної промисловості і управлінню нею.

Упорядники і редактор збірника провели велику і кропітку роботу по виявленню, відбору, науковій обробці і систематизації великої кількості документів. Внаслідок проведеної роботи в збірник включено поряд з відомими ленінськими працями, якими відкривається перший розділ збірника, і законодавчими документами Ра-

¹ «Націоналізація промисловості в СССР (1917—1920 гг.). Сборник документов и материалов», М., 1954, 824 с.; «Робітничий контроль і націоналізація промисловості в Туркестані (1917—1920 гг.). Сборник документов и материалов», Ташкент, 1955, 237 с.; 36. «Матеріали по історії СССР», т. III, Робітничий контроль і націоналізація крупної промисловості в Иваново-Вознесенской губернии, М., 1956, 328 с.

дяньського уряду, архівні документи, виявлені в центральних державних архівах Москви, Ленінграда, Києва, Харкова, у багатьох обласних державних архівах України, окремі документи партійних архівів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Інституту історії партії ЦК КП України. Крім того, упорядники вивчили і підбрали велику кількість документів з періодичної преси за 1917—1921 рр. Значна кількість документів збірника друкується вперше.

Документи, вміщені в збірнику в історичній послідовності, відображають боротьбу робітничого класу України під керівництвом Комуністичної партії за соціалістичне перетворення промисловості України, процес зміни старих, капіталістичних виробничих відносин в галузі промисловості новими, соціалістичними.

В змістовній передмові П. П. Гудзенка досить ґрунтовно висвітлюється роль В. І. Леніна як творця наукової програми соціалістичних перетворень в нашій країні. Питання про робітничий контроль над виробництвом В. І. Ленін висвітлює і глибоко розробив ще в період підготовки і проведення Жовтневої революції. Керуючись вченням В. І. Леніна, Комуністична партія, партійні організації України постійно здійснювали керівництво робітничим класом по практичному запровадженню робітничого контролю на фабриках, заводах, шахтах, у торговлі і т. д. В передмові на багатому фактичному матеріалі показується, що робітники України в перші місяці після Лютневої буржуазно-демократичної революції за прикладом робітників Петрограда і з їх практичною допомогою створювали на підприємствах України контрольні комісії, розробляли і затверджували положення про них. Діяльність комісії робітничого контролю зустрічала жорстокий опір з боку підприємців, контроль встановлювався в умовах гострої класової боротьби за владу Рад.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції і встановлення Радянської влади на Україні Комуністична партія, здійснюючи контроль над виробництвом, розглядала його як підготовчий захід до націоналізації промисловості і в багатьох випадках безпосередньо здійснювала націоналізацію банків, залізниць, фабрик, заводів і ін.

В статті показується велика допомога Радянського уряду РРФСР і особисто В. І. Леніна трудящим України в справі налагодження економічного життя і в боротьбі проти ворогів революції та соціалізму.

Документальна частина збірника відкривається вступним підрозділом, що має назву: «Комуністична партія про робітничий контроль і націоналізацію промисловості». Тут вміщено ряд творів В. І. Леніна, в яких ставиться питання про робітничий контроль та націоналізацію промисловості, а також ряд партійних документів з цю-

го ж питання. Все це документи, які свідчать про керівну і спрямовуючу роль Комуністичної партії в розв'язанні важливих проблем побудови соціалізму в нашій країні.

Перший розділ збірника має назву: «Робітничий контроль над суспільним виробництвом і розподілом продуктів». В ньому вміщені документи, які висвітлюють героїчну боротьбу робітничого класу України за впровадження в життя робітничого контролю. Розділ складається з двох підрозділів: в першому висвітлюється боротьба робітників України за встановлення робітничого контролю від лютого до жовтня, а в другому — здійснення робітничого контролю над виробництвом від Жовтневої революції до німецької окупації України.

Основу цього розділу складають документи про робітничий контроль над суспільним виробництвом і розподілом продуктів. Але слід відзначити, що ряд документів першого розділу виходить за вузько-тематичні межі збірника. В багатьох документах говориться про введення робітниками явочним порядком 8-годинного робочого дня, про боротьбу за поліпшення умов праці, підвищення заробітної плати, скасування штрафів, усунення робітниками з підприємств адміністративного і технічного персоналу за їх вороже та brutальне ставлення до робітників, про страйки на окремих заводах, саботаж капіталістів і ряд інших питань. Хоч такі документи прямо не стосуються теми, але вони більш широко розкривають умови, в яких робітничий клас України робив перші кроки по шляху запровадження робітничого контролю.

Рішення робітників про контроль над виробництвом проникливі ленінською ідеєю боротьби за економічною катастрофою, яка насувалася на країну. «Шлях до порятунку від катастрофи,— писав В. І. Ленін,— лежить тільки в установленні дійсного робітничого контролю над виробництвом і розподілом продуктів»¹.

Вміщені документи свідчать про те, що вже в квітні—травні 1917 р. на ряді великих підприємств України робітники запроваджували контроль над виробничим процесом і розподілом продуктів, створювали контрольні комісії і вимагали від Рад робітничих депутатів вжиття заходів до припинення саботажу з боку торговців і промисловців.

У збірнику вміщені статут, положення і протоколи контрольно-продуктових і контрольних комісій на окремих заводах (док. 19, 20, 21, 26 і ін.) У відповідь на саботаж капіталістів і торговців в окремих містах України запроваджувався контроль над торгівлею промисловими товарами (док. 18).

У Миколаєві у відповідь на вимоги робітників скоротити робочий день власники хлібнекарень закрили свої підприєм-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 24, стор. 463.

ства, внаслідок чого робітники залишилися без хліба. Рада робітничих і військових депутатів провела ревізію всіх пекарень і передала їх громадським організаціям, встановивши свій контроль над ними.

Документи свідчать про найрізноманітніші форми революційної творчості робітничого класу по здійсненню робітничого контролю над виробництвом і розподілом продуктів.

Перші кроки робітників по здійсненню контролю зустріли шалений опір з боку фабрикантів, заводчиків і торговців. Про це розповідає велика кількість документів першого розділу збірника. Підприємці вживали всіх заходів до усунення контролю над виробництвом з боку робітників. Союзи фабрикантів видавали спеціальні циркуляри про заборону діяльності контрольних комісій на заводах як таких, що «самочинно» і «незаконно» виникли, про невизнання контролю над виробництвом з боку робітничих організацій. Промисловці скаржилися на дії робітників Тимчасовому уряду, вимагали від нього вжити рішучих заходів до припинення втручання робітничих організацій в справу управління заводами і розподілом продуктів.

Нового напрямку і нових планомірних форм набирає контроль над виробництвом після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. Про це яскраво і гловно розповідають документи, вміщені в другому підрозділі, який відкривається відомими ленинськими документами: відозвою «До громадян Росії» від 25 жовтня 1917 р. і статтею «Проект положення про робітничий контроль». «Справа, за яку боровся народ.— писалося у відозві військово-революційного комітету,— негайне запропонування демократичного миру, скасування поміщицької власності на землю, робітничий контроль над виробництвом, утворення Радянського уряду,— ця справа забезпечена!»¹.

У відповідь на заклик В. І. Леніна і розроблене ним положення про робітничий контроль робітники України, керовані більшовиками, ламаючи одчайдушний опір буржуазії, на всіх підприємствах і в торгівлі запроваджують робітничий контроль. Робітники Харкова, Донбасу, Катеринослава, Одеси, Києва і інших міст виносять рішення про запровадження робітничого контролю на фабриках, заводах, шахтах. Тепер робітники не лише беруть під свій контроль процес виробництва і розподіл продуктів, а в ряді випадків переходять від контролю до безпосереднього управління заводами.

Капіталісти вживали всіх заходів, щоб дезорганізувати виробництво, залишити робітників без засобів до існування і задущити революцію. У відповідь на саботаж з боку капіталістів і намагання закрити заводи робітники усунули адміністрацію від керівництва заводами і брали справу уп-

равління заводом в свої руки. Такі рішення ухвалили робітники харківського заводу Герлях і Пульст (док. 127), Гельферіх-Саде (док. 133), Катеринославського трубного заводу (док. 135) і багатьох інших.

Пленарне засідання Харківської центральної ради фабрично-заводських комітетів і представників контрольних комісій ухвалило рішення про перехід всіх підприємств, що їх закривали капіталісти, у власність всього народу і конфіскацію приватних капіталів, прихованих продуктів і матеріалів (док. 137). Перехід підприємств, які закривались, у власність всього народу по суті був першим кроком до націоналізації промисловості.

Документи цього розділу говорять про широкий розмах творчості робітничого класу, який вперше в історії взяв владу в свої руки і усвідомив свою історичну роль господаря країни.

Відразу після Жовтневої революції, але ще до встановлення Радянської влади, робітничий клас України вживав всіх можливих заходів до налагодження роботи промисловості. Ведучи боротьбу з розрухою, робітники поширювали контроль і виявляли всі можливі засоби для поліпшення становища трудящих.

У багатьох документах розповідається про намагання буржуазії скомпрометувати і зірвати заходи робітників по організації контролю і управління конфіскованими підприємствами, про те, що в цьому поході проти робітничого контролю разом з місцевою буржуазією йшли всі іноземні імперіалісти в особі їх місій і консульств, які знаходилися на території України (док. 138, 140, 143).

Документи розділу висвітлюють, як робітничий контроль після встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні перетворювався в державну систему по управлінню промисловості. Робітничі контрольні комісії, керовані більшовиками, зробили значний вклад в справу організації соціалістичної промисловості.

Другий розділ збірника «Націоналізація промисловості, транспорту і банків. Організація державної соціалістичної промисловості» має такі підрозділи:

1. Початок націоналізації промисловості, транспорту і банків. Державне регулювання промисловості. Листопад 1917—квітень 1918 рр.

2. Націоналізація промисловості і організація її управління після вигнання з України німецьких імперіалістів і розгрому контрреволюційної Директорії. Січень—серпень 1919 р.

3. Завершення націоналізації промисловості. Організація соціалістичного управління і виробництва на Україні. Січень 1920—березень 1921 рр., тобто до початку нової економічної політики.

В розділі вміщено ряд декретів Ради Народних Комісарів РРФСР за підписом В. І. Леніна і голови ВЦВК, в яких ві-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 26, стор. 203.

дображається загальне становище в керівництві народним господарством Радянської Росії, хід націоналізації окремих галузей промисловості та націоналізація окремих акціонерних товариств, підприємств яких знаходились на Україні.

Декрети Раднаркому РРФСР і Всеросійського ЦВК про націоналізацію промисловості постановою Всеукраїнського з'їзду Рад було поширено на Україну.

Документи цього підрозділу розкривають перед дослідником перші кроки діяльності Радянського уряду України (створеного в грудні 1917 р.) і місцевих органів влади по націоналізації промисловості.

Тут йдеться про утворення органів управління націоналізованою промисловістю і запровадження планового виробництва. Ще до встановлення Радянської влади на Україні, на початку грудня 1917 р., обласна конференція професійних спілок металістів і гірників Донецького і Криворізького басейнів вчланила рішення про необхідність створення для управління промисловістю центральної економічної ради і цілої сітки обласних економічних рад (док. 251). На початку січня 1918 р. в Харкові для регулювання промисловістю при професійній спілці металістів було утворено спеціальний відділ і розроблено положення про нього (док. 265). Спілка металістів розробила спеціальну інструкцію про організацію управління націоналізованими підприємствами (док. 252). В Харкові була утворена південна обласна рада народного господарства і розроблено положення про неї (док. 300), організовані районні ради народного господарства, завдання яких полягало у відновленні економічного життя на нових основах (док. 234, 255, 256 і ін.). Публікуються документи про налагодження управління промисловими закладами в Одесі, Глухові, Ніжині і інших містах України. Значне місце в цьому підрозділі займають документи про роботу промислових підприємств і шахт Донбасу.

Велику допомогу по налагодженню роботи державної промисловості України подав у цей період уряд Радянської Росії, очолюваний В. І. Леніним. Про це свідчать постанови Раднаркому і повідомлення про надання кредитів для народного господарства України.

Другий підрозділ відкривається доповіддю завідуючого відділом народного господарства Тимчасового робітничо-селянського уряду України (січень 1919 р.) про тяжкий стан промисловості після звільнення від німецьких окупантів, про необхідність фінансової допомоги з боку Радянського уряду Росії. Як логічне продовження прохання уряду України вміщено протокол Ради Народних Комісарів РРФСР про фінансування промисловості у визволених районах України.

Документи підрозділу розкривають величезну картину творчої роботи Радянського уряду України і господарчих органів по

налагодженню роботи соціалістичної промисловості. Переважно більшість документів підрозділу складають декрети Радянського уряду України про націоналізацію промислових підприємств, документи, які розкривають перед дослідником картину спільних дій і єдиної економічної політики урядів Радянської Росії і Радянської України.

В березні 1919 р. за рішенням уряду України було проголошено єдину економічну політику РРФСР і УРСР. Тут же публікується декрет Всеросійського Центрального Виконавчого комітету про об'єднання військових і економічних сил Росії, України, Литви, Білорусії та Криму для боротьби з міжнародним імперіалізмом.

Вміщено документи про стан Донецького басейну після визволення від окупантів і список металургійних заводів, націоналізованих Українською Радою Народного Господарства в першій половині 1919 р. Дослідник знайде багату документацію про роботу місцевих органів влади і раднаргоспів по організації роботи соціалістичної промисловості, про добровільний перехід на бік Радянської влади спеціалістів.

У третьому підрозділі вміщені документи, які характеризують завершення націоналізації, відбудову промисловості після визволення України від денікінських банд. Підрозділ відкривається протоколом засідання організаційного бюро по відбудові промисловості на Україні, яке очолював видатний партійний і радянський діяч В. Я. Чубар. Потрібно відмітити, що в процесі націоналізації окремих підприємств і цілих галузей промисловості [що відбито в численних декретах уряду, наказах місцевих раднаргоспів і актах окремих комісій] створювався апарат управління державною промисловістю.

Промисловість України в цей період знаходилася в дуже тяжкому становищі. Руїни, які заподіяли інтервенти і білогвардійці, були надто великі. Необхідно було вжити надзвичайних заходів до відновлення роботи вирішальних галузей промисловості.

В умовах громадянської війни, що вивувала, і розрухи партія та уряд накреслили ряд заходів, спрямованих на швидке відновлення економічного життя України. В кінці січня 1920 р., коли ще не завершилось визволення України від білогвардійських денікінських армій, за підписом В. І. Леніна і голови Всеукраїнського революційного комітету Г. І. Петровського було опубліковано спеціальний декрет про створення Української трудової армії (док. 468). Документи широко висвітлюють роботу трудової армії по відбудові Донецького вугільного басейну і постачання його продовольством та промтоварами, а також роботу трудармії в інших галузях промисловості і залізничного транспорту. Для прискорення роботи підприємств, що працювали на оборону країни, окремі заводи

мілітаризувались і виділялись в окремі групи щодо постачання продовольством, робочою силою і натуральними преміями (док. 514). Цілий ряд документів свідчить про заходи, яких вживали партія і уряд з метою підвищення продуктивності праці, про боротьбу за зміцнення трудової дисципліни, про організацію суботників і т. ін.

В цьому підрозділі висвітлюються заходи ЦК КП(б)У і окремих партійних організацій по налагодженню економічного життя і створенню нових соціалістичних відносин на підприємствах. В документах яскраво показуються спільні заходи урядів Радянської Росії і України по відбудові важливих галузей промисловості і нормалізації економічного життя країни.

Збірник завершується документами про створення органів державного планування і про складання єдиних господарських планів Української республіки в тісному погодженні з планами Російської Федерації.

Збірник заслуговує на високу оцінку як за змістом вміщених документів, так і за їх науково-археографічною обробкою.

Однак слід відзначити, що в збірнику є і ряд недоліків, яких можна було б уникнути.

Вміщення в збірнику ленинських праць навіть раніше вже опублікованих взагалі не викликає заперечень, проте упорядники не дотримуються послідовності в їх розміщенні і археографічному оформленні згідно з правилами, розробленими Інститутом марксизму-ленізму при ЦК КПРС.

Недоліком збірника є також наявність в ньому документів (особливо в першому розділі), які або зовсім не стосуються теми збірника, або мають до неї посереднє відношення.

Це документи, в яких йдеться про страйки на ряді заводів, про окремі вимоги робітників, зовсім не зв'язані ні з робітничим контролем, ні з націоналізацією промисловості. Якщо припустити, що документи про окремі страйки необхідні, то виникає питання, а чому вміщено саме ці документи, а не інші. Це слід було хоч би мотивувати в передмові. Проти вміщення документів такого характеру свідчить хоч би документ 38, що являє собою уривок з статті «Торгово-промислової газети», де з буржуазних позицій висвітлюються революційні дії робітників і викладається це як насильствена дія, як ексцеси і т. п. Такий документ (а вони не поодинокі), тим більше, що він неповний, не поліпшує збірника і його недоцільно було вміщувати.

Викликає заперечення вміщення всіх документів про Будянську фабрику Кузнецова, можна було обмежитись двома-трьома.

Не зовсім відповідає дійсності твердження автора передмови про те, що документи публікуються повністю за винятком

протоколів. Перш за все, і протоколи в публікаціях необхідно давати повністю, а якщо і опускати якусь частину, то в примітці потрібно оговорити, що саме опущено. Але складачі дали в купюрах не лише протоколи, а й цілий ряд інших документів: «3 циркуляра» (док. 2), «3 резолюції» (док. 8, 181, 248, 249), «3 донесення» (док. 38), «3 листа» (док. 146, 150, 225), «3 тимчасового статуту» (док. 182), «3 постанови» (док. 143, 238, 311), «3 посвідчення...» (док. 333) і ряд інших.

Взагалі в збірнику разом з протоколами скорочено подано одну шосту частину всіх документів без відповідного пояснення.

Недоліком археографічної обробки є також те, що складачі не розшифрували всіх скорочень у багатьох документах збірника, чого вимагають правила публікації, та й практика говорить про те, що читати документи з скороченнями, навіть з загальноприйнятими, важко.

Заголовки до документів складені задовільно, вони, як правило, повністю розкривають зміст. Але є поодинокі випадки, коли заголовки не відповідають змісту. Наприклад, документу 74 дано такий заголовок «Резолюція заводського комітету Харківського заводу Гельферіх-Саде про покладання обов'язків по керуванню заводом на спеціальну комісію з робітників». Насправді в резолюції мова йде про те, що коли адміністрація заводу ухилилась від виконання обов'язків по управлінню, тоді управління буде покладено на спеціальну комісію.

Документ 76 названий «Резолюція виконавчого комітету Одеської Ради робітничих депутатів про оголошення бойкоту власникові заводу «Гена». В дійсності ж це вписка з протоколу, де викладено повідомлення більшовика Старостіна про становище на заводі, з приводу чого було прийнято відповідне рішення. Повідомлення займає в кілька разів більше тексту, ніж рішення. Неточність є і в заголовках до документів 98, 233, 290 і деяких інших.

В передмові і легендах допущені неточності в назві Інституту історії партії ЦК КП України, в передмові є також дрібні редакційні недоробки, прізвиська деяких діячів партії дано з ініціалами, а інших з першою літерою імені або і зовсім без неї.

Збірник багато виграє би, якщо до нього було додано покажчик всіх підприємств.

Однак відмічені недоліки не знижують загального високого наукового рівня збірника. Дослідники, викладачі, пропагандисти і практичні працівники промисловості знайдуть багатий змістовний матеріал в опублікованих документах.

КНИЖКА ПРО РОБІТНИЧИЙ РУХ НА УКРАЇНІ
В 1913—1914 рр.

П. А. Лавров, Рабочее движение на Украине в 1913—1914 гг., Изд-во Киевского госуниверситета, 1957, 123 с

Багатий досвід боротьби робітничого класу України 1913—1914 рр. слабо висвітлений в нашій історичній літературі. В новій праці П. А. Лаврова зроблена спроба ліквідувати цю прогалину й дати узагальнену картину робітничого руху в останні роки нового революційного піднесення.

Рецензована книга написана на основі глибокого вивчення творів В. І. Леніна, документів і рішень Комуністичної партії. Викладені в ній факти і висновки ґрунтуються на великій кількості неопублікованих архівних документів, маловідомих літературних джерел та матеріалів більшовицької преси.

Серйозний аналіз робітничого руху неможливий без вивчення економічних умов його розвитку. В роботі стисло подається характеристика важливіших питань розвитку економіки України та становища робітничого класу і розкривається об'єктивна база робітничого руху. Піднесення революційного руху співпало з промисловим піднесенням. Автор наводить узагальнені дані про збільшення числа підприємств і зростання виробництва важливих видів промислової продукції в Росії і на Україні. На Україні за 1910—1913 рр. видобуток кам'яного вугілля зріс на 51,5%, залізної руди — на 78,4, виплавка чавуну в 1911—1913 рр. збільшилась на 20,4, заліза і сталі — на 23,2%. Як і раніше, питома вага України в загальноросійському виробництві була дуже високою. Доля України у видобутку вугілля в 1913 р. становила 70,2%, залізної руди — 75, у виплавці чавуну — 68,4, сталі — 57,7%.

В роки нового революційного піднесення посилювся процес концентрації виробництва та робітничого класу. Зростає кількість великих підприємств та їх виробнича потужність. За підрахунками автора, процес концентрації робітників на великих підприємствах у залізорудній та кам'яновугільній промисловості України був вище загальноросійського. Слід додати, що концентрація робітничого класу на підприємствах в Росії і на Україні, які налічували понад 500 робітників, була вищою, ніж у капіталістичних країнах, в тому числі і в США. Не випадково згуртований на великих підприємствах пролетаріат Росії відзначався бойовими революційними якостями.

В книзі зроблена спроба підрахувати загальну кількість робітників того часу на Україні. За даними автора, в 1913 р. їх було 2,7 млн. чоловік. Сюди ввійшли робітники підприємств, що перебували під на-

глядом фабричної та гірничої інспекції, будівельники, залізничники та сільськогосподарські робітники. Зроблені П. А. Лавровим підрахунки кількості робітників на Україні напередодні імпералістичної війни є порівняно повними. На жаль, залишається невідрахованою кількість робітників численних дрібних підприємств, комунальних установ, міського транспорту, портових робітників, сезонників тощо, які не підлягали нагляду фабричної інспекції. Обчислити кількість таких робітників (хоч приблизно) дуже важко, але необхідно для встановлення загального числа робітничого класу і для визначення питомої ваги різних його соціальних груп.

На ряді фактів у книзі показано, що клас буржуазії формувався на Україні не лише з іноземних чи російських капіталістів, а й за рахунок українського куркульства, обуржуазнених поміщиків, підприємців тощо. Робітничий клас України формувався з українців, росіян, євреїв та представників інших національностей. Розвиток української буржуазії автор простежив на матеріалах всеросійського і місцевих переписів та спеціальних досліджень.

На основі аналізу національного складу буржуазії України П. А. Лавров викриває облудність «теорій» українських буржуазних націоналістів про «безбуржуазність» і «безкласовість» української нації, розкриває значення боротьби більшовиків України за зміцнення єдності багатонаціонального українського пролетаріату.

Хронологічні рамки, обрані автором для висвітлення економічних умов робітничого руху, і невеликий обсяг самої книги обмежили можливість дослідження цього питання. В наступних виданнях бажано виділити спеціальний розділ, присвячений економіці України і становищу робітничого класу, дослідити роль монополій в промисловості й торгівлі, численність, соціальний та національний склад пролетаріату України.

Добре розкриті в книзі політичні умови боротьби робітничого класу. «Політика батога» продовжувалась. Царські власті за допомогою жорстоких репресій, збройних походів на робітничі квартали, масових вбивств страйкарів і демонстрантів прагнули придушити наростання нової революції. Союзи капіталістів всіляко підтримували царський уряд. На Україні капіталісти широко застосовували «чорні списки» і локаути. Іноземні капіталісти вимагали від царизму рішучих дій проти трудящих. Проте репресії не зломали бойового

духу пролетаріату, його боротьба посилювалася. Попередній досвід страйкової боротьби переконав робітників у могутності страйків як однієї з форм робітничого руху. В 1910—1914 рр. піднялась нова велика хвиля страйків, що в значній мірі визначило характер і розмах робітничого руху в цілому.

Характерним для страйкового руху в роки нового революційного піднесення, як це й показано в роботі П. А. Лаврова, було не лише збільшення політичних страйків, а й тісне переплетіння політичних і економічних форм боротьби. Намагання царизму придушити політичні й економічні страйки вело до загострення становища й посилення боротьби робітників. Економічні страйки переросли в політичні, ставали більш наполегливими, наступальними і тривалими, збуджували революційні настрої робітників. В. І. Ленін відзначав революційний характер становища, що створилося в Росії в 1912 р. внаслідок гострого переплетіння економічної і політичної боротьби¹.

На перших сторінках книги викладені деякі загальні дані про політичні та економічні страйки 1912 р. Це необхідно, щоб зрозуміти динаміку страйкової боротьби в наступному. В. І. Ленін назвав 1912 р. роком великого історичного перелому в робітничому русі Росії². Як і в Росії, на Україні розпочався масовий наступ робітничого класу проти царизму і капіталізму.

Як видно з книги П. А. Лаврова, початок 1913 р. на Україні відзначений політичними страйками 9 січня в Харкові, Миколаєві і Херсоні. Страйками та боротьбою в інших формах протестували робітники ряду підприємств Катеринославської, Харківської та Херсонської губерній проти відзначення 300-річчя існування дому Романових. 1 травня 1913 р. на Україні відбулось 62 страйки.

За підрахунками автора, в 1913 р. на Україні відбулось 249 страйків, з них 92 політичних і 157 економічних та змішаних.

Страйки робітників охопили всі дев'ять губерній України. Загальна кількість страйкуючих становила 76 955 чоловік. В авангарді боротьби йшли металісти. Більше половини страйків закінчилися перемогою робітників.

У книзі показано хід найбільших страйків, аналізуються вимоги робітників, розкрита багатогранна діяльність більшовиків по керівництву страйковою боротьбою.

У першій половині 1914 р. страйкова боротьба в Росії, як і робітничий рух в цілому, посилюється. Із рецензованої книги видно, що на Україні в 1914 р. також різко зросла політична боротьба робітників

проти царизму. За першу половину року відбулось 211 політичних страйків, у яких брали участь близько 67 тис. робітників. Провідними серед цих страйків були першотравневі у Катеринославській, Харківській, Херсонській та інших губерніях. Під впливом боротьби всеросійського пролетаріату весною і влітку 1914 р. на Україні відбулися десятки економічних страйків. У книзі описані страйки на Донецько-Юр'ївському і Петровському заводах у Донбасі, на заводі «Наваль» у Миколаєві та ін. В липні на підтримку робітників Петербурга, Баку, Лодзі страйкували робітники Києва, Херсона, Миколаєва, Одеси. В ряді місць страйки злилися з антивоєнними виступами на початку імпералістичної війни.

В цілому кількість страйків (301) і страйкарів (94 416) за сім місяців 1914 р. була значно більшою, ніж у 1913 р.

Основними політичними вимогами робітників у 1913—1914 рр. були 8-годинний робочий день, конфіскація поміщицьких земель, демократична республіка. Політична програма більшовиків завдяки їх діяльності стала програмою мас. Серед економічних вимог головними були: поліпшення умов праці, скорочення робочого дня, збільшення зарплати.

У зв'язку з ростом дорожнечі найпоширенішою була вимога збільшення заробітної плати. Висвітлюючи хід страйкової боротьби, автор пов'язує вимогу підвищення заробітної плати з ростом цін на товари. Це вірно, бо дорожнеча, як писав В. І. Ленін, «часто зводить нанівець усі зусилля робітників»¹. Однак у підсумковій частині книги, підкреслюючи збільшення зарплати робітників за 1904—1913 рр., автор випускає з уваги питання про її реальну сторону. Крім того, при аналізі зарплати слід, як це робив В. І. Ленін², співставляти заробітки робітників з прибутками капіталістів. Наприклад, зарплата робітників чотирьох великих заводів м. Катеринослава (Дніпровського і Брянського металургійних, Катеринославського і Нижньодніпровського трубопрокатних) за 1910—1913 рр. збільшилась в середньому на 5,1%³. В той же час чистий прибуток Дніпровського заводу зріс у 3 рази, Брянського — в 2,6 рази. В 1910 р. Дніпровське товариство видало 8% дивідендів, в 1913 р. — 25%; товариство трубопрокатних заводів — відповідно 12 і 16%⁴.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 186.

² В. І. Ленін, Твори, т. 18, стор. 222—223; т. 19, стор. 172—173; т. 20, стор. 153—155, та ін.

³ «Железная промышленность Южной России за 1910—1913 гг.», Изд-во Статистического бюро совета съездов горнопромышленников юга России, стор. 83.

⁴ «Годовые отчеты Правления общества Брянского рельсопрокатного, железноро-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 18, стор. 80—86; т. 19, стор. 185—193 та ін.

² В. І. Ленін, Твори, т. 18, стор. 400.

Робітники активно боролись проти штрафів, обмежуючи цим сваволлю капіталістів. Про це вірно говориться в книзі. Однак за 1910—1914 рр. капіталісти не відмовились від спроб збільшити штрафи. На підприємствах фабрично-заводської промисловості за 1909—1913 рр. число випадків накладання штрафів зросло на 24%, сума штрафів — на 67%, середній розмір штрафу на одного робітника піднявся з 14,5 до 19,0 коп.¹ На металургійних підприємствах України сума штрафів зросла в 2 рази.²

В роки нового революційного піднесення страйковий рух на Україні невинно зростає. У кінці книги автор дає підсумкові дані про страйки на Україні в 1910—1914 рр. Всього за цей період відбулось 958 страйків. За три перших роки піднесення було 408 страйків, з яких взяли участь 151 157 страйкарів, за півтора наступних — 550 страйків і 171 371 страйкар. Більшість страйків були політичними — 520 страйків і 186 389 учасників. Переважна частина економічних страйків закінчилась перемогою робітників. Головний наслідок страйків — втягування широких мас у загальнонародну революційну боротьбу проти царизму.

П. А. Лавров провів велику і кропітку роботу по обчисленню кількості страйків і страйкарів. В книзі вміщено вісім таблиць, що показують розмах страйкового руху в 1913—1914 рр. Таблиці включають дані про Україну і окремі губернії, про кількість політичних, економічних та змішаних страйків, про число їх учасників, а також про окремі категорії страйкарів, про пропущені страйкарями робочі дні. Для читача були б також цікаві дані про поділ економічних страйків за їх основними причинами, чого, на жаль, у книзі нема.

Зроблені П. А. Лавровим підрахунки страйкового руху є зараз найбільш повними. Проте їх необхідно уточнювати далі не лише тому, що не вдалось установити кількості учасників окремих страйків, а й через те, що наведені в книзі дані про страйки ґрунтуються головним чином на офіційній статистиці. Остання ж, як відомо, нерідко намагалась применшити цифри страйкового руху. Ось характерний приклад. За офіційними даними, в Катеринославській губернії 1 травня страйкувало 7556, у Харківській — 6815 робітників. За підрахунками сучасника В. Левяцького, в цей день лише в м. Катеринославі страйкувало понад 10 тис. і в Харко-

ві — 15 тис. робітників¹. Уважний аналіз таких фактів допоможе уточнити дані про страйки.

Значне місце в робітничому русі 1913—1914 рр. займала страхова кампанія. В книзі добре змальовано хід страхової кампанії та її наслідки. Детально аналізується обговорення робітниками страхових законів і статутів лікарняних кас, їх намагання внести такі поправки, які сприяли б політичному вихованню і організації робітничого класу, вибори до правління кас, боротьба більшовиків проти ліквідаторів. В ході цієї боротьби перемогли більшовики. До правління лікарняних кас і в робітничі групи при центральному і губернських страхових присутствіях були обрані більшовики. На Україні, як і в Росії, лікарняні каси перетворились у легальні опорні пункти більшовицької партії в робітничому русі.

У зв'язку з цим сумнівна і невмотивована позитивна оцінка дій київської і харківської організації РСДРП(б), які включили в створенні ними страхові комісії ліквідаторів і бундівців (стор. 52). Відомо, що позиція більшовиків щодо єдності партії полягала в зміщенні її низу на основі визнання нелегальних партійних організацій і роботи в них. Київські ліквідатори, як це видно з документа, на який посилається автор, негативно ставились до нелегальної роботи, а питання єдності розуміли як об'єднання «верхів»². Це наводить на думку, що рішення київської і харківської організації були помилковими.

В книзі частково висвітлюються такі питання робітничого руху, як діяльність профспілок, роль «Правди» в робітничому русі, її зв'язки з масами, діяльність депутатів-більшовиків та ін.

Особливе місце в книзі займає питання боротьби проти буржуазного націоналізму і зміцнення інтернаціональної єдності робітничого класу. Автор викриває ворожу пролетаріату діяльність українських, російських, єврейських, польських та інших націоналістів, спрямовану на підризу інтернаціональної єдності робітничого класу України, на відризу українських робітників від російського пролетаріату, і показує ідейний розгром більшовицькою партією буржуазного націоналізму. Ленінська національна програма стала програмою народів Росії. Ленінська ідея союзу робітників Росії і України стала прапором боротьби проти спільних ворогів — царизму, російських, українських та інших поміщиків і капіталістів. Продажні буржуазні націоналісти не мали впливу серед робітників України. Наведені в книзі численні приклади братерського єднання робітників —

тельного и механического завода за 1910—1913 гг.», Центральный державный историч. архив СРСР у Ленінграді, ф. МТП, оп. 16, спр. 85, 1913, арк. 62, 240.

¹ «Свод отчетов фабричных инспекторов за 1913 г.», стор. 1, XIII.

² «Отчеты начальника Горного управления Южной России за 1911—1913 гг.», Екатеринбург, 1911—1913.

¹ «Ежегодник газеты «Речь» на 1914 г.», СПб, 1914, стор. 367.

² Газ. «Социал-демократ» від 28 грудня 1913 р.

страйки солідарності, тісні зв'язки з пролетарями Росії, виступи передових робітників-українців, накази українських селян депутатам-більшовикам з національного питання, широке відзначення пам'яті Т. Г. Шевченка, визнання провідної ролі російського пролетаріату—свідчать, що робітничий рух на Україні розвивався і зміцнювався на принципах пролетарського інтернаціоналізму.

В книзі також висвітлюється вплив робітничого руху на боротьбу селянства і демократичної частини інтелігенції проти царизму, діяльність більшовицьких організацій України серед селян і студентів.

В цілому, незважаючи на окремі зауваження, книга П. А. Лаврова заслуговує на

схвалення. Написана з марксистсько-ленінських позицій, добре документована, вона є вдалою спробою дати об'єктивне висвітлення робітничого руху на Україні напередодні імперіалістичної війни. У зв'язку з невеликим тиражем першого видання її доцільно було б перевидати. При цьому бажано, щоб автор поповнив її матеріалами, що стосуються перших років нового революційного піднесення, створивши таким чином монографію про робітничий рух на Україні в 1910—1914 рр.

Така книга дуже потрібна спеціалістам-історикам, студентам історичних факультетів вузів та учителям середніх шкіл республіки.

П. Л. ВАРГАТЮК

НОВА ПРАЦЯ З ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ ФЕОДАЛІЗМУ

Б. Ф. Поршнев, Очерк политической экономии феодализма, Госполитиздат, М., 1956, 206 с.

Політична економія в широкому розумінні вивчає закономірності розвитку суспільного виробництва на всіх стадіях розвитку суспільства. Основоположники марксизму-ленізму повно і всебічно розробили політичну економію капіталізму і соціалізму. Поряд з глибоким аналізом закономірностей капіталізму Маркс, Енгельс, Ленін багато приділяли уваги з'ясуванню найважливіших моментів і закономірностей докапіталістичних формацій, зокрема феодалізму.

Наукове значення політичної економії феодалізму полягає насамперед в тому, що вона допомагає трудящим багатьох країн, в яких ще збереглися залишки феодалізму, організувати боротьбу за звільнення від усяких форм експлуатації, є теоретичною основою історичної науки. З цього погляду «Очерк политической экономии феодализма» Б. Ф. Поршнева заслуговує на серйозну увагу економістів і істориків, тим більше, що це є по суті перша спроба марксистської систематизації політичної економії феодалізму.

Книга складається з вступу, в якому з'ясовується завдання дослідження, і чотирьох розділів: 1) Характер продуктивних сил і форма власності на засоби виробництва при феодалізмі; 2) Феодальна рента; 3) Натуральне і товарно-грошове господарство при феодалізмі. Умови зародження капіталізму; 4) З історії економічних вчень про феодалізм і генезис капіталізму.

Автор поставив перед собою завдання—«висвітлити на основі вказівок основоположників марксизму-ленізму основні теоретичні питання, зв'язані з характеристикою суспільно-виробничих, економічних відносин феодального суспільства і їх розвитку» (стор. 8).

В книзі правильно, з марксистських по-

зицій висвітлюються категорії політичної економії феодалізму, розкриваються закономірності розвитку феодального способу виробництва, які, на думку автора, визначаються історичним розвитком феодальної ренти, показується класовий антагонізм цієї формації на різних етапах її розвитку, характеризуються передумови формування капіталізму при феодалізмі.

Поряд із систематизацією відомих спеціалістам категорій політичної економії автор значну увагу приділяє питанням розвитку феодальної формації в усій складності її відносин і суперечностей. При висвітленні корінних питань економіки феодалізму автор дає чимало власних трактовок складних економічних процесів. Книга читається з великим інтересом і збуджує думку на дальше дослідження багатьох питань теорії і історії феодального способу виробництва.

Відзначаючи високий теоретичний рівень дослідження, необхідно сказати, що чимало важливих питань економіки феодалізму залишилися невиясненими, деякі з них висвітлюються неповно. Не намагаючись реферувати книгу, хоча звернути увагу на найважливіші питання, порушені в книзі.

В першому розділі книги послідовно розкривається суть феодального способу виробництва і феодальної форми власності. основними ознаками якої є повна власність класу експлуататорів на засоби виробництва і неповна власність на виробника. Тут же детально розглядаються категорії феодальної власності. Для характеристики феодалізму як певної суспільної формації автор бере ту форму виробничих відносин, яка склалась в країнах Західної Європи після ліквідації рабовласницького ладу.

Основні положення і закони феодального способу виробництва, безперечно, мають загальний характер і, як пише автор, «можуть бути застосовані до історії всіх країн, всіх народів» (стор. 9), але якщо говорити про формування феодалізму, то історична дійсність показує, що воно в різних умовах відбувалось неоднаково. В країнах Західної Європи, які були спадкоємцями рабовласницького Риму, формування феодалізму, як правило, відбувалось на основі ліквідації рабства, в країнах Східної Європи — на основі закріпачення вільних селян. Б. Ф. Поршнев, аргументуючи своє твердження посиланням на Маркса, вважає, що формування феодального ладу, як правило, відбувалось шляхом синтезу цих двох джерел генезису феодальних відносин (стор. 16). Але у Маркса про синтез говориться як про один з можливих випадків розвитку нового способу виробництва при завоюваннях одним народом іншого (маючи на увазі завоювання германцями Риму). Неправильно синтез германської й римської основи формування узагальнювати для всіх країн і народів.

В завоєваних частинах Римської імперії джерелом феодальної, умовної власності були королівські надання. В багатьох країнах Східної Європи феодальна власність формувалась з самого початку як безумовна вотчинна, алодіальна власність. Через це ієрархічність землеволодіння не можна вважати абсолютно необхідною ознакою феодальної земельної власності, як це робить автор (стор. 27).

Б. Ф. Поршнев, критикуючи буржуазних істориків за те, що вони в правових формах власності вбачають суть феодалізму, правильно виділяє реальний, економічний зміст феодальної форми земельної власності, але алодіальна і умовна форми власності — це не тільки правові форми, це водночас і економічні передумови феодального виробництва. Суть феодальної власності безперечно не в тому, що вона ленна чи алодіальна, а в «монополізації меншістю суспільства найважливішого засобу і умови виробництва — землі» (стор. 34) і в зрощенні земельної власності і політичної влади.

Неточно визначає автор суть ієрархічної власності і васалітету, коли в систему васалітету включає і селянина (стор. 32). Селянське держання землі принципово відрізняється від усякого феодального держання. Селянське землекористування є передумовою виробництва необхідних для виробника засобів існування, всяке васальне держання є передумовою участі васала в експлуатації виробника і законна санкція на участь у поділі додаткової праці.

В другому розділі систематично викладається характеристика феодальної ренти, в історичному розвитку якої автор вбачає всі закономірності розвитку феодального виробництва. Автор детально розглядає го-

ловні риси основного економічного закону феодалізму, підводячи читача до формули закону феодалізму, даної в підручнику «Політичної економії». Б. Ф. Поршнев показує історичну послідовність зміни форм ренти, підкреслюючи, що зміна феодальної ренти відбиває розвиток продуктивних сил феодального суспільства, ріст продуктивності селянської і ремісничої праці (стор. 68). Розглядаючи питання відтворення в зв'язку з розвитком феодальної ренти, автор значне місце приділяє висвітленню процесів суспільного поділу праці і розвитку ремесла в умовах грошової ренти, панування якої економічно означало перехід від раннього до зрілого або розвиненого феодалізму на основі ширшого розвитку товарно-грошових відносин.

«Розвиток феодальної ренти, — пише автор, — здійснювався переважно шляхом послідовної зміни одної форми ренти якісно іншою формою ренти, яка відповідала більш високому рівню продуктивності праці безпосередніх виробників і більш високому рівню експлуатації» (стор. 62). Розглянувши в теоретичному аспекті економічні передумови зміни форм ренти, автор робить такий висновок: «Політична економія є в праві розглядати відробіткову і грошову форму ренти як два найбільш далеких, полярних типи, які в найбільш чистому вигляді виражають логічно і історично вихідний і заключний пункти феодального розвитку» (стор. 73).

К. Маркс в 47 розділі III тома «Капіталу» послідовність змін форм феодальної ренти розглядає в зв'язку з генезисом капіталістичної земельної ренти. Ця послідовність знайшла своє історичне підтвердження в країні класичного розвитку капіталізму — Англії. Початок ери капіталізму характеризується аграрним переворотом, суть якого полягає в скасування феодальної власності і у встановленні «чистої», за висловом Маркса, приватної власності на землю. Для Англії — це був початок «вільної» буржуазної власності і експлуатації селянства. В континентальній Європі в цей же період так само відбувався аграрний переворот, суть якого полягала в перетворенні умовної феодальної власності на землю в безумовну приватну власність дворянства і в ліквідації феодальних прав селянства на землю. Економічна реалізація дворянської «чистої» приватної власності на землю в країнах континентальної Європи історично відбувалась в двох відмінних формах. В Західній Німеччині і Франції на основі приватної, дворянської власності економічно вигідно було збільшувати феодальну (продуктову й грошову) ренту селян, які втрачали феодальне право на землю. В Пруссії та інших країнах Східної і Центральної Європи розпочався розвиток вотчинно-панщинного господарства на основі «другого закріпачення», або підсилення кріпосницького гніту селянства. Тоді, коли в Англії грошова фео-

дальна рента стала вихідним пунктом розвитку капіталістичної ренти, в Західній Німеччині і Франції посилилася феодальна експлуатація оброчних селян, а на Сході Європи, особливо в Пруссії, Польщі, на Україні і в Росії, стає пануючою формою панщинна експлуатація і властива їй відробіткова рента. Для країн Східної Європи відробіткова рента стала «заключним пунктом феодального розвитку».

В Польщі і на Україні, особливо в Галичині, в першій половині XIX ст. норма експлуатації селян на основі панщинної системи виробництва дійшла до такого рівня, який взагалі виключав перехід від відробіткової ренти до вищих форми ренти. Справді, при високому рівні експлуатації селян-панщинників продукт виробництва на панській (фільварочній) землі є втіленням додаткової праці селян. Коли б поміщик зажадав передати освоєну ним фільварочну землю селянам в чинш, то він вимагав би від селян оплати такого чиншу (грошової ренти), який був би не менший від вартості продукту додаткової праці при панщині. Але селянин при незмінному рівні техніки не зміг би добути з очиншованої землі більше продукту, ніж давала ця земля пану за рахунок панщини, інакше кажучи, він не зміг би добути на цій землі продукту для себе. Таким чином, на певному ступені експлуатації селян перехід від відробіткової ренти — нижчої форми експлуатації до вищих форм ренти стає економічно неможливим. Такий перехід взагалі можливий тільки при низькій нормі експлуатації селян, на ранніх етапах феодалізму.

Розвиток панщинного господарства в країнах Східної Європи, яке століттями співіснувало з чиншовим господарством в країнах Західної Європи, — це не історична аномалія, а закономірний результат розвитку феодального способу виробництва в певних історичних умовах. Шкода, що Б. Ф. Поршнев, який згадує в своїй книзі про панщинно-кріпосницьку систему, що розвинулась у пізніші століття феодальної епохи в країнах Східної Європи, не розглянув докладніше цієї системи. При більш конкретному аналізі її виявилось би, що це не просто «мішана форма» ренти, в якій є «ознаки першої форми» і «ознаки третьої форми» (стор. 71). Панщинно-кріпосницьке господарство в країнах Східної Європи після XVI ст. виникло на основі розвитку товарного виробництва, а властива йому відробіткова рента — це не перша, а остання для певних історичних умов форма експлуатації кріпосних селян. Ніякої іншої перехідної форми ренти між панщинним господарством і капіталістичним господарством в країнах Східної Європи не існувало. Перехід до капіталізму здійснювався не через перетворення форм ренти, як це було до XVI ст. в Англії, а через вимушене скасування кріпосного права за викуп.

Той факт, що в багатьох районах кріпосної Росії напередодні скасування кріпосництва існували оброчні селяни, свідчить не про перехід від відробіткової до продуктової і грошової ренти, а про освоєння кріпосниками нових земель на основі «вищих» форм ренти.

По суті найголовніші теоретичні висновки Б. Ф. Поршнева з аналізу розвитку ренти можуть бути застосовані без усяких застережень для з'ясування історичного процесу розвитку феодального способу виробництва не до «всіх країн, всіх народів», а тільки щодо країн Західної Європи.

Дуже цікаві міркування подає Б. Ф. Поршнев про процес відтворення в умовах феодалізму, зокрема про суспільний поділ праці як головну форму розвитку продуктивних сил. Разом з тим автор допускає помилкову трактовку категорії необхідної праці, вважаючи, що одним з елементів необхідної праці селянина є відтворення його особистого господарства (стор. 76). Особисте господарство селянина — це матеріальна передумова його праці і завжди належить виробництву. Коли автор під особистим господарством розуміє елементарні умови життя селянина, то з таким же правом до елементів відтворення можна віднести і домашнє господарство робітника за капіталізму, але в такому разі немає потреби розрізняти елементи відтворення робітничого класу за капіталізму і кріпосного селянства.

Важливе місце в праці приділяється з'ясуванню питань класових відносин феодального суспільства, які в період розвинутого феодалізму мають дуже складну форму. «Економічні закони, — пише Б. Ф. Поршнев, — існують не осторонь від конкретних життєвих проявів антагоністичних класів» (стор. 97). На фоні основного класового антагонізму феодального суспільства, що загалом зростає в зв'язку з ростом феодальної експлуатації, ускладнюється боротьба в верхах суспільства, яка виступає як боротьба за поділ феодальної ренти» (стор. 97).

Третій, найбільш цікавий розділ присвячується з'ясуванню питань розвитку товарного виробництва і товарно-грошових відносин в умовах феодального виробництва. Автор, посилаючись на висловлювання основоположників марксизму-ленінізму, дає оригінальну трактовку корінних питань економіки феодалізму і генезису капіталізму.

Деякий час серед економістів була в ходу догма, ніби «товар є елементарна клітина капіталістичного виробництва». Деякі історики, догматично застосовуючи марксистську формулу про натуральний характер феодального виробництва, економічну функцію феодального маетка вважали в задоволенні особистих потреб власника і його челяді і всі явища товарно-грошового обігу при феодалізмі трактували як явища розкладу феодалізму і розвитку

капіталізму. Б. Ф. Поршнев, критикуючи ці концепції, які по суті є відміною буржуазних «мінових» концепцій розвитку капіталізму, аргументовано доводить, що натуральний характер феодального виробництва полягає не в тому, що продукція його не набирає форми товару, а в тому, що «відносини особистої залежності, як писав Маркс, становлять основу даного суспільства», що праця кріпосних і продукти їхньої праці не мають характеру товару, а «входять у круговорот суспільного життя як натуральні служби і натуральні повинності»¹. Автор пише, що «товарно-грошові відносини в суспільстві можуть досягти значного розвитку, але вони мало стосуються процесу відтворення» (стор. 105).

Автор переконливо доводить, що розвиток товарно-грошових відносин сам по собі викликати зміну феодальних виробничих відносин не може. «Товарне виробництво в докапіталістичних формаціях не було ні «зачатком», ні «зародком», ні «тенденцією», ні «ферментом» капіталізму. Воно просто не мало відношення до капіталізму» (стор. 109).

З того факту, що більша чи менша частина продукту поміщицького господарства стає товаром, зовсім не випливає неминучість зміни його соціально-економічної природи, якщо виробничі відносини в ньому залишаються незмінними. Воно могло бути більше або менше товарним. «Це було товарне феодально-кріпосницьке виробництво».

Характерною особливістю товарних відносин за феодалізму було те, що вони існували в умовах нерівності людей і їх робочої сили. К. Маркс вказував, що вартісна форма товарних відносин може бути розшифрована лише тоді, «коли ідея людської рівності уже набула тривкості народного пересуду»², тобто в суспільстві, в якому товарні відносини між людьми є панівними суспільними відносинами. При феодалізмі, де всі залежні, вартісна основа обміну товарів не тільки завуальована, вона й реально не могла виявитись як закон руху товарів. Ці питання докладно розглядаються в рецензованій книзі. Автор її доводить, що у «всьому феодальному господарстві в певному розумінні панує принцип нееквівалентності... Господарське життя середньовіччя до краю насичене такими явищами, які можуть бути названі антитезою еквівалентності» (стор. 121).

В світлі цих властивостей феодалізму явищ автор розглядає питання товарного й грошового обігу та нагромадження грошових багатств. На його думку, підтверджувани історичними фактами, на які звертав ува-

гу, до речі, і Маркс, функції грошей за феодалізму розвиваються не в тій послідовності, в якій вони розвивалися в період їх первісного виникнення. Феодалізм унаслідовав від рабовласницької епохи, насамперед, гроші як скарб, як світові гроші, які з розвитком товарного обігу на базі феодального виробництва розгортають усі свої функції.

Гроші в їх безпосередній речовій формі були засобом нагромадження багатства, яке само по собі перетвориться в капіталістичне багатство не могло, поки феодальна основа виробництва залишалась незмінною. «Ніяке нагромадження грошового чи товарного капіталу — ні з допомогою насильства, ні без насильства, ні «первісне», ні інше — не веде до виникнення капіталізму і не пояснює його» (стор. 136). Нагромадження грошових капіталів є однією з умов, а не причиною розвитку капіталізму, який може виникнути тільки на певному ступені розвитку продуктивних сил при наявності вільної найманої робочої сили. Капіталізм не виникає безпосередньо з розвитку товару, грошей або грошового капіталу. Б. Ф. Поршнев, спираючись в своїх дуже цікавих міркуваннях на корінні положення марксистської теорії, дає в четвертому розділі яскраву критичну характеристику дворянських, буржуазних і буржуазно-ревізійоністських уявлень про феодалізм і генезис капіталізму. Зміст цього розділу в значній своїй частині виходить за рамки теми автора і стосується головним чином питання генезису капіталізму. Суспільна формація — це певна форма класових відносин між людьми, що виникає на базі розвитку продуктивних сил, яким відповідає своєрідна форма відносин власності. Економічні закони феодалізму і капіталізму лежать глибше законів обігу товарів і діють через зіткнення класів з їх суперечливими інтересами.

В класовій боротьбі, як правильно показує автор, виявляється дух економічних законів феодального суспільства.

Автор зауважує, що його книга є книгою з політичної економії, а не з історії народного господарства, і тому він дуже скупко оперує фактами з історії народного господарства. Однак теоретичне з'ясування питань економіки феодалізму періоду пізнього середньовіччя неможливе тільки на основі дедукцій з 47 розділу III тома «Капіталу». Цей період вимагає більшої конкретизації фактичного матеріалу. З цього погляду було б бажано, щоб Б. Ф. Поршнев ширше подав теоретичну характеристику економічних процесів, що відбувались в період пізнього феодалізму в країнах Східної Європи. Проте, які б додаткові вимоги не ставились до книги, вона є цінним початком дальших досліджень.

М. П. ГЕРАСИМЕНКО

¹ К. Маркс, Капітал, т. I, Держполіт-видав УРСР, 1952, стор. 82.

² Там же, стор. 66.

ЗБІРНИК ПРО ЧЕХОСЛОВАЦЬКО-УКРАЇНСЬКІ ЗВ'ЯЗКИ

Z dejin československo-ukrajinských vztahov. Slavanské štúdie I. Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie vied, Bratislava, 1957, 624 c.

В Чехословаччині за останні роки надзвичайно зріс інтерес істориків та філологів до України. За короткий час з'явилося три збірники, присвячені Україні. Кожний з них досить великий за розміром. Перший збірник називається «Вічна дружба»¹, він присвячений 300-річчю возз'єднання України з Росією. Цей збірник вийшов у Празі в 1955 р. Крім літературно-ознавчих статей, він містить і статті історичні не лише про українсько-російські зв'язки, а й про чехословацько-українські відносини. В цьому році у Братиславі вийшло два збірники: «Зв'язки Івана Франка з чехами та словаками»² і «З історії чехословацько-українських зв'язків».

Ці збірники присвячені братерським зв'язкам двох народів, вони є свідченням дальшого розвитку славістики в країні, яка відома своїми славістичними традиціями. Українська громадськість з задоволенням вітає ці видання, які присвячені їй, і усвідомлює, що вони є одночасно поштовхом до дальшого та більш глибокого висвітлення чехословацько-українських відносин і з боку українських вчених. Треба з ще більшою інтенсивністю продовжувати ту працю, яку так багатообіцяюче розпочав Інститут історії АН УРСР виданням у 1956 р. збірника «Історичні зв'язки слов'янських народів».

Праці, видані в Чехословаччині, заслуговують щонайцірішого прийняття і найуважливішого вивчення з боку українських вчених-славістів. На жаль, українська критика не приділила їм до цього часу належної уваги. Так, наприклад, поява збірника «Вічна дружба», який містить в собі багато цікавого для українських істориків та філологів, майже не була відмічена в нашій пресі.

Ми зупинимось на збірнику «З історії чехословацько-українських зв'язків», який у цьому році видав Чехословацько-Радянський інститут Словацької Академії наук в Братиславі. Це є перший том «Слов'янських досліджень» серії «Розділи з історії міжслов'янських зв'язків», навколо якої Словацька Академія наук хоче зосередити славістів різних слов'янських народів.

Рецензований нами збірник висвітлює одну з найменш досліджених до цього часу ділянок міжслов'янських зв'язків. У цій праці дружно співробітничали автори че-

хословацькі і українські з Праги і Києва, Братислави і Львова, Пряшева, Оломоуця і Ужгорода. Це перша такого роду праця, гідна наслідування. Заслуга у її виданні належить Словацькій Академії наук і редакції збірника: проф. Ю. Доланському (Прага), Т. Франку (Київ), Й. Грозієнчику (Братислава), М. Мольнарові (Братислава), А. Мразові (Братислава), М. Мундяк (Львів), М. Невролому (Братислава). Головним редактором збірника є Й. Грозієнчик, упорядником і відповідальним редактором — М. Мольнар.

Збірник присвячений сотим роковинам з дня народження великого українського борця за дружбу слов'ян І. Франка. Головна частина збірника складається з матеріалів загально-державної чехословацької конференції в Пряшеві 20—30 травня 1956 р., присвяченої цій даті.

Збірник складається з вступної частини — промови президента Словацької Академії наук акад. А. Сірацького, привітального листа Президії Академії наук УРСР, надісланого франківській конференції, а також з чотирьох тематичних частин. Перша частина, присвячена І. Франкові і його зв'язкам з чехами та словаками, містить статті Т. Сирди про суспільно-політичні та філософські погляди І. Франка; В. Жидліцького про І. Франка та слов'янство; І. Журавської про І. Франка як критика чеської літератури; І. Лозинського про І. Франка як перекладача і популяризатора творів К. Гавлічка-Боровського; А. Мраза про відносини І. Франка та Я. Коллара; М. Невролого про роль І. Франка в прогресивному русі Чехії 90-х років XIX ст.; М. Мольнара та М. Мундяк про співробітництво І. Франка в чеській пресі і статті З. Коутенської та Й. Фаври про переклади творів І. Франка на чеську та словацьку мови.

Друга частина збірника містить статті та дослідження, третя частина — виступи на конференції, які висвітлюють різні теми чехословацько-українських зв'язків. Загальна, ретельно складена бібліографія перекладів творів І. Франка на чеську і словацьку мови додається в кінці збірника.

І. Франкові присвячена також четверта частина збірника, де вміщені спогади сучасників І. Франка про нього. Тут же опублікована згадка Д. Лук'яновича про виданого пропагатора України в Чехії Ф. Ржегоржа. Ми згадуємо ці статті тому, що їх зміст викликає інтерес не тільки філологів, а й істориків.

Ми передусім зупинимо нашу увагу на статтях з історичною тематикою. Такою є «Нарис історії чехословацько-українських

¹ Věčná družba, Svět Sovětu, Praha, 1955, 576 c.

² Зв'язки Івана Франка з чехами та словаками. Упорядкували М. Мольнар та М. Мундяк, Словацьке видавництво художньої літератури, 1957, 694 c.

відносин і зв'язків», вміщений у вступній частині збірника, але тематично належний до другої частини. Автори його — Й. Грозієнчик, Ф. Гондор, М. Мольнар, М. Неврли та В. Жідліцький. Цей нарис є першою спробою дати огляд літературно-історичних, культурних та економічно-політичних чехословацько-українських відносин. Історію цих зв'язків аж до кінця XVIII ст. автори опрацьовували, ґрунтуючись більшістю на даних, які вже використувувались в інших працях. Найціннішою частиною статті є висвітлення зв'язків двох народів у XIX ст. Тут наведено ряд нових фактів, що відносяться до трьох періодів.

Перший період — від початку так званого чеського національного відродження (кінець XVIII ст.) до 1848 р. Тут згадуються зв'язки чеського будителя В. Ф. Дуріха з мукачівським єпископом А. Бачинським, йдеться про перші друковані згадки про українців у Чехії, написані засновником славистики Йозефом Добровським. Ці зв'язки особливо розквітли при романтиках, які були натхненними захисниками ідей слов'янства. В зв'язку з цим слід згадати імена Шафарика, Коллара, Челаковського, Штура, а також Запа, Коубека, Носака-Незабудова та інших; з українського боку — Вагилевича, Шашкевича, Головацького, Срезневського, Метлинського, Максимовича, Бодяняського і ін.

Другий період чехословацько-українських відносин відкриває слов'янський з'їзд 1848 р. в Празі, на якому українці вперше з міжнародної трибуни визнаються самобутньою слов'янською нацією. З боку чехів та словаків українці знайшли повну підтримку в своїх прагненнях, спрямованих проти агресивних зусиль польської шляхти і царського самодержавства. Велику роль в цій полеміці зіграв К. Гавлічек-Боровський. Прочитуємо, наприклад, такі його слова: «Поки не буде знесена кривда, заподіяна українцям, справжній міжнародний мир і слов'янське порозуміння неможливі». Колларівська слов'янська ідея починає розумітись як питання, обумовлене соціальними відносинами. Великий син українського народу Т. Г. Шевченко є визначним представником цього розуміння слов'янської співдружності. В Чехії її представляють Й. В. Фріч і К. Гавлічек-Боровський.

Після горезвісного царського наказу 1876 р. чехословацько-українські зв'язки були обмежені, головним чином, територією Західної України, яка перебувала з Чехією та Словакчиною в складі Австро-Угорської держави. Жваві відносини встановлюються, зокрема, між словаками та культурними діячами закарпатських українців: Добрянським, Духновичем, Павловичем та ін. В Чехії поряд з перекладами Т. Г. Шевченка, М. Вовчка і інших з'являється ряд літературних творів видатних чеських письменників на українську тематику. В 1876 р. у Празі вийшло перше

повне видання творів Т. Г. Шевченка українською мовою і згодом потай переправлено у Східну Україну.

Центральною фігурою третього періоду чехословацько-українських відносин є Іван Франко, який з українського боку поглиблював революційно-демократичні традиції ідей слов'янської співдружності. Йому належить видатна роль у боротьбі проти реакційного панславизму і некритичного чеського та словацького русофільства. З чеського боку треба згадати заслуги Ф. Ржегоржа, який з Галичини регулярно повідомляв чеську громадськість про життя та культуру Західної України. З обох боків з'явився ряд перекладів літературних творів.

Ознайомлення наших народів один з одним поглиблювалося виданням кількох славистичних журналів та взаємовідвідуванням. До Праги приїздило чимало західноукраїнських студентів. Зміцнювалися економічні зв'язки. Частина Волині заселялася чеськими землеробами. По Україні мандрувало чимало дрібних чеських та словацьких ремісників.

Під впливом російської революції 1905—1907 рр. докорінно змінився й зміст поняття русо- та українофільства. Воно набирає значення інтернаціонального братерства пригноблених мас.

У своїй рецензії ми більш докладно зупинилися на чехословацько-українських зв'язках XIX ст. через те, що саме у цій статті вони найкраще розроблені. Періодизація цих зв'язків пов'язана з загальноісторичним становищем наших країн. Тут наведено багато нового і цікавого матеріалу. Проте ми б до нього додали ще деякі важливі факти, про які в статті не йде мова. Так, наприклад, значний переселенський рух чеських робітників та інтелігентів з Чехії (через тяжке економічне становище) на Україну на грані століть залишив чимало слідів у економічному та культурному житті. Згадаймо, наприклад, про чеських робітників та майстрів, що працювали на кількох київських заводах, про чеських вчителів, головним чином фізкультури та латини в українських школах, про багатьох музикантів. Деякі з них зайняли визначне місце в історії української культури, як наприклад, Й. В. Нетушил та А. О. Поспішил, а також В. В. Хвойко, з ім'ям якого зв'язані визначні археологічні відкриття. У свою чергу можна назвати ім'я визначного українського вченого-лікаря Івана Горбачевського, який був кілька разів деканом медичного факультету Карлового університету і навіть його ректором, та ряду інших, зокрема західноукраїнських, спеціалістів, що внесли свій вклад у розвиток чеської та словацької культури.

Чехословацько-радянські зв'язки після Великої Жовтневої соціалістичної революції в статті розкриваються загальними положеннями про ставлення Чехословащини до Радянського Союзу без їх ґрунтовної

конкретизації, особливо щодо Радянської України. Висвітлення відносин цього періоду жде ще своїх дослідників з обох сторін. Побіжно показані навіть відносини з Закарпаттям, яке було складовою частиною Чехословацької республіки, а тут було про що сказати. Зокрема факт проголошення в 1919 р. та тритижневе існування Словацької Радянської республіки у Пряшеві — центрі українського населення Східної Словащини. Треба було більш глибоко аналізувати й чехословацькі відносини з Закарпаттям, які ґрунтувалися з одного боку, на інтересах експлуаторської буржуазії, а з другого, навпаки, — на прагненні чеських та словацьких комуністів допомогти закарпатським українцям, які нещадно експлуатувалися.

В статті мало уваги приділяється періоду після 1945 р., коли чехословацько-радянські зв'язки стають більш інтенсивними, міцнішими і будуються на нових основах. Сотні тисяч українців у лавах Радянської Армії визволяли Чехословачину, обидва народи спільними зусиллями здійснювали і здійснюють мрії людства про комунізм та мир.

Й. Мацурек опублікував дуже цікаву статтю з історії чесько-українських зв'язків у минулому, в якій вказує, що у висвітленні цих зв'язків не можна обмежуватися тільки Прагою та Україною, як це робилося до цього часу, треба також мати на увазі й інші чеські області. Автор звертає увагу на Моравію і Сілезію, які в окремі періоди розвивали свої зв'язки з Україною більш інтенсивно, ніж власне Чехія. Від загальних поглядів на зв'язки двох народів необхідно перейти до більш глибокого дослідження конкретних взаємовідносин не тільки культурних та політичних, а й економічних. Не можна говорити лише про чеські впливи на Україну і мінати при цьому вклад українського народу у розвиток чехословацької культури. Ми навели ці думки Мацурека тому, що вони дають вірні перспективи дальшої праці на ниві наших взаємовідносин. Автор, користуючись архівними матеріалами, висвітлює моравсько-українські зв'язки в XVI—XVIII ст.: по-перше, питання так званої валаської колонізації гірського хребта Східної Моравії, де оселилося чимало українців і, по-друге, різні зв'язки з козацькими військами у Моравії.

Далі автор статті наводить дані про моравсько-українські культурні взаємов'язки в XIX ст. Тут додається список політичних в'язнів українського походження, заарештованих у Брно на Шпільберку в 1839—1848 рр., і листи Срезневського та Головацького до В. Шембери.

А. Ротт подав історичний огляд культурних зв'язків чехів та словаків з закарпатськими українцями, підкреслюючи вклад кожного народу в цю справу. Він наводить матеріали про співдружність наших народів на протязі багатьох століть.

В. Жачек на основі архівних матеріалів докладно описав зв'язки чехів та західних українців у революційні 1848—1849 роки. Він проаналізував політичну ситуацію на заході України напередодні Слов'янського з'їзду в Празі, вивчив полеміку на ньому представників Західної України, підтримуваних чехами, з польськими делегатами. Автор дав оцінку ставлення різних верств чеської громадськості щодо українсько-польських суперечок та західних українців.

До критики Марксом і Енгельсом чеської та західноукраїнської політики, яка послаблювала буржуазно-революційний рух австрійський, польський та угорський, В. Жачек додає: цей політичний шлях чехів, а з ними і західних українців був обумовлений недостатнім економічним базисом суспільства обох народів, їх буржуазною обмеженістю, невірою у власні сили, що вело їх до того, аби захищати концепцію федерації емансипованих слов'янських націй в Австро-Угорщині. В цій федерації вони сподівалися знайти запоруку політичного та національного визволення в майбутньому з-під чужоземного поневолення (німецького, польського та угорського).

Л. Кубасак, виступаючи на конференції, говорив про перебування російських військ у Словащині в кінці XVIII і на початку XIX ст. Присутність військ братніх народів Росії відіграла визначну роль у зміцненні національної свідомості словаків і українців Австро-Угорщини.

Тематиці народного фольклору присвячена одна з найкращих і найцікавіших праць збірника стаття О. Зілинського про спорідненість українських, чеських та словацьких народних пісень. Про це ж говорив і А. Меліхерчіка.

У всіх інших статтях збірника йдеться про літературні чехословацько-українські відносини.

П. Гонтар описує ці зв'язки в першій половині XIX ст., С. Трофімук — в 1921—1939 рр., причому обмежується лише зв'язками з Західною Україною, які до цього часу ще мало досліджені. М. Сиротюк показує зв'язки наших народів, аналізуючи українські твори з чехословацькою тематикою та персонажами і огляди перекладів літературних творів у Чехословащині й на Україні. Цікаві документи сучасного стану богемістики і словеністики на Україні знаходимо в статті О. Микитенка, який пише про Київський університет, та в статті М. Пушкаря, який повідомляє про славістику Львова.

Окремі питання чесько-українських зв'язків порушуються в статтях О. Бабишкіна «О. Кобилянська і чехи»; Г. Іражкової «Українська література в Чехії після 1945 р.», В. Жидліцького «До питання впливу чеського відродження на рух українського національного відродження»; Л. Дворжака «Українська тематика в «Слов'янському збірнику» Ед. Єлінка».

який виходив в 1881—1886 рр. Словацько-українським зв'язкам, до цього часу недостатньо висвітленим, присвятив свою ґрунтовну статтю про зв'язки Я. Коллара з окремими діячами Західної України І. Панькевич. В своєму дискусійному виступі питань українсько-словацьких зв'язків торкнувся К. Розенбаум.

Окремо ми виділяємо статті про відносини чехів та словаків з закарпатськими та східно-словацькими українцями, що до цього часу мало опрацьовані. О. Гудловчак показала, як дружба чехів, словаків та закарпатських українців відбилася в радянській літературі. Н. Капистянська подала аналіз творів І. Ольбрахта про Закарпаття. Е. Лазар в статті про словацько-українські зв'язки приділила увагу зв'язкам словаків з культурними діячами українців Східної Словаччини в ХІХ ст. Про ці зв'язки йдеться також у статті Фр. Тихого.

Збірник «З історії чехословацько-українських зв'язків», як бачимо, має широкий діапазон тематики: літературознавство, історія і фольклористика. Статей про зв'язки наших народів у галузі мовознавства, археології, етнографії і т. п. в цьому збірнику ми не знаходимо. Словацька Академія наук готує ще один том збірника про чехословацько-українські зв'язки, де ми сподіваємось знайти статті з цієї тематики.

Рецензований том зараз перекладається на українську мову. Українська громадськість буде мати змогу близько ознайомитися з цією надзвичайно цінною, потрібною і повчальною працею та зможе сама оцінити її як один з найважливіших вкладів у пізнання взаємних братніх відносин чехів, словаків та українців.

Н. ОРЛОВА

ХРОНІКА

ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАГАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ У ХАРКІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ В 1952—1957 рр.

Даний огляд має на меті показати Харків за останні роки як певний осередок досліджень у галузі загальної історії. Крім праць власне харківських істориків, до огляду включено також дисертації, захищені у Харкові. Основна частина згаданих тут праць або була опублікована у 1952—1957 рр., або має незабаром вийти. До огляду включено також і ті праці, які ще не надруковані, але цікаві змістом. Без них нарис вивчення загальної історії у Харкові був би неповний.

Значне місце у працях харківських істориків посідає нова й новітня історія слов'янських народів. Показує всесвітньоісторичного значення Великої Жовтневої соціалістичної революції і її впливу на революційний рух у Болгарії присвячена дисертація болгарина Г. Д. Йорданова «Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на перетворення Болгарської соціал-демократичної партії (тісняків) у Комуністичну партію та початок її більшовизації (1917—1923 рр.)», захищена у Харкові в 1953 р. Ця дуже цікава праця була написана на основі вивчення багатьох болгарських і російських джерел. Окремі її розділи опубліковані в двох статтях¹.

Цьому ж питанню присвячена стаття кандидата історичних наук Н. Г. Попова «Великая Октябрьская социалистическая революция и освобождение болгарского народа от империалистической зависимости и капиталистического рабства»².

Історія економічного і політичного роз-

витку Болгарії в 1918—1923 рр. досліджено доц. П. Т. Рушенком, який у 1953 р. захистив дисертацію на тему «Народне антифашистське збройне повстання 1923 року в Болгарії». В ній на основі глибокого аналізу і всебічного вивчення становища, яке створилось у Болгарії влітку—восени 1923 р., показано перше в світі антифашистське повстання широких народних мас, очолене славною Комуністичною партією Болгарії. Внаслідок дальшого вивчення цих питань П. Т. Рушенко опублікував статті: «До питання про соціально-економічний розвиток Болгарії після першої світової імперіалістичної війни (1918—1923 рр.)»¹ і «Боротьба болгарських трудящих мас під керівництвом Комуністичної партії проти реакції і фашизму (кінець 1918—червень 1923 рр.)»². Друкуються статті того ж автора, написані значною мірою на базі згаданої вище дисертації: «З історії профспілкового руху в Болгарії (1915—1923 рр.)» і «Народне антифашистське повстання 1923 року в Болгарії».

Ряд праць присвячено висвітленню діяльності Болгарської комуністичної партії і загальному розвитку Болгарії за народно-демократичного ладу. У 1954 р. Н. Г. Попов захистив дисертацію на тему «Боротьба Болгарської комуністичної партії за піднесення культурного рівня трудящих мас (1949—1952 рр.)». Один з її розділів опубліковано окремою статтею під назвою «Борьба Болгарской коммунистической партии за создание социалистической народной интеллигенции (1949—1953 гг.)»³.

Великий інтерес становить праця доцента Харківського театрального інституту М. Є. Добрускіна «Культурное строительство

¹ «Влияние Великой Октябрьской социалистической революции на преобразование Болгарской социал-демократической партии (тесных социалистов) в Коммунистическую партию», «Труды кафедры истории КПСС Харьковского госуниверситета им. А. М. Горького», т. 6, 1957, стор. 429—454 (стаття написана спільно з Н. Г. Поповим); «Октябрьская революция и борьба на наших миньорах през периода на революционната криза», «Исторически преглед», година XIII, София, 1957, кн. 5, стор. 58—73.

² «Труды кафедры истории КПСС ХГУ», 1957, т. 6, стор. 455—476.

¹ «Наукові записки Харківського державного педагогічного інституту ім. Г. С. Сковороди», т. XVII, 1955, стор. 27—44.

² «Наукові записки Станіславського державного педінституту», т. I, 1956, стор. 31—56.

³ «Труды кафедр истории КПСС и диалектического и исторического материализма ХГУ», 1957, т. 4, стор. 169—190.

ство в народній Болгарії»¹. В ній у популярній формі висвітлено розвиток науки і освіти, піднесення реалістичної літератури і мистецтва, роль культурно-освітніх установ як осередків комуністичного виховання мас.

Автор спеціально спиняється на утворенні нової, народної інтелігенції. Він простежує складний процес переходу старої інтелігенції на бік пролетаріату, показує становище і роль нової інтелігенції в соціалістичному будівництві Болгарії.

Молодий викладач Г. І. Чернявський написав дуже цікаву і змістовну дисертацію на тему «Боротьба болгарських комуністів за утворення і зміцнення Робітничого молодіжного союзу (1926—1929 рр.)». У скороченому вигляді (10 друк. арк.) ця праця вийде у видавництві «Народната младеж» Народної Республіки Болгарії. У виданні Академії наук СРСР — «Ученые записки Института славяноведения» (т. XV, 1957 р.) має вийти його стаття «Возникновение и развитие пролетарского молодежного движения в Болгарии». У черговому томі «Трудів історичного факультету Харківського державного університету ім. О. М. Горького» (далі — ТІФ ХДУ) буде опублікована його стаття «Утворення Робітничого молодіжного союзу в Болгарії (1925—1928 рр.)».

Питання ідейних зв'язків КПРС та БКП розглядається у захищеній в 1955 р. дисертації старшого викладача Харківського державного політехнічного інституту ім. В. І. Леніна Н. І. Ледньова на тему: «Значения досвіду та допомоги КПРС у підвищенні ідейно-політичного рівня роботи Болгарської компартії (1948—1952 рр.)». Питання радянсько-болгарських дипломатичних відносин досліджується у дисертації старшого викладача Харківської обласної партійної школи С. М. Володарського «Радянсько-болгарські відносини в період становлення народної демократії та будівництва основ соціалізму в Болгарії (1944—1952 рр.)», захищеній у 1956 р. В дисертації розглядаються більш широкі питання, як-от: Дунайська конвенція і комісія тощо. Серед використаних автором джерел (радянські дипломатичні документи, документи ООН та ін.) є болгарські матеріали, вперше введені в науковий обіг.

Багато уваги історики Харкова приділяють історії Болгарії ХІХ — початку ХХ ст. Доцент С. І. Сідельников протягом ряду років працює над монографією з історії національно-визвольного руху болгарського народу 60-х — першої половини 70-х років.

Деякі питання економічного і політичного розвитку Болгарії цього періоду ви-

світлено С. І. Сідельниковим в опублікованих працях¹.

Друкуються монографія С. І. Сідельникова «Болгарський революціонер Г. С. Раковський» (13 друк. арк.). В ній вперше в радянській історичній науці досліджено революційну діяльність родоначальника революційної ідеології в національно-визвольному русі болгарського народу. У черговому, сьомому томі «Трудів історичного факультету ХДУ» вийде стаття того ж автора «Початок революційної діяльності Василя Левського». Підготовлена до друку стаття «Дві поїздки Василя Левського до Болгарії (1868 та 1869 рр.) та їх роль в утворенні першого Болгарського Революційного Центрального комітету». В статті дається оцінка обставин, що спричинились до утворення навесні 1878 р. згаданого комітету.

Вчені Харкова досліджують також питання історії російсько-болгарських взаємовідносин у період турецького панування. Викладач М. П. Подлесний закінчив роботу над дисертацією «Квітневе повстання 1876 року в Болгарії та громадська думка в Росії». Дисертант широко використав матеріали архівосховищ Москви, Ленінграда, Києва, Харкова і Одеси. Основний зміст дисертації викладений у трьох статтях: «Ставлення революційного народництва Росії до квітневого повстання 1876 року в Болгарії» (вийде у сьомому томі ТІФу ХДУ), «Ставлення Слов'янських комітетів Росії до квітневого повстання 1876 року в Болгарії» і «Квітневе повстання 1876 року в Болгарії» (дві останні статті підготовлені до друку і вийдуть в наступних томах ТІФу ХДУ).

Тісний зв'язок з історією Харківського

¹ «Система турецької політичної сваволі в 50—60-х роках ХІХ ст.», «Наукові записки ХДПІ», т. XVII, 1955, стор. 63—85; «До питання про класовий характер чорбаджійства в Болгарії в період турецького панування», ТІФ ХДУ, т. 4, 1956, стор. 189—203; «Національно-визвольний рух болгарського народу в 50-х і першій половині 60-х років ХІХ століття», «Наукові записки ХДПІ», т. XII, 1951, стор. 67—108; «Селянські повстання в 1841 і 1850 рр. в Болгарії», «Наукові записки ХДПІ», т. XV, 1954, стор. 87—110; «Первые попытки создания революционной демократической организации в Болгарии в 50—60-е годы XIX века», ХГПИ, 10-я отчетно-научная сессия, секция историческая, 1955, стор. 10—13; «Революционные выступления 1867—1868 годов и конец хайдутского этапа в национально-освободительном движении болгарского народа», ХДПІ, XI звітно-наукова сесія, секція історична, 1956, стор. 20—24; «Начало революционной деятельности Г. С. Раковского», «Научные записки ХГПИ», т. XIX, 1957, стор. 115—136.

¹ М. Е. Добрускин, Культурное строительство в народной Болгарии, М., 1957, 132 с.

університету мають праці, присвячені відомому болгарському історичу і громадському діячу М. С. Дрінову, який довгий час був професором Харківського університету. Старший викладач Харківського бібліотечного інституту І. С. Ільчук закінчує велику монографію на тему «М. С. Дрінов — поборник російсько-болгарської дружби». Дослідувачка вивчила й широко використала наявний архівний матеріал з цього питання. В 1957 р. вона надрукувала статтю «Деятельность М. С. Дринова в Харьковском университете (1873—1906 гг.)»¹. До четвертого тома «Наукових записок Харківського державного бібліотечного інституту» вона здала статтю «Початок громадсько-політичної діяльності М. С. Дрінова».

Історії формування робітничого класу Болгарії та його боротьбі в період з кінця 70-х років XIX ст. до 1914 р. присвячені стаття доц. П. Т. Рушенка «Формування робітничого класу Болгарії та його економічне становище у 1878—1904 рр.»² і рецензія на болгарську книгу Кирила Ламбарева «Положеннето до началото на XX век (1878—1904)», «Издание на Българската Академия на науките, 1954»³. В 1957 р. виходить з друку стаття того ж автора «Соціально-економічне становище і революційна боротьба болгарського робітничого класу на початку XX ст. (1904—1914 рр.)»⁴.

Вплив революції 1905—1907 рр. на революційний рух у Болгарії та інших славянських країнах висвітлено у статтях Н. Г. Попова «Влияние первой русской революции на подъем революционного движения в Болгарии 1905—1907 годов»⁵, С. І. Сідельникова «Революция 1905—1907 гг. в России и подъем революционного движения в славянских странах»⁶.

Історики Харкова працюють також над вивченням історії Чехословаччини. Старший викладач Харківського державного сільськогосподарського інституту ім. В. В. Докучаєва В. Я. Куплевахський захистив у 1954 р. дисертацію на тему «Борьба Коммунистической партии Чехословакии за марксистско-ленинскую программу по национальному вопросу в период возникновения и борьбы за КПЧ (1918—1929 рр.)». В ній автор розглядає одне з найбільш склад-

них і актуальних питань історії Чехословаччини на першому етапі загальної кризи капіталізму. Один з розділів цієї праці «Возникновение и борьба левого течения в рабочем движении Чехословакии (1918—1929 гг.)» вже надрукований¹. В. В. Сухарев захистив дисертацію на тему «Борьба рабочего класса Чехословакии за выполнение пятилетнего плана в 1949—1950 рр.». В цій праці на основі вивчення численних джерел автор показав також боротьбу в 1945—1948 рр. за створення політичних і економічних передумов для будівництва соціалізму. Широко висвітлена участь народних мас у боротьбі за підвищення продуктивності праці і виконання народногосподарських планів. Один з розділів цієї праці «Виконання першого п'ятирічного плану і підвищення життєвого рівня трудящих мас Чехословаччини в 1949—1950 рр.» надрукований².

Старший викладач Харківського державного бібліотечного інституту А. І. Волкова в 1953 р. захистила дисертацію «Селянське питання в повстанні 1794 року в Польщі. Більш пізньому періоду історії Польщі присвячені дві праці доц. Г. А. Сажожиної «Національно-визвольна війна польського народу у квітні—травні 1848 р. у Великому герцогстві Познанському»³ і «Познанське питання у всегерманських представницьких установах і пруських національних зборах під час революції 1848 року»⁴. Статті ці написані на основі використання першоджерел, зокрема стенограм Франкфуртського парламенту.

Питаннями історії Польщі кінця XVI—початку XVII ст. займається старший викладач Харківського державного бібліотечного інституту Н. С. Рашба. На основі вивчення численних матеріалів ним написана дисертація «Польсько-турецькі відносини в кінці XVI—початку XVII віків та причини польсько-турецької війни 1620—1621 років». Основний її зміст викладено в статті «Борьба румынского народа против турецкой агрессии та польсько-турецькі відносини в кінці XVI віку», що вийде в черговому томі «Наукових записок ХДБІ».

Ці ж питання досліджуються в статтях Н. С. Рашби «Цінна історична розвідка Івана Франка»⁵ і «Пафос визволення. Борьба народов Східной Европы против турецких захарбников у художній літературі»⁶.

¹ «Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР», М., вып. 21, 1957, стор. 23—36.

² «Наукові записки Станіславського державного педагогічного інституту», т. 1, 1956, стор. 57—88.

³ Журн. «Вопросы истории», 1956, № 4, стор. 192—193.

⁴ «Наукові записки Станіславського державного педагогічного інституту».

⁵ «Труды кафедры марксизма-ленинизма ХГУ», т. 2, 1956, стор. 253—273.

⁶ Газ. «Красное знамя» від 6 вересня 1955 р.

¹ «Труды кафедры истории КПСС ХГУ», т. 6, 1957, стор. 477—495.

² «Наукові записки Луцького державного педінституту ім. Лесі Українки», т. IV, 1956, стор. 19—37.

³ ТІФ ХДУ, т. 2, 1952, стор. 117—130

⁴ ТІФ ХДУ, т. 5, 1957, стор. 135—152.

⁵ Журн. «Прапор», 1956, № 8, стор. 21—23.

⁶ Журн. «Прапор», 1957, № 4, стор. 89—92.

У Харкові історією Румунії займається аспірантка кафедри нової історії ХДУ О. І. Павлюк, яка працює над дисертацією «Боротьба румунського народу за зміцнення демократичного ладу в 1944—1947 роках». Зараз О. І. Павлюк закінчила статтю «Боротьба трудящих мас за зміцнення народно-демократичного ладу в Трансильванії (1944—1947 рр.)».

Значне місце в працях істориків Харкова займають питання революційного руху в Німеччині. У зв'язку з 40-річчям Жовтневої революції написана на основі першоджерел праця доц. Р. С. Альпера «Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на робітничий рух у Німеччині в листопаді—грудні 1917 року», що буде опублікована в черговому томі ТІФУ ХДУ. Вже надрукована стаття доц. Г. А. Сапожникової «Бременська Рада робітничих депутатів з 7 листопада 1918 р. до 4 лютого 1919 р»¹. Це дослідження пов'язане з складним питанням, навколо якого тепер ідуть жваві дискусії між істориками НДР, а саме—про характер листопадової революції у Німеччині і про роль у ній пролетаріату.

Основною темою праці доц. Г. А. Сапожникової є історія робітничого руху в Німеччині наприкінці ХІХ ст., в час становлення імперіалізму та посиленого наступу капіталістів на робітничий клас. Б її статті «Загальний страйк моряків та чоркелів Гамбурга з 21.ХІ 1896 р. до 14.ІІ 1897 року», що друкується в ТІФі ХДУ, № 7, дано не тільки історію цього страйку, але й показано широкий рух підтримки страйкарів пролетаріатом Німеччини та інших країн, а також шалену боротьбу проти нього німецької буржуазії і уряду. Такого ж характеру інша праця доц. Г. А. Сапожникової «Загальний страйк пекарів в Гамбурзі, Альтоні та Вандсбеку в 1898 році», що буде опублікована в одному з наступних томів ТІФУ ХДУ. Історії Німеччини присвячені й дві вищезгадані праці тієї ж дослідниці про політику пруського уряду та законодавчих органів Німеччини в польських землях під час революції 1848 р.

Стаття доц. Р. С. Альпера «Вплив першої російської революції на робітничий рух у Німеччині», вміщена у «Соціалістичній Харківщині» від 10 квітня 1955 р., є рецензією на працю Б. А. Айзіна «Подъем рабочего движения в Германии в начале XX века», 1954 р. Р. С. Альпер підготував до друку велику монографію «Революційні традиції німецького народу», част. І (період — до 1918 р.), 14 друк. арк., що вийде в Видавництві ХДУ в 1958 р. Ця праця ставить метою показати, що німецький народ, всупереч твердженням реакційних істориків і публіцистів Західної Німеччини, на протязі своєї історії завзято боровся про-

ти соціального гніту, що у нього слабіше революційне минуле.

Історією Німеччини Х—ХІ ст. займається у Харкові доц. Г. В. Фрізман. Внутрішньому становищу імперії Оттона і присвячена його стаття «Повстання герцога Луїтольфа Швабського в 952—954 рр.»¹. В ній автор спростовує твердження апологетів імперії Оттонів, ніби ця імперія була єдиною державою. Основною проблемою, якою займається доц. Г. В. Фрізман, є «Німецька агресія проти Італії в Х—ХІ ст.». Ця проблема зовсім не розроблена у радянській історичній літературі, а разом з тим існує величезна буржуазна література з цього питання, яка викривляє і фальсифікує дійсність. Тому праця Г. В. Фрізмана має історіографічний характер і дає критичний аналіз буржуазної літератури. Вже надруковані або готуються до друку такі його праці: «Німецька агресія в Італії в Х ст. (Критика однієї буржуазної теорії)»² і «Немецькая агрессия против Италии во второй половине X века (951—953)»³. У першій статті дана критика поширеної в буржуазній історіографії теорії про причини німецької агресії проти Італії, у другій — робиться спроба розв'язати це питання з марксистських позицій. Г. В. Фрізман підготував до друку і такі статті: «Праця з історії Німеччини Х століття (з приводу книги Е. Müller * Mertens, Das Leitalta der Ottonen, Berlin, 1955)» вийде у ТІФі ХДУ, т. 7, і «Німецька агресія проти Італії в Х—ХІ ст. в новітній німецькій історіографії (1945—1957 рр.)».

Харківські історики працюють і над питаннями історії Австрії. Робітничому руху в новітній історії Австрії присвячена дисертація доц. О. Т. Прокопчука «Революційний виступ австрійського пролетаріату в 1927 році». Докладне вивчення історії цього повстання і всіх обставин, що привели до нього, показує, що стабілізація капіталізму в той час була нетривалою і всесвітній пролетарський революційний рух ослабився не надовго. На базі цієї дисертації вийшли статті: «Австрія в період тимчасової стабілізації капіталізму (1923—1928 рр.)»⁴ і «Відгуки на революційний виступ віденських робітників 15—18 липня 1927 року в провінції Австрії і за кордоном»⁵. Вийшли дві доповіді того ж автора: «Борьба за большевизацию Коммунистической партии Австрии (1918—1926 гг.)»⁶

¹ ТІФ ХДУ, т. 5, 1957, стор. 153—165.

² «Наукові записки ХДПІ», т. XVII, 1955, стор. 87—110.

³ «Наукові записки ХДПІ», т. XVIII, 1957, стор. 135—160.

⁴ «Наукові записки ХДПІ», т. XII, 1951, стор. 109—162.

⁵ «Наукові записки ХДПІ», т. XVII, 1955, стор. 45—61.

⁶ «10-я отчетно-научная сессия ХГПИ. Секция историческая», 1955, стор. 7—9.

¹ ТІФ ХДУ, т. 5, 1957, стор. 333—356.

і «Борьба компартии Австрии за массы (1923—1928 гг.)»¹. Здана до друку у Видавництво ХДУ монографія доц. О. Т. Прокочука «Революційний виступ робітничого класу в Австрії в 1927 році» (12 друк. арк.).

Доц. Р. С. Альпер готує велику монографію про жовтневі повстання у Відні 1848 р. Окремі її частини видані або готуються до друку. Так, надрукована стаття «Політика австрійського рейхстагу в питанні про ландштурм у жовтні 1848 року»², підготовлені до друку статті: «Г. Кудліх та жовтневі повстання у Відні 1848 року» і «Революційний рух в австрійській провінції в жовтні 1848 року». Остання праця написана на основі широкого використання не тільки центральної, але головним чином провінційальної австрійської преси того часу. Р. С. Альпер присвятив цілу працю тодішній австрійській пресі та її ставленню до жовтневих подій: «Австрійська преса у жовтні 1848 року». До цього ж комплексу входить і стаття того ж автора «Критичний огляд літератури по жовтневому повстанню у Відні 1848 року». Питання революції в Австрії 1848 р. розробляються у працях Р. С. Альпера «Ставлення М. Г. Чернишевського до революції 1848 року в Австрії»³ та «Іван Франко і проблеми революційного руху в Галичині в 1848 році».

Питання історії Франції розроблялись у Харкові порівняно мало. У 1956 р. в ХДУ була захищена дисертація старшого викладача Дніпропетровського державного університету (тепер працює в Полтавському педінституті) М. Й. Чупруна на тему «Сен-Жюст, його революційна діяльність та ідеологія». Дисертація спирається на значну кількість першоджерел і вносить чимало фактичних поправок до іноземних і радянських праць з історії французької революції 1789—1793 рр. Автор розглядає розвиток політичних ідей Сен-Жюста у зв'язку з етапами його революційної діяльності. Певний інтерес становить розгляд дисертантом питання про Вантозькі декрети.

Питаннями з історії французького абсолютизму займається кандидат історичних наук Л. П. Калущка, яка в свій час захистила дисертацію «Політичні ідеї кардинала Ришельє». Л. П. Калущка розробляє складну, але дуже важливу проблему про історичну роль абсолютизму в Західній Європі взагалі. Цьому питанню присвячена її стаття «Вивчення проблеми західноєвропейського абсолютизму XVI — першої половини XVII ст. радянськими істориками»⁴, тісно пов'язана з іншою її статтею «Деякі зауваження до підручника «История средних веков»⁵. Л. П. Калущка працює над

монографією про французький абсолютизм кінця XVI — початку XVII ст. Окреме місце серед праць Л. П. Калущкої займає її нарис — «Франко-польські відносини в 50—60 роках XVII століття (в зв'язку з возз'єднанням України з Росією)».

Історією Італії займався доц. Г. В. Фрізман, який у своїх працях висвітлював питання про боротьбу італійського народу проти грабівницьких нападів німецьких агресорів. І джерела, і література з цього питання дуже незначні. Г. В. Фрізман дослідив два випадки такого опору — антинімецький рух у Римі в 964—965 рр. і події в Павії 1004 р. З обох праць надруковані лише конспективні повідомлення: «Анти-немецкое движение в Италии во второй половине X столетия»¹ і «Восстание против немецкого гнета в Павии в 1004 году»².

Треба відзначити велику монографію вихованця історичного факультету ХДУ, нині викладача Харківської консерваторії Л. М. Баткіна «Соціально-політична боротьба у Флоренції в кінці XIII — початку XIV ст. та ідеологія Данте» (близько 26 друк. арк.). Праця базується на великій кількості джерел та літератури (300 назв). На основі цієї монографії написані окремі статті Л. М. Баткіна: «О сущности борьбы гвельфов и гибеллинов в Италии», що вийде в ж. «Вопросы истории», «Утопия всемирной монархии у Данте» (має вийти у збірнику АН СРСР «Средние века», вып. 11), «Письмо читателя (в порядке обсуждения проблемы раннего капитализма в Италии)»³.

Історією Римської імперії займався нині покійний доц. В. О. Гольденберг. Він доводив, що історія великих імперій стародавнього світу, зокрема Римської імперії, затуляє від дослідників історію тих країн і народів, які тимчасово і силоміць були включені до складу цих імперій⁴. Цьому питанню присвячена праця В. О. Гольденберга «З історії народно-визвольних рухів у Римській імперії в першій половині I ст. н. е. (за часів правління Тіберія)»⁵. У статті дано докладний огляд повстань у різних провінціях Римської імперії згаданого часу, на які історики досі звертали мало уваги, вважаючи цей період часом «стабілізації» і «доброду» імперії. Незабаром у Видавництві ХДУ вийде монографія В. О. Гольденберга «Очерки по истории Римской империи первого века н. э.» (8 друк. арк.), в якій досліджено події 69 року. Автор доводить, що це була не тільки боротьба за владу чотирьох імпе-

¹ «10-я отчетно-научная сессия ХГПИ. Секция историческая», 1955, стор. 25—27.

² «XI звітньо-наукова сесія ХДПІ. Секція історична», 1956, стор. 24—28.

³ 36. «Средние века», вып. VI, М., 1955, стор. 359—365.

⁴ Див., наприклад, його зауваження у ВДИ, № 4, 1952, стор. 182—184.

⁵ ТіФ ХДУ, т. 5, 1957, стор. 183—192.

¹ «XI звітньо-наукова сесія ХДПІ. Секція історична», 1956, стор. 17—19.

² ТіФ ХДУ, т. 2, 1952, стор. 131—141.

³ ТіФ ХДУ, т. 4, 1956, стор. 175—188.

⁴ ТіФ ХДУ, т. 6, 1957, стор. 397—414.

⁵ ТіФ ХДУ, т. 5, 1957, стор. 205—211.

раторів, а перш за все громадянська війна провінціальних і римсько-італійських плебейських мас проти великих рабовласників Риму та Італії. Оскільки ця війна виявила гострі класові суперечності в Римській імперії I ст., вона мала значний вплив і на дальшу політику Флавіїв, зокрема щодо провінцій.

Стаття В. О. Гольденберга «До питання про вивіз рабів з Північного Причорномор'я в античний період»¹ зв'язана з історією території нинішньої південної частини України. Автор досліджує питання на основі численних писаних джерел і доводить, що експорт рабів з цього району не слід перебільшувати: основними предметами вивозу все ж були продовольчі продукти та інші товари, а не раби.

На основі переважно археологічних джерел історію античних грецьких колоній на півдні України вивчає проф. К. Е. Гриневич. Наслідки праць археологічних експедицій, що провадять розкопки під його керівництвом, публікуються у відповідних археологічних виданнях, а знайдені речі зберігаються в Археологічному музеї ХДУ. Дуже інтересні висновки К. Е. Гриневича про датування споруд в Ольвії і Херсонесі. Встановлення факту, що найдавніша стіна Ольвії вже існувала в V ст. до н. е. підвищує вірогідність оповідань Геродота про Ольвію. На цю тему в останній час К. Е. Гриневич написав статтю «Новые данные о стенах Ольвии V—IV в. до н. э.»², а також працю «Геродот і Ольвія».

Стаття К. Е. Гриневича «Четырехабсидное здание в Херсонесе (новая попытка его объяснения)», що виходить у «Херсонеському збірнику» (видання Херсонеського музею, т. V, 1957 р.) є дуже цікавою спробою зіставлення археологічної пам'ятки з писаним джерелом VII ст. Це зіставлення дає можливість не тільки з'ясувати господарське призначення згаданої пам'ятки, але й розкрити картину боротьби християнства з язичеством у Херсонесі і обставини переходу старих культур у нові. У V томі «Херсонеського збірника» друкується й праця К. Е. Гриневича «Стены Херсонеса Таврического» (ч. III), де розв'язуються важливі проблеми датування споруд.

40-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції присвячена праця К. Е. Гриневича «Досягнення радянських учених у дослідженні античних міст Північного Причорномор'я»³.

Велика монографія доц. С. І. Крандієвського «Нариси історіографії економічної історії» в двох томах (обсягом близько 35 друк. арк.), хоч її автор — кандидат економічних наук, має цілком історичний

характер. Вона охоплює розвиток історико-економічної науки в Європі і Сполучених Штатах Америки від XVII ст. до наших днів. Праця С. І. Крандієвського дає докладний огляд буржуазної історіографії економічної історії за 300 років. Хоч монографія присвячена історіографії нового і новітнього часу, але в ній розглядаються численні праці різних авторів, які стосуються середньовіччя і стародавнього світу. Перший том монографії С. І. Крандієвського виходить у 1958 р. у Видавництві ХДУ.

За останні роки посилюється інтерес істориків Харкова до дослідження питань історії країн Сходу. Стаття проф. А. П. Ковалівського «Вивчення культури новітнього Єгипту в Радянському Союзі. I. Освіта, література, театр, кіно, музика»¹ містить загальний огляд численних наукових праць, виданих в СРСР, творів єгипетських письменників арабською мовою, перекладів, а також взаємного обміну кіно, огляд єгипетської музики і танцю.

Найновішій історії Японії присвячена монографія старшого викладача ХДУ Я. А. Побіленського «Боротьба японського народу за мир та незалежність в 1950—1955 роках» (12 друк. арк.), яка має вийти у Видавництві ХДУ в 1958 р. Ця монографія написана на значній кількості першоджерел і літератури японською мовою.

В ТІФ ХДУ буде опублікована стаття Я. А. Побіленського «Боротьба трудящих мас в Японії за мир і незалежність та її зв'язок з рухом прихильників миру в усьому світі».

Питання нової історії Сходу XIX ст. досліджуються в статті викладача Ю. Г. Литвиненка «Національне повстання в Індії в 1857—1859 рр. та російські революціонери-демократи», що вийде в одному з харківських наукових збірників.

Окрему галузь в історичному джерелознавстві становить вивчення східних, зокрема арабських, джерел з історії народів СРСР, західних слов'ян тощо. Дослідження цих питань тісно пов'язане не тільки з мовним аналізом текстів, але й з вивченням життя авторів відповідних творів, їх соціального оточення тощо. Оскільки ці твори завжди містять у собі матеріали, що стосуються народів не тільки СРСР, але й інших країн, ми маємо повне право включити вивчення східних джерел з історії СРСР до даного огляду.

Арабськими і почасти перськими джерелами у Харкові займається проф. А. П. Ковалівський. Історії України XVII ст. присвячена його стаття «Описание путешествия Павла Алеппского как источник по истории Украины в эпоху ее воссоединения с Россией»². У статті змальовані об-

¹ ТІФ ХДУ, т. 2, 1952, стор. 159—166.

² «Краткие сообщения Института археологии АН Украинской ССР», вып. 7, 1957, стор. 76—77.

³ ТІФ ХДУ, т. 6, 1957, стор. 415—431.

¹ ТІФ ХДУ, т. 6, 1957, стор. 359—396.

² «ХДУ, Збірник наукових праць, присвячений 300-річчю воз'єднання України з Росією», 1954, стор. 257—291.

ставини подорожі митрополита Макарія та його сина Павла Алеппського з Сирії на далеку північ, маршрут їхньої подорожі, а також подані численні виписки з твору Павла Алеппського, які характеризують Україну того часу.

Основною темою дослідження А. П. Ковалівського за останні роки були подорожі Ібн-Фадлана. В 1956 р. вийшла в світ його праця «Книга Ахмеда Ібн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг. Статьи, переводы и комментарии». В монографії вміщено переклад праці Ібн-Фадлана, відтвореної на основі арабських варіантів та перських переказів, а також переклад відповідних місць перських переказів Наджіба Хамадані та Аміна Разі, докладний філологічний та історичний коментарій до обох перекладів, а також три вступні статті: «Посольство багдадского халифа к царю волжских булгар в 921—922 годах», «Ахмед Ибн-Фадлан как исторический источник» та «Изучение сочинений Ахмеда Ибн-Фадлана по Мешхедской рукописи и задачи нового его перевода». До книги додана кольорова репродукція картини Генріка Семірадського «Поховання руса» з короткою заміткою про художника і показником літератури про нього¹.

В останні роки А. П. Ковалівський видав працю: «Чуваши и булгары по данным Ахмеда Ибн-Фадлана»². До того часу перші відомості про чувашів не сягали раніше XVI ст. Можна вважати, що в тексті Ібн-Фадлана цей народ згадується під назвою «суваз», що до нього стосується розповідь Ібн-Фадлана про те, як «сувази» чинили рішучий опір запровадженню мусульманства. Стаття того ж автора «Вивчення подорожі Ібн-Фадлана на Волгу за Мешхедським рукописом»³ містить деякий матеріал, особливо щодо маршруту посольства халифа, який не повторений у виданні 1956 р.

Про книгу А. П. Ковалівського, присвячену чувашам та булгарам, написав велику статтю чуваський етнограф і літературознавець Н. Данілов: «Книга про чувашів та булгар тисячу років тому»⁴. Відомий польський орієнталіст проф. А. Зайончковський написав рецензію на обидві книги у польському сходознавчому жур-

налі «Przegląd orientalistyczny», 1957, № 2(22), стор. 203—209.

У статті «Абу-л-Хасан Алі ал-Мас'уді як учений»¹ розглядається ставлення цього видатного історика і енциклопедиста X ст. до своєї письменницької діяльності, чим розв'язується питання про ступінь вірогідності його творів як історичного джерела. Проаналізувавши суперечливі погляди різних авторів, Ковалівський на конкретних прикладах доводить, що ал-Мас'уді робив свої висновки на основі сумлінного аналізу відомого йому матеріалу.

Епохою арабського халіфату займається старша лаборантка кабінету середньовічної історії ХДУ Г. П. Пінгірян. Її праця «Боротьба вірменського народу проти арабського панування (VII—IX вв.)» є спробою дослідити рушійні сили цієї боротьби, її економічні і соціальні передумови. Автор спиняється в цій роботі на епізоді повстання селян, що працювали в олійняних копальнях в так званій Четвертій Малій Вірменії в 774—775 рр. Відомості про ці події взяті з сирійської хроніки, яку приписують Денісу Телль-Магру. За цим джерелом можна вважати, що згадане там гірське населення було залишком більш давніх мешканців, можливо урартійців. Г. П. Пінгірян зіставляє ці відомості з аналогічними пізнішими даними Фоми Арцруні. Тема ця заслуговує на спеціальне дослідження.

Історією стародавньої Індії займається викладач С. І. Авербух. Тема його основної праці «Боротьба народів північно-західної Індії проти нападу військ Олександра Македонського». В п'яти окремих статтях він робить старанний критичний перегляд історичних джерел до цього питання. Серед джерел С. І. Авербух особливе місце надає працям Філострата.

Історики Харкова займаються також методикою викладання загальної історії. Відомо, що до останнього часу новітня історія, як окремий предмет, у середній школі не викладалась. Однак при викладі історії СРСР радянського періоду 21 урок з 72-х включав історію міжнародних відносин післяжовтневої доби. Методиці цих уроків присвячена праця доц. Б. Г. Пільвермана «Методика викладання питань міжнародних відносин в 10-х класах середньої школи в курсі історії СРСР радянського періоду».

На основі багаторічної практики викладання в середніх школах Харкова написана праця К. В. Агібалової «Уроки історії середніх віків у сьомому класі. Поурочний методичний посібник (з досвіду роботи)»; ч. I і II. Вид-во «Радянська школа». Перша частина (240 с.) вийшла у 1956 р. і охоплює матеріал 37 уроків, який викладається у першому півріччі 7 класу. Друга частина посібника (194 сторінки) містить розробки 29 уроків по третьому періоду

¹ Ця праця А. П. Ковалівського в основному базується на його книзі, виданій Академією наук СРСР в 1939 р., під назвою «Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу», за редакцією акад. І. Ю. Крачковського, але вона не є другим виданням цієї книги.

² Окремий випуск «Ученых записок научно-исследовательского института языка и литературы и истории при Совете Министров Чувашской АССР», Чебоксары, 1954.

³ ТіФ ХДУ, т. I, 1952, стор. 143—157.

⁴ Газ. «Коммунист ялаве», Шулапшкар (Чебоксари), від 19 жовтня 1954 р.

¹ ТіФ ХДУ, т. 5, 1957, стор. 167—182.

середньовіччя, який викладається в другому півріччі 7 класу.

В галузі стародавньої історії посібники для вищої школи написав доц. В. О. Гольденберг. Ще у 1952 р. вийшла його праця «История Греции и Рима. Учебно-методическое пособие для студентов-заочников исторического факультета». Вид-во ХДУ. Друге, доповнене видання вийшло у 1955 р. У 1954 р. був опублікований його ж посібник «История древнего Востока». У 1956 р. вийшло зведене перероблене і доповнене видання «История древнего мира» (168 с.). Для студентів, що спеціалізуються по археології та історії стародавнього світу, на стаціонарному відділі історичного факультету ХДУ у 1956 р. були видані правила для написання курсових і дипломних робіт, складені доц. Б. А. Шрамко. Аналогічні правила для студентів, що працюють над новою історією, складені проф. А. П. Ковалівським. Практика показала, що ці правила значно підвищили якість студентських робіт. Тепер виходить зведене видання правил для всіх студентів-істориків.

В. О. Гольденберг і А. П. Ковалівський у свій час надсилали свої зауваження до проекту видання «Всемирная история» Академії наук СРСР. Ті зауваження, які стосувалися стародавнього світу, були надруковані¹. У цих зауваженнях обидва автори розглядали питання про те, як «покінчити з традиційною побудовою середньовічної історії і дати історію стародавнього світу як загальнолюдський процес» (В. О. Гольденберг). Зокрема, А. П. Ковалівський відзначав, що в плані нового видання «європоцентризм поширений до євразіоцентризму, але остаточно не подоланий, оскільки історія доколумбової Америки і майже всієї Африки не подані в тому ж плані, що й історія країн Європи та Азії».

Наприкінці хотілося б висловити кілька міркувань з приводу дальшої роботи в галузі загальної історії. Київ, де знаходиться Інститут історії АН УРСР з відповідними відділами, має стати республіканським центром в справі вивчення загальної історії, координувати роботу, яка ведеться в інших установах. Крім того, бажано було б при організації цієї роботи розподілити її по окремих центрах республіки в залежності від певних даних. Так, в Ужгороді найзручніше вивчати історію Угорщини та угорсько-українських історичних зв'язків, оскільки там є і потрібні фонди і чимало науковців, які знають угорську мову. Там же слід організувати і ви-

вчення історії чеського та словацького народів. Львів був і залишається центром вивчення історії Польщі. У Харкові утворився певний центр вивчення історії Болгарії, Німеччини й Австрії, а також деяких країн Сходу.

Звичайно, важливе місце у тематиці харківських істориків повинні займати питання економічних, політичних і культурних взаємин України з сусідніми європейськими країнами. Деякі з цих питань, особливо ті, що стосуються Польщі, почасти Молдавії, широко вивчаються. Інші, наприклад, ті, що стосуються Угорщини, Трансільванського князівства, Чехії, зв'язків з Римською та Візантійською імперіями, Францією, Англією, а також взаємин України з Туреччиною, Єгиптом, Індією тощо, ще чекають свого дослідника.

Цілоком природно, що у вивченні загальної історії радянські дослідники звертають особливу увагу на історичні проблеми загальноісторичного значення, але треба також досліджувати історію і всіх інших народів. З слов'янських народів, наприклад, слід було б зайнятись історією македонців, словаків, лужицьких сербів.

В Югославії після другої світової війни не тільки утворилась Македонська республіка, що входить до складу ФНРЮ, але на наших очах також склалась македонська нація. У Скоп'є зараз ведеться велика робота по історії Македонії, про яку ми, на жаль, знаємо лише по заголовках книжок. У нас дуже мало вивчають історію Ірландії, Шотландії, Уелса. Цікава також історія маленької, але дуже старої республіки Сан-Маріно, яка недавно привернула до себе увагу всього світу.

У зв'язку з історією Японії слід було б дослідити і історію островів Рюкю. Своєрідний народ, що населяє ці острови, мав до 70-х років XIX ст. свою окрему державу, що була васалом Китаю. Потім ця держава підпала під владу Японії, а тепер веде уперту боротьбу проти американських загарбників.

В історії стародавнього світу теж слід було б звернути більшу увагу на історію окремих народів, які входили до складу великих імперій.

Окремо слід вказати на потребу вивчення, перекладу і видання історичних джерел по загальній історії, таких, як згадані вище опис мандрівки Павла Алепського по Україні в 1654 і 1656 рр., відомості про західних слов'ян у Мас'уді, оповідання Філострата про Індію та індійський похід Олександра Македонського і багато інших.

А. П. КОВАЛІВСЬКИЙ
С. І. СІДЕЛЬНИКОВ

¹ «Вестник древней истории», 1952, № 4, стор. 184—186; 1953, № 2, стор. 222.

З М І С Т

СТАТТІ

<i>А. Д. ЗАЛЄВСЬКИЙ</i> — Здійснення на Україні рішення Х з'їзду партії про продподаток (1921 р.)	3
<i>Т. Г. ВАСИЛЬЧУКОВ</i> — Соціалістичні спілки робітничої молоді в боротьбі за перемогу Жовтневої революції на Україні	17
<i>В. І. КЛОКОВ</i> — Бойова співдружність слов'янських народів у другій світовій війні	31
<i>В. А. ЖЕБОКРИЦЬКИЙ</i> — Внутрішнє становище Болгарії після Балканських воєн	48

ПОВІДОМЛЕННЯ

<i>І. Х. ГАНЖА</i> — Агітпоїзд ВУЦВК імені В. І. Леніна на Україні в 1920—1921 рр. і участь в його роботі Г. І. Петровського	61
<i>В. І. ГЕМА (Москва), Є. М. СКЛЯРЕНКО</i> — Участь трудящих зарубіжних країн в боротьбі російського і українського народів проти австро-німецької агресії в 1918 році	71
<i>М. М. КРАВЕЦЬ (Львів)</i> — До характеристики УСДП у Західній Україні (1920—1924 рр.)	84
<i>М. М. БІЛОУСОВ</i> — Підготовка економічної експансії США у Західну Європу на заключному етапі другої світової війни	91

ДОКУМЕНТИ

Із листування Г. І. Петровського з Катеринославською організацією більшовиків (1913—1914 рр.) — Підготували <i>М. І. Кравчук, П. М. Шморгун та І. І. Зоненберг</i>	101
--	-----

ОГЛЯДИ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

<i>І. М. КУЛІНИЧ, М. М. КОШИК</i> — Революційна діяльність німецької комуністичної групи «Спартак» на Україні в 1919 р. (за матеріалами газет «Die Weltkommune» і «Völkerfreiheit»)	108
<i>Я. Р. ДАШКЕВИЧ (Львів)</i> — Комуністична та радянська преса в Західній Україні у 1919—1920 рр.	117

НА ДОПОМОГУ ВЧИТЕЛЮ ІСТОРІЇ

<i>А. В. САНЦЕВИЧ</i> — Про деякі питання вивчення курсу новітньої історії в середній школі	125
---	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

<i>М. В. БУГАЙОВ, Б. І. КОРОЛЬОВ, П. Й. СУПРУН</i> — Комуністична партія — натхненник і організатор перемоги Жовтневої революції на Україні	132
<i>М. Я. ВАРШАВЧИК</i> — Документи про боротьбу більшовицьких організацій України за перемогу соціалістичної революції	136
<i>В. Т. ЧУНТУЛОВ</i> — Важливе історичне джерело	142
<i>П. І. ПАВЛЮК</i> — Новий збірник документів з історії промисловості УРСР	144
<i>П. Л. ВАРГАТЮК (Кривий Ріг)</i> — Книжка про робітничий рух на Україні в 1913—1914 рр.	149
<i>М. П. ГЕРАСИМЕНКО (Львів)</i> — Нова праця з політичної економії феодалізму	152
<i>Н. ОРЛОВА</i> — Збірник про чехословацько-українські зв'язки	156

ХРОНІКА

<i>А. П. КОВАЛІВСЬКИЙ, С. І. СІДЕЛЬНИКОВ (Харків)</i> , — Дослідження загальної історії у Харківському університеті в 1952—1957 рр.	160
---	-----

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

А. Д. ЗАЛЕВСКИЙ — Осуществление на Украине решения X съезда партии о продналоге (1921 г.)	3
Т. Г. ВАСИЛЬЧУКОВ — Социалистические союзы рабочей молодежи в борьбе за победу Октябрьской революции на Украине	17
В. И. КЛОКОВ — Боевое содружество славянских народов во второй мировой войне	31
В. А. ЖЕБОКРИЦКИЙ — Внутреннее положение Болгарии после балканских войн	48

СООБЩЕНИЯ

И. Ф. ГАНЖА — Агитпоезд ВУЦИК имени В. И. Ленина на Украине в 1920—1921 гг. и участие в его работе Г. И. Петровского	61
В. И. ГЕМА (Москва), Е. М. СКЛЯРЕНКО — Участие трудящихся зарубежных стран в борьбе русского и украинского народов против австро-немецкой агрессии в 1918 году	71
Н. М. КРАВЕЦ (Львов) — К характеристике УСДП в Западной Украине (1920—1924 гг.)	84
М. М. БЕЛОУСОВ — Подготовка экономической экспансии США в Западную Европу на заключительном этапе второй мировой войны	91

ДОКУМЕНТЫ

Из переписки Г. И. Петровского с Екатеринославской организацией большевиков (1913—1914 гг.)—Подготовили М. И. Кравчук, П. М. Шморгун и И. И. Зонненберг	101
---	-----

ОБЗОРЫ ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

И. М. КУЛИНИЧ, М. М. КОШИК — Революционная деятельность немецкой коммунистической группы «Спартак» на Украине в 1919 г. (по материалам газет «Die Weltkommmune» и «Völkerfreiheit»)	108
Я. Р. ДАШКЕВИЧ (Львов) — Коммунистическая и советская пресса в Западной Украине в 1919—1920 гг.	117

В ПОМОЩЬ УЧИТЕЛЮ ИСТОРИИ

А. В. САНЦЕВИЧ — О некоторых вопросах изучения курса новейшей истории в средней школе	125
---	-----

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Н. В. БУГАЕВ, Б. И. КОРОЛЕВ, П. И. СУПРУН — Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор победы Октябрьской революции на Украине	132
М. Я. ВАРШАВЧИК — Документы о борьбе большевистских организаций Украины за победу социалистической революции	136
В. Т. ЧУНТУЛОВ — Важный исторический источник	142
П. И. ПАВЛЮК — Новый сборник документов по истории промышленности УССР	144
П. Л. ВАРГАТЮК (Кривой Рог) — Книга о рабочем движении на Украине в 1913—1914 гг.	149
М. П. ГЕРАСИМЕНКО (Львов) — Новый труд по политической экономии феодализма	152
Н. ОРЛОВА — Сборник о чехословацко-украинских связях	156

ХРОНИКА

А. П. КОВАЛЕВСКИЙ, С. И. СИДЕЛЬНИКОВ (Харьков) — Исследование всеобщей истории в Харьковском университете в 1952—1957 гг.	160
---	-----